

ISSN 2707-9147

КЛАСИЧНИЙ ПРИВАТНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Збірник наукових праць

Засновник і видавець:
Класичний приватний університет

Виходить 4 рази на рік
Засновано у 1998 році

ВИПУСК 88

Видавничий дім
«Гельветика»
2020

УДК 316.42(043)
С54

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15340-3912Р від 22 червня 2009 р.

З 2010 р. усі електронні версії видання передаються на зберігання до Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України і представлені на порталі в інформаційному ресурсі «Наукова періодика України».

Збірник включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Редакційна колегія: **Гордієнко Наталія Миколаївна**, доктор соціологічних наук, доцент (Запоріжжя); **Зоська Яна Володимирівна**, доктор соціологічних наук, професор (Запоріжжя); **Клименко Олена Юріївна**, доктор соціологічних наук, доцент (Київ); **Михайлич Олександр Володимирович**, кандидат соціологічних наук (Київ); **Сердюк Олексій Олександрович**, кандидат соціологічних наук, доцент (Харків); **Сорокіна Людмила Миколаївна**, кандидат соціологічних наук, доцент (Кам'янське); **Хомерікі Олена Андріївна**, доктор соціологічних наук, професор (Київ).

Іноземні члени редколегії: **Długosz Piotr**, доктор соціологічних наук, професор (Краков, Польща); **Greblikaite Jolita**, доктор соціологічних наук, доцент (Каунас, Литва); **Pileliene Lina**, кандидат соціологічних наук, професор (Каунас, Литва); **Tamulienė Vilma**, кандидат соціологічних наук, доцент (Вільнюс, Литва).

Головний редактор: **Позднякова-Кирбят'єва Елліна Геннадіївна**, доктор соціологічних наук, професор.

Ухвалено до друку вченою радою
Класичного приватного університету
протокол № 4 від 2 грудня 2020 р.

На підставі Наказу Міністерства освіти і науки України № 886 від 02.07.2020 р. (додаток 4) збірник включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б» у галузі соціальних наук (054 – Соціологія).

- Збірник наукових праць виходить 4 рази на рік.
- Робочі мови збірника: українська, російська, англійська.
- Редакція матеріали не повертає. Статті до друку підписують за рекомендацією вченої ради Класичного приватного університету.
- Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів.
- При використанні матеріалів збірника посилання на «Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики» обов'язкове.
- Кожна стаття, направлена до збірника, повинна мати такі структурні елементи: індекс УДК (у верхньому лівому кутку сторінки); тематичний розділ журналу; прізвище, ім'я та по-батькові автора (-ів) (не більше 3-х авторів), науковий ступінь, вчене звання, посада та місце роботи навчання) та назва статті; текст статті; список літератури; анотації та ключові слова двома мовами (мовою статті та англійською мовою). Список використаних джерел подається наприкінці статті в порядку згадування джерел та оформлюється з урахуванням розробленого в 2015 році Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання». Обсяг анотації – 1800 знаків без пробілів (250-300 слів), кількість ключових слів – мінімум 5 слів. Обсяг статті – не менше 8 сторінок, включаючи ілюстрації, таблиці, графіки, список літератури.
- Реквізити для оплати публікації будуть надіслані авторові на електронну пошту після схвалення рукопису редколегією.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

Е. А. Гугнін

АКТОРНО-ДИСКУРСНА МОДЕЛЬ ЗОВНІШНЬОГО ВПЛИВУ: ДО ПОБУДОВИ ТИПОЛОГІЇ.....	8

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СПЕЦІАЛЬНИХ ТА ГАЛУЗЕВИХ СОЦІОЛОГІЙ

Н. М. Гордієнко

ГЕНДЕРНІ ВІДМІННОСТІ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ВИХОВАНЦІВ ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ ІНТЕРНАТНОГО ТИПУ.....	20

Ю. А. Калагін

ГЕНДЕРНИЙ АНАЛІЗ ОСОБИСТОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ.....	28

О. Ю. Локоткова-Терновая

СОВРЕМЕННЫЙ ПОДХОД К ВНЕДРЕНИЮ ЭФФЕКТИВНОЙ ИННОВАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ ИНТРАКОММУНИКАЦИЙ В ОРГАНИЗАЦИЯХ.....	37

І. І. Мачуліна

ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ ДО ВИВЧЕННЯ ВТОРИННОЇ ЗАЙНЯТОСТІ СТУДЕНТІВ.....	45

М. О. Мінци, А. М. Фесенко, В. О. Чорна, Б. Б. Бондарець

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА У «ВЕЛИКОМУ СПОРТІ» ТА ЇЇ СОЦІАЛЬНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ В УМОВАХ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА.....	53

Е. Г. Позднякова-Кирбят'єва, Ю. В. Мосаєв

ГАРДЕНОТЕРАПЕВТИЧНІ ЛОКАЦІЇ ЯК ІННОВАЦІЙНИЙ ФАКТОР ЕКОЛОГІЗАЦІЇ ПРОМИСЛОВОГО МІСТА.....	65

*О. Ф. Стаднік, С. С. Щербина, Л. В. Барзенкова-М'ясникова,
Г. Ю. Баршацька*
СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ МІСТА (НА ПРИКЛАДІ
М. ЕНЕРГОДАРА).....74

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Н. І. Варга, В. О. Рюль
ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИКОРДОННИХ
РЕГІОНІВ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ.....85

А. А. Гоць
ЗАЙНЯТІСТЬ І БЕЗРОБІТТЯ НА УКРАЇНСЬКОМУ РИНКУ
ПРАЦІ: ВПЛИВ ПАНДЕМІЇ COVID-19.....93

О. В. Михайлич
ВЛАДНІ РІШЕННЯ В СУСПІЛЬСТВІ РИЗИКУ
(УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ).....101

О. Ю. Полтораков
СУСПІЛЬНО-ІНСТИТУЦІЙНА ДИНАМІКА
ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ
В ОБСТАВИНАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ.....110

І. А. Чудовська
ДИСТАНЦІЙНА ОСВІТА: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....118

М. А. Яценко
СОЦІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ
КУЛЬТУРИ ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....127

СУЧАСНІ ТЕХНОЛОГІЇ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

І. А. Євдокимова, О. В. Бутиліна
МЕТОДИКИ СОЦІАЛЬНОГО АУДИТУ:
ОГЛЯД НАПРАЦЮВАНЬ.....136

Н. І. Рудкевич
ПОЛІКУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР ЗАКЛАДУ ОСВІТИ ЯК
ВИХОВНЕ СЕРЕДОВИЩЕ СУЧАСНОГО ПОКОЛІННЯ.....146

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF SOCIOLOGY

Huhnin E. A.

ACTOR-DISCURSIVE MODEL OF EXTERNAL INFLUENCE: TYPOLOGY DEVELOPMENT.....	8

CURRENT PROBLEMS OF SPECIAL AND BRANCH SOCIOLOGY

Hordiienko N. M.

GENDER DIFFERENCES IN THE SOCIALIZATION'S PROCESS OF BOARDING SCHOOLS' PUPILS.....	20

Kalahin Yu. A.

GENDER ANALYSIS OF THE PERSONALITY OF A MILITARY SERVANT OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE.....	28

Lokotkova-Ternova O. Yu.

MODERN APPROACH TO THE IMPLEMENTATION OF AN EFFECTIVE INNOVATIVE SYSTEM OF INTRACOMMUNICATION IN ORGANIZATIONS.....	37

Machulina I. I.

HEURISTIC POTENTIAL OF METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE STUDY OF SECONDARY STUDENTS' EMPLOYMENT.....	45

Mints M. O., Fesenko A. M., Chorna V. O., Bondarets B. B.

DEVIANT BEHAVIOR IN "BIG SPORT" AND ITS SOCIAL CONDITIONALITY IN MODERN SOCIETY.....	53

Pozdniakova-Kyrbiat'ieva E. H., Mosaiev Yu. V.

GARDEN THERAPEUTIC LOCATIONS AS AN INNOVATIVE FACTOR OF ECOLOGIZATION OF THE INDUSTRIAL CITY.....	65

*Stadnik O. F., Shcherbyna S. S., Borzenkova-M'yasnykova L. V.,
Barshadskya G. Yu.*

THE CITY DEVELOPMENT STRATEGY (ON THE EXAMPLE OF ENERGODAR CITY).....	74

ACTUAL PROBLEMS OF MODERN UKRAINIAN SOCIETY

<i>Varha N. I., Riul V. O.</i> PROSPECTS OF RESEARCH OF BORDERLANDS OF WESTERN UKRAINE.....	85
<i>Hots A. A.</i> EMPLOYMENT AND UNEMPLOYMENT ON THE UKRAINIAN LABOUR MARKET: THE IMPACT OF THE COVID-19 PANDEMIC.....	93
<i>Mykhailych. O. V.</i> GOVERNMENT DECISIONS IN A SOCIETY OF RISK (UKRAINIAN CONTEXT).....	101
<i>Poltorakov O. Yu.</i> SOCIAL-INSTITUTIONAL DYNAMICS OF CIVIL-MILITARY RELATIONS IN UKRAINE IN THE RUSSIA'S AGGRESSION CONDITIONS.....	110
<i>Chudovska I. A.</i> DISTANCE EDUCATION: PROBLEMS AND PROSPECTS.....	118
<i>Yatsenko M. A.</i> SOCIOLOGICAL ASPECTS OF RESEARCH OF ORGANIZATIONAL CULTURE OF HIGHER EDUCATION INSTITUTION.....	127

MODERN TECHNOLOGIES IN MODERN UKRAINIAN SOCIETY

<i>Yevdokymova I. A., Butylina O. V.</i> SOCIAL AUDIT METHODICS: REVIEW OF WORKS.....	136
<i>Rudkevych N. I.</i> MULTICULTURAL SPACE OF EDUCATIONAL INSTITUTIONS AS AN EDUCATIONAL ENVIRONMENT OF THE MODERN GENERATION.....	146

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316.4

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2020.88.1>

Е. А. ГУГНІН

кандидат соціологічних наук, доцент,
перший проректор,
доцент кафедри соціальної роботи та психології
Національний університет «Запорізька політехніка»

АКТОРНО-ДИСКУРСНА МОДЕЛЬ ЗОВНІШНЬОГО ВПЛИВУ: ДО ПОБУДОВИ ТИПОЛОГІЇ

У статті визначено акторні складники зовнішнього впливу в акторній парадигмі та вектори дискурсів зовнішнього впливу в різних сферах (культурній, політичній, економічній, демографічній). Зроблено висновок про те, що в дослідженні зовнішнього впливу акторна парадигма передбачає як засадничий постулат ідею щодо потреби та необхідності формування (створення) спеціальних груп впливу, індивідуальних і колективних суб'єктів, які можуть діяти рефлексивно, цілеспрямовано та послідовно в інтересах суспільства, яке вони представляють.

Наголошено, що при цьому відповідні актори мають використовувати надані їм в розпорядження інституційні ресурси, що дає можливість визначити їх інтереси в здійсненні зовнішнього впливу. Відзначено, що за обставин взуалювання самого факту зовнішнього впливу, його спрямованості та інших стратегічних складників є доцільним застосування дискурсивної парадигми теоретико-типологічного аналізу.

Визначено, що в зовнішньому впливі є чітко вирізненими дві парадигми здійснення впливу одним суспільством щодо іншого: парадигма акторного впливу (зовнішній вплив концептуалізовано як такий, що здійснюється відповідними акторами впливу у формі відкритих та/або прихованих інтервенцій, в яких, власне, і розпізнається зовнішній вплив); парадигма дискурсного впливу (зовнішній вплив здійснюється через управління процесами інформаційних взаємодій в дискурс-сфері, що дозволяє, з одного боку, уникнути розпізнавання інтервенцій (як відкритих, так і прихованих), а з іншого боку – уникати викриття у випадках невдалих (провальних) стратегій (програм) зовнішнього впливу).

Визначено, що в дослідженні зовнішнього впливу акторна парадигма включає як засадничий постулат ідею щодо потреби та необхідності формування (створення) спеціальних груп впливу, індивідуальних та колективних суб'єктів, які можуть діяти рефлексивно, цілеспрямовано та послідовно в інтересах суспільства, яке вони представляють. При цьому відповідні актори мають використовувати надані їм в розпорядження

інституційні ресурси, що дає можливість визначити їх інтереси в здійсненні зовнішнього впливу.

Ключові слова: зовнішній вплив, акторна парадигма, дискурсна парадигма, ресурси впливу, культурно-освітні ресурси впливу, медійно-символічні ресурси впливу, владно-політичні ресурси впливу.

Постановка проблеми. Тема запропонованої статті є актуальною у зв'язку із зростанням вагомості дискурсів зовнішнього впливу, які є супутніми приховуванню суб'єктів, зацікавлених у їх генеруванні та підтриманні. У цьому приховуванні важливим є визначення як інтенції відповідних суб'єктів, так і дискурсивних ознак зовнішнього впливу в соціальній, політичній, економічній, демографічній сферах. Предмет дослідження статті стає актуальним також у зв'язку із посиленням наднаціональних чинників впливу на українське суспільство в світі глобальних ризиків та невизначеностей, де відповідні суб'єкти зовнішнього впливу розпізнаються за ознаками їх дискурсів, а дискурси, зі свого боку, являють траєкторії утвердження суб'єктів у культурному, соціальному, політичному та економічному просторах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз суб'єктності реалізовано в низці соціологічних та соціально-психологічних концепцій, починаючи від Е. Дюркгейма із його розумінням суб'єкта як фатально приреченого на залежність від соціального тиску; через В. Парето та Г. \ Tarда із елітистською інтерпретацією суб'єктності, теорій А. Етціоні та А. Турена, присвячених дослідженню мобілізаційних потенціалів колективних соціальних суб'єктів та їх трансформаційних потужностей; структураційної теорії суб'єктності Е. Гідденса, в якій постулюється щоденна участь індивідів в побудові структур, що перебувають за межами їх усвідомлення; теорії М. Арчер із визначенням атрибутів суб'єктності (рефлексивність, цілеспрямованість, інноваційність); теорії конституювання суб'єктності в умовах суспільства ризиків У. Бека, в якій автор наголошує на прогностичних можливостях суб'єктів щодо небезпек, їх спроможностях подолання страхів, тривоги, невпевненостей, напрацювання нових адаптивних компетенцій; теорію трансцендуючої суб'єктності П. Штомпки із схильністю суб'єкта до інновацій, генерування нових ідей, накопичення індивідуального та колективного людського досвіду через навчання та культуру; теорію метасуб'єктності С. Жижека, яка конституюється через насильство [1–10; 14–16].

Передумови розуміння зовнішнього впливу в рамках автономії дискурсу як медіаційної реальності є представленими в акторно-мережевій теорії Г. Хармана та Б. Латура. Автори розширюють розуміння дискурсу як об'єкта-медіатора, який в певній єдності тем, текстів, ідей та висловлювань презентує певну самовідтворювану реальність. В акторно-мережевій теорії дискурси як артефактні об'єкти аналізуються як такі, що стають медіаторами без медіаторів-суб'єктів. Ба більше: вони самі створюють медіаторів для їх обслуговування.

Процес медіації в дискурсі зовнішнього впливу стає системо-будівною «лабораторією» відносин різними суспільствами. У цій «лабораторії» відбувається перманентний перерозподіл присутнього і відсутнього, на засадах позначення, перекладу та опосередкування.

Дискурс зовнішнього впливу відрізняється, в контексті застосування поняттєвого апарату акторно-мережевої теорії (Б. Латур) [12–13; 18–19], сценарієм перерозподілу присутнього і відсутнього. Сама «лабораторія», яку створюють актори із делегованими функціями, вирізняється ознаками невидимості (*invisibility*). Завданням подібних «лабораторій» є приховування траєкторій соціального руху в хмарних переміщеннях знаків та семіозисів.

Ці «хмарні переміщення» знаків та семіозисів мають створити ілюзію матеріальності самих дискурсів та нематеріальності акторів, інтереси яких за ними приховуються. До того ж дискурси дозволяють відмежувати знаки та знакові ігри від реальних траєкторій суб'єктів впливу. Адже для спостерігачів залишаються поміченими лиш окремі «відбитки траєкторій» акторів впливу, які не піддаються повній реконструкції [11; 12, с. 247–260; 13, с. 29–64; 17, с. 1–34; 18–19].

Метою статті є визначення акторних і дискурсивних складників зовнішнього впливу акторній та типологічній парадигмах..

Для досягнення мети передбачено досягнення наступних **завдань**: 1) визначити акторні складники зовнішнього впливу в акторній парадигмі; 2) визначити вектори дискурсів зовнішнього впливу в різних сферах (культурній, політичній, економічній, демографічній).

Виклад основного матеріалу. У зовнішньому впливі є чітко вирізненими дві парадигми здійснення впливу одним суспільством щодо іншого: парадигма акторного впливу; парадигма дискурсного впливу.

У першій парадигмі зовнішній вплив концептуалізовано як такий, що здійснюється відповідними акторами впливу у формі відкритих та/або прихованих інтервенцій, у яких, власне, і розпізнається зовнішній вплив.

У другій парадигмі зовнішній вплив здійснюється через управління процесами інформаційних взаємодій в дискурс-сфері, що дозволяє, з одного боку, уникнути розпізнавання інтервенцій (як відкритих, так і прихованих), а з іншого боку – уникати викриття у випадках невдалих (провальних) стратегій (програм) зовнішнього впливу.

Перша парадигма передбачає і припускає цілеспрямоване формування відповідних кадрів (контингентів) агентів впливу, в той час як друга парадигма дозволяє використовувати прихильні щодо зовнішнього центру впливу соціальні групи без прямого втручання цього зовнішнього центру в культурні, політичні, економічні процеси суспільства, що стає об'єктом зовнішнього впливу.

У першій парадигмі формування кадрових контингентів впливу зовнішніх центрів впливу може відбуватися через використання чотирьох базових типів ресурсів: культурно-освітнього, інформаційно-символічного, владно-політичного та економічного.

Застосування культурно-освітнього ресурсу передбачає й припускає формування зовнішніми центрами впливу культурних еліт, основою для створення яких є відповідна стратегія культурного імперіалізму. Така стратегія може включати в себе пряме імпортування власних культурних еліт в суспільство, яке стає об'єктом впливу; часткову асиміляцію культурних еліт суспільства-об'єкта впливу шляхом їх культуратійної обробки імпортованими культурно-елітними групами (через мову, ідеологію, етикет і т.п.); міжкультурне узалежнення частини культурних еліт суспільства-об'єкта впливу через міжкультурні комунікації в сфері науки, освіти, мистецтва та створення культурно-освітніх, наукових, мистецьких та медійних та соціально-політичних організацій.

Для культурного зовнішнього впливу можуть використовуватися також туризм, проекти освітньої мобільності, міжнародні наукові заходи і т. п.

Перший напрям стратегії культурного імперіалізму може бути реалізованим за відсутності у суспільства-об'єкта впливу відповідних соціально-професійних груп та виражену потребу в таких групах у зв'язку із задоволенням тих чи інших потреб та формування відповідних інституцій. Водночас на присутність/відсутність та розвиненість/нерозвиненість автохтонних соціальних груп впливають особливості самого суспільства, профілі його соціально-культурних потреб та наявні інституції, які дозволяють їх задовольняти.

Другий напрям передбачає використання культурних еліт-інсайдерів суспільства-суб'єкта впливу щодо культурних еліт суспільства-об'єкта впливу в напрямі їх культурного поглинання, розчинення культурної ідентичності, культурного узалежнення.

Третій напрям передбачає «культурний туризм» із подальшим соціокультурним інтегруванням культурних еліт суспільства-об'єкта впливу в культурні еліти суспільства-суб'єкта впливу. Результатом такого інтегрування стає створення відповідних груп впливу з числа представників інтелектуального класу, які надалі можуть ставати свідомими або ж безсвідомими реплікаторами, ретрансляторами, медіаторами впливу в культурній площині.

Мішенню впливу в усіх трьох напрямках стає культурна ідентичність та приналежність до відповідних культурно-елітних груп, які є лідерами створення тих чи інших культурних продуктів. Результатом впливу зовнішнього центру має стати створення відповідних агентів-ретрансляторів, агентів-реплікаторів, агентів-поширювачів цінностей, традицій, норм та інших культурних змістів суспільства-суб'єкта (центру) впливу, які конкурують із носіями ідентичності культурних еліт суспільства-об'єкта впливу і поступово витискають ці еліти із їх культурного простору виробництва цінностей, норм, традицій і т.п.

Застосування медійно-символічного ресурсу передбачає цілеспрямоване створення акторів впливу через спеціальні ЗМІ або медійні

організації із підготовленими кадрами. Підготовка таких акторів впливу та створення організацій можуть повністю та/або частково перетинатися із культурним (культурно-освітнім) впливом, проте, може утворювати і самостійний стратегічний вектор впливу.

Мішенню впливу в цьому напрямі стає соціальне визнання, слава, впізнаваність в інформаційному просторі, що можуть досягатися або паралельно із відповідними культурними амбіціями та отриманням культурного (освітнього, інтелектуального) капіталу, або ж відокремлено від них. Результатом впливу зовнішнього центру має стати створення інформаційних посередників, через яких відбувається структурування інформаційного простору суспільства-об'єкта впливу та здійснюється інформаційний менеджмент дискурсів, тем, проблем в ЗМІ, соціальних мережах та інших медіасередовищах.

Застосування владно-політичного ресурсу може здійснюватися як в легальних, публічних, так і в тіньових формах. *Легальні та публічні форми* передбачають використання зовнішньо-політичних відомств, посольств та представництв, різноманітних громадських, правозахисних організацій для тих чи інших ситуацій здійснення інформаційного тиску на суб'єктів прийняття політичних рішень суспільства-об'єкта впливу. Продовженням цих дипломатичних інтервенцій можуть бути ті чи інші стратегії колоніалізму у формі як прямих військових вторгнень (війн, військових кампаній), так і дистанційованих моделей управління одними суспільствами з боку інших через колоніальні адміністрації.

Тіньові форми передбачають створення спеціальних груп агентів впливу на рівні спецслужб для ведення шпигунської, розвідувально-агентурної, вербувальної, диверсійно-терористичної діяльності. Тіньові форми застосування владно-політичного ресурсу можуть перетинатися із застосуванням культурно-освітніх та медійно-символічних ресурсів, коли відповідні актори впливу перебувають водночас в декількох соціально-групових середовищах.

Мішенню впливу в цьому напрямі стають соціальні уявлення про належну поведінку відповідних соціальних акторів та соціальні почуття страху, сорому та провини, які експлуатують зовнішні центри впливу задля «приручення» відповідних інсайдерів. Результатом як публічного, відкритого, так і прихованого впливу має стати, на мікрорівні, втрата легітимності, а на макрорівні – втрата політичного суверенітету державної влади як стратегічна мета зовнішнього впливу.

Застосування економічного ресурсу може здійснюватися у відкритих, публічних та прихованих формах. Публічні форми передбачають фіксацію тих чи інших ресурсо-обмінних відносин у сфері як матеріально-речовинних активів, так і фінансів; пряме імпортування та інкорпорування економічних еліт в органи влади та управління суспільства-об'єкта впливу; формування груп експертів, консультантів та інших фахівців з економічної інформації і т.п.

Відкриті форми зовнішнього впливу в економічній сфері передбачають вияви економічної агресії у вигляді цифрових, валютних, торговельних та промислових війн, які можуть вестися як із розрахунку отримання відповідних ринкових ніш суспільства-об'єкта впливу, так і його промислової, торговельної, інформаційно-комунікаційної, валютно-фінансової дестабілізації. Реалізації такої економічної агресії передують створення відповідних інституцій зовнішнього впливу: банків, торговельно-посередницьких кампаній, цифрових платформ і т.п. організацій із відповідними кадровими контингентами, сформованими зовнішніми центрами впливу.

Як вже відзначалося вище, друга парадигма зовнішнього впливу базується на визнанні верховенства дискурсу над актором, отже, знаково-символічної та смисло-продукуючої діяльності над окремими суб'єктами. При цьому здійснення зовнішнього впливу в аспекті відповідних стратегій та окремих технологій в дискурс-орієнтованому підході визначається як таке, що залежить від чинників декількох груп.

Ці чинники можна поділити на *історичні, політичні, правові, соціально-групові, демографічні та економічні*. Кожна із груп чинників може як послаблювати, так і посилювати ефекти зовнішнього впливу. Спробуємо проаналізувати ці чинники детальніше.

До історичних чинників належать обставини формування того чи іншого суспільства та фрейми історичної пам'яті, що є поширеними як в науці, так і в пропаганді. До чинників, які посилюють зовнішній вплив, можна віднести етнокультурну та мовну конфедеративність, яка робить можливою автономне функціонування регіонів у складі держави та їх полегшену сепарацію; етнокультурну дезінтегрованість, спричинену різними обставинами включення тих чи інших територій до складу єдиної держави; значні соціально-економічні відмінності рівня розвитку територій та регіонів; ігнорування центральною владою культурної автономії.

До історичних чинників, які послаблюють зовнішній вплив, можна віднести, відповідно, етнокультурну та мовну гомогенність суспільства, розвинений етноцентризм, який мінімізує сепаратистські мотивації регіональних еліт та населення; рівномірність соціально-економічного розвитку; допущення значної культурної автономії етнічних меншин за наявності поліетнічного суспільства. Зазначеним типам обставин відповідають дискурси стабілізації та дестабілізації із відповідними акцентами (табл. 1).

До політичних чинників належать легітимність державної влади, єдність/множинність систем соціально-нормативної регуляції соціальної поведінки (права та моралі); прозорості/непрозорості еліт, що залежить від типу суспільства (домодерного, модерного, постмодерного); рівня стійкості/нестійкості, ефективності/неефективності соціальних інститутів; розвиненості/нерозвиненості тіньової частини соціальної структури суспільства (кримінальних, злочинних угруповань).

Таблиця 1

**Дискурси стабілізації та дестабілізації
з урахуванням історичних чинників**

Дискурси стабілізації	Дискурси дестабілізації
Дискурси єдності історичного минулого різних регіонів (територій) держави	Дискурси різноманітності/різновекторності минулого територій та регіонів держави
Дискурси культурної та мовної однорідності	Дискурси культурної та мовної різноманітності
Дискурси спільної (органічної) економіки та консолідованого суспільства	Дискурси корпоративної економіки та атомізованого (фрагментованого) суспільства
Дискурси єдиної історичної пам'яті	Дискурси мозаїчної та втраченої історичної пам'яті
Дискурси стабільної макроідентичності	Дискурси нестабільної макроідентичності

До чинників, які посилюють зовнішній вплив, належать, відповідно, нелегітимність або низька легітимність державної влади, що визначається розбіжностями між очікуваннями населення та ефективністю функціонування державних інститутів. В свою чергу, зазначені очікування можуть стосуватися персоналістичних чинників суб'єктів влади (наявність/відсутність харизми, ділових та управлінських якостей тощо); легально-правових чинників (відповідності влади певним конституційним стандартам та дотримання нею відповідних процедур формування); наявності/відсутності зв'язку держави із інтересами тих чи інших соціальних (релігійних, етнічних) груп.

За відсутності в суб'єктів влади відповідних харизматичних та управлінсько-ділових якостей, невідповідності влади політичним та конституційно-правовим умовам легітимності, відсутності зв'язку із інтересами відповідних соціальних груп рівень її легітимності знижується, а отже, результативність зовнішнього впливу може, відповідно, зростати.

Як випливає із зазначеного, відповідним обставинам в цілому відповідають дискурси легітимності та іллегітимності в політичній сфері суспільства (див. таблицю 2).

До соціальних чинників, які посилюють або послаблюють зовнішній вплив, можна віднести наявність/відсутність соціальних (етнічних) груп, які в минулому піддавалися тим чи іншим формам ексклюзії, дискримінації, геноциду тощо і є ущемленими в почуттях історичної справедливості; наявність/відсутність фільтрів для соціальної мобільності для окремих груп населення за тими чи іншими ознаками; наявність/відсутність соціальної нерівності, яка доходить до соціальної поляризованості суспільства та значних розбіжностей між групами за ознаками доступу до тих чи інших різновидів ресурсів.

Таблиця 2

**Дискурси легітимності та іллегітимності
в зростанні/зменшенні зовнішнього політичного впливу**

Дискурси легітимності	Дискурси іллегітимності
Дискурси єдиної законності та правопорядку	Дискурси корупції влади
Дискурси сучасності (модерності) влади та ефективності її інституцій	Дискурси архаїчності влади
Дискурси прозорості влади	Дискурси відсутності харизми, ділових та управлінських якостей суб'єктів влади
Дискурси харизматичності та управлінсько-ділової відповідності суб'єктів влади	Дискурси невідповідності дій влади конституційно-правовим стандартам
Дискурси зв'язку держави із інтересами соціальних груп	Дискурси непрозорості (закритості) влади

Додатково до соціальних чинників, які посилюють або послаблюють зовнішній вплив, можна віднести також дефіцитарне фінансування соціальної сфери та істотні розриви між соціальними стандартами життя та реальними можливостями соціальних груп; наявність клієнтелізму в сфері соціальних послуг, який припускає нелегальний доступ до державних активів та отримання корупційної ренти; прожектерство у сфері соціального планування та проектування під час послабленості соціального контролю з боку громадянського суспільства над державою; соціальну апатію населення та поширеність у масовій свідомості патерналістських стереотипів; впливовість тіньових груп (олігархій), які володіють ресурсами позаекономічного примусу та тіньового перерозподілу ВВП.

Чинникам, які посилюють або послаблюють зовнішній вплив, відповідають дискурси об'єднання/інтеграції – роз'єднання/дезінтеграції, які можна представити у вигляді Таблиці 3.

Таблиця 3

**Дискурси об'єднання та роз'єднання
в зростанні/зменшенні зовнішнього соціального впливу**

Дискурси об'єднання/інтеграції	Дискурси роз'єднання/дезінтеграції
Дискурси інклюзії та інтеграції	Дискурси ексклюзії, дискримінації, геноциду
Дискурси відновлення історичної справедливості	Дискурси реваншу, помсти, відплати та репарацій
Дискурси вирівнювання соціальних відмінностей	Дискурси нарощування соціальних нерівностей та полярностей
Дискурси громадського контролю держави	Дискурси обстоювання корпоративної непрозорості
Дискурси патерналізму та етатизму	Дискурси лібералізму та амеліоризму

До демографічних чинників зовнішнього впливу належать ті, які є пов'язаними із народонаселенням та відповідними природними ресурсами, необхідними для задоволення його потреб. Зростанню зовнішнього впливу сприяють проблема водо-дефіциту та нерозв'язаність продовольчої проблеми при випереджаючому зростанні населення щодо обсягів питної води та кількості продовольства в країні; нормативні чинники обмеження фізично-просторової та соціальної мобільності населення, що відбивається на можливостях здійснення ним тих чи інших видів активності; міждержавні суперечності з приводу прикордонних територій та внутрішньо-спільнотні конфлікти з приводу розподілу фізичного простору; контрастна динаміка зростання або зменшення відповідних груп населення (наприклад, статеві або професійні диспропорції) або населення серед конкуруючих територіальних громад; чинники екокатастроф, які зумовлюють депривації тих чи інших потреб населення; чинники захворюваності і смертності.

Зменшенню зовнішнього впливу сприяють, відповідно, розв'язання проблем водопостачання та продовольчого забезпечення; збалансування кількості населення та життєвого простору шляхом регулювання народжуваності та міграції; розв'язання міждержавних суперечок з приводу прикордонних територій; екополітика, спрямована на прогнозування надзвичайних екологічних ситуацій та їх подолання; налагодження медичної інфраструктури, яка сприяє подоланню захворюваності і смертності.

Загалом демографічним чинникам посилення/послаблення зовнішнього впливу відповідають дискурси збалансування і дискурси розбалансування, зміст яких можна представити у вигляді Таблиці 4.

Таблиця 4

Дискурси збалансування і дискурси розбалансування в зростанні/зменшенні зовнішнього демографічного впливу

Дискурси збалансування	Дискурси розбалансування
Дискурси вибудови внутрішніх стратегій розв'язання проблеми водопостачання та продовольчої безпеки	Дискурси пошуку зовнішніх джерел розв'язання проблеми водопостачання та продовольчої безпеки
Дискурси врегулювання демографічних пропорцій	Дискурси обмежень та заборон щодо природо-відповідної відтворювальної активності
Дискурси енвайронменталізму в побудові екосистем	Дискурси консьюмеризму в побудові екосистем
Дискурси примирення щодо територіальних конфліктів	Дискурси війни та ворожнечі щодо територіальних конфліктів
Дискурси соціального протекціонізму щодо медицини	Дискурси лібералізму щодо медицини (приватна медицина, платна медицина тощо)

До економічних чинників зовнішнього впливу можна зарахувати ресурсну або фінансову залежність/незалежність; стабільність/нестабільність виробничого та фінансового секторів національних економік; інвестиційна залежність/незалежність економічної системи; диверсифікованість/недиверсифікованість, конкурентоспроможність/неконкурентоспроможність національних економік тощо.

Загалом, посилення зовнішнього впливу супроводжується нарощуванням дискурсу кризовості та невизначеності, песимістичною прогностикою, а послаблення зовнішнього впливу – дискурсу стабілізації, лінійності, оптимістичною прогностикою.

Таблиця 5

**Дискурси кризовості і лінійності
в зростанні/зменшенні зовнішнього економічного впливу**

Дискурси кризовості	Дискурси лінійності
Дискурси зростання ресурсної залежності	Дискурси створення альтернативних ресурсозамішувачів
Дискурси девальвації та фінансової нестабільності	Дискурси зростання національної економіки та укріплення фінансової системи
Дискурси інвестиційного обвалу	Дискурси інвестиційного буму
Дискурси зростання економічних ризиків	Дискурси диверсифікації ризиків
Дискурси зростання зовнішнього боргу	Дискурси зростання внутрішньої кумуляції

Висновки. У дослідженні зовнішнього впливу акторна парадигма передбачає як засадничий постулат ідею щодо потреби та необхідності формування (створення) спеціальних груп впливу, індивідуальних та колективних суб'єктів, які можуть діяти рефлексивно, цілеспрямовано та послідовно в інтересах суспільства, яке вони представляють. Водночас відповідні актори мають використовувати надані їм в розпорядження інституційні ресурси, що дає можливість визначити їх інтереси в здійсненні зовнішнього впливу. За обставин вуалювання самого факту зовнішнього впливу, його спрямованості та інших стратегічних складників є доцільним застосування дискурсивної парадигми теоретико-типологічного аналізу.

Список використаної літератури

1. Бауман З. Актуальность Холокоста. Москва: Европа, 2010. 316 с.
2. Бауман Зигмунт. Индивидуализированное общество. Пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева / Москва : Логос, 2002. 390 с.
3. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / пер. с фр. Москва : Наука, 1990. 575 с.
4. Жижек, С. О насилии. Москва : «Европа», 2010. 184 с.

5. Штомпка П. Социология социальных изменений. Москва : Аспект Пресс, 1996. С. 268-292.
6. Турен А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии. Москва : Научный мир, 1998. 204 с.
7. Archer M. Culture and Agency. Cambridge : Cambridge University Press, 1988. 343 p.;
8. Archer M. The Morphogenesis of Social Agency. Uppsala : SCASSS (mimeo), 1989.
9. Etzioni A. The Active Society. New York : Free Press, 1968. 698 p.
10. Giddens A. Central Problems in Social Theory. London : Macmillan, 1979. 294 p.
11. Harman G. Prince of Networks: Bruno Latour and Metaphysics. Melbourne : re.press, 2009.
12. Latour B. Morality and Technology. *Teory, Culture & Society*. 2002. Vol. 19. № 5–6. P. 247–260.
13. Latour B. On Technical Mediation. *Common Knowledge*. 1994. Vol. 3. № 2. P. 29–64.
14. Touraine A. The Self-Production of Society. Chicago : University of Chicago Press, 1977. 488 p.
15. Touraine A. Social Movements and Social Change in: Orlando Fals Borda (ed.). *The Challenge of Social Change*. London: Sage, 1985. p. 77–92.
16. Sztompka P. Society in Action. *The theory of social becoming*. Cambridge Polity Press, 1991. 219 p.
17. Харман Г. Сети и ассамбляжи: возрождение вещей у Латура и Деланда. Логос. 2017. №3. С. 1-34.
18. Латур Б. Пересборка социального: введение в акторно-сетевую теорию. М. : Издательский дом Высшей школы экономики, 2014. 384 с.
19. Латур Б. Габриель Тард и конец социального. URL: https://vk.com/doc1813673_438600503?hash=b7bdfa4fa4d6e6ebb0&dl=97825f2_b9a1b010e3b

Huhnin E. A. Actor-discursive model of external influence: typology development

The article identifies the actors of external influence in the acting paradigm and vectors of discourses of external influence in various fields (cultural, political, economic, demographic). It is concluded that in the study of external influence the acting paradigm includes as a basic postulate the idea of the need and necessity of forming (creating) special groups of influence, individual and collective actors who can act reflexively, purposefully and consistently in the interests of society. represent.

It was emphasized that the relevant actors should use the institutional resources provided to them, which makes it possible to determine their interests in exercising external influence. It is noted that in the circumstances of veiling the very fact of external influence, its direction and other strategic components, it is advisable to use the discursive paradigm of theoretical and typological analysis.

It is determined that external influence is clearly distinguished two paradigms of influence by one society on another: the paradigm of actor's influence (external influence is conceptualized as carried out by the relevant actors in the form of overt and /or covert interventions, which, in fact, recognizes external influence); paradigm

of discourse influence (external influence is carried out through management of processes of information interactions in the discourse sphere that allows, on the one hand, to avoid recognition of interventions (both open, and hidden), and on the other hand – to avoid exposure in cases of unsuccessful (failed) strategies (programs) of external influence).

It is determined that in the study of external influence the acting paradigm includes as a basic postulate the idea of the need and necessity of forming (creating) special groups of influence, individual and collective actors who can act reflexively, purposefully and consistently in the interests of society. At the same time, the relevant actors should use the institutional resources provided to them, which makes it possible to determine their interests in exercising external influence.

Key words: *external influence, actor's paradigm, discourse paradigm, resources of influence, cultural-educational resources of influence, media-symbolic resources of influence, power-political resources of influence.*

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СПЕЦІАЛЬНИХ ТА ГАЛУЗЕВИХ СОЦІОЛОГІЙ

УДК 316.74:37

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2020.88.2>

Н. М. ГОРДІЄНКО

доктор соціологічних наук, доцент,
проректор з наукової роботи
КЗВО «Хортицька національна
навчально-реабілітаційна академія»
Запорізької обласної ради

ГЕНДЕРНІ ВІДМІННОСТІ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ВИХОВАНЦІВ ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ ІНТЕРНАТНОГО ТИПУ

У статті аналізуються результати анкетування 640 старшокласників шкіл-інтернатів України, які дозволяють констатувати, що процес соціалізації учнів цієї категорії характеризується наявністю гендерних відмінностей. Ці відмінності виявлені за всіма проаналізованими ключовими аспектами соціалізації вихованців освітніх закладів інтернатного типу, а саме щодо: сформованих у них ціннісних орієнтацій, які функціонально відображають пріоритети суб'єктивно значущої соціальної активності особистості; життєвих планів старшокласників, як квінтесенції прогнозованого ними власного майбутнього після завершення навчання у школі-інтернаті; структури сім'ї вихованця і його ставлення до неї; впливу інвалідності вихованця на його соціально-комунікативний простір. З'ясовано, що досягальні цінності (освіта і самореалізація) є більш значущими для дівчат, ніж для хлопців. Дівчата в більшій мірі, між хлопці, зорієнтовані на вступ до закладу вищої освіти після закінчення школи-інтернату, прагнуть зайняти професійні ніші більш кваліфікованої роботи. Виявлено емпіричні тенденції, які свідчать про те, що дівчата частіше, ніж хлопчики, живуть у неповних сім'ях, а сім'ї, що віддають до шкіл-інтернатів хлопців, в цілому є біднішими, ніж сім'ї, які готові віддати дівчат до закладів цього типу. Встановлено факт домінуючого небажання вихованців шкіл-інтернатів з інвалідністю переходити до звичайної школи, що набуває особливого значення в контексті реформування системи освітніх закладів інтернатного типу і переведення дітей з інвалідністю до загальноосвітніх шкіл.

Ключові слова: освітні заклади інтернатного типу, гендерна соціалізація, реформа системи шкіл-інтернатів, ціннісні орієнтації вихованців шкіл-інтернатів, діти з інвалідністю.

Постановка проблеми. Значна частина вихованців інтернатів перебуває у несприятливих життєвих обставинах і є потенційною групою ризику з точки зору девіантної соціалізації. Аналітичний підхід до науково-соціологічної інтерпретації цієї проблеми передбачає виділення різних категорій вихованців і їх порівняння з точки зору ступеня впливу несприятливих соціалізаційних чинників, оскільки контингент освітніх закладів інтернатного типу є вкрай неоднорідним, тож різні категорії дітей потребують диференційованої соціально-педагогічної підтримки. У цьому контексті виправданим є гендерний аналіз, спрямований на з'ясування відмінностей процесу соціалізації вихованців освітніх закладів інтернатного типу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основні аспекти процесу соціалізації дітей в умовах освітніх закладів інтернатного типу України ґрунтовно досліджувалися вітчизняними вченими у взаємозв'язку з проблемами підготовки вихованців до майбутнього самостійного життя.

О. Кузьміна досліджувала проблеми формування життєвої компетентності учнів старших класів загальноосвітніх шкіл-інтернатів [5, с. 168]. Ж. Петрочко зі співавторами звертають увагу на залежність процесу соціалізації вихованців шкіл-інтернатів від розв'язання адміністративними працівниками і педагогами низки економічних, соціальних і психологічних проблем [2, с. 3]. Аналогічної концептуальної позиції дотримуються Л. Канішевська зі співавторами [7].

Автори аналітичного звіту «Життєвий шлях випускників інтернатних закладів, дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей» [1] надали ґрунтовний аналіз ступеня ефективності виконання школами-інтернатами покладених на них державою соціалізаційних функцій.

На основі даних емпіричного аналізу О. Сидоренко доходить висновку, що старшокласники шкіл-інтернатів 16–18 років оцінюють себе підготовленими до самостійного життя на середньому рівні, вважають досить реальними власні шанси вступити до закладу вищої освіти [9, с. 252].

О. Клименко за підсумками дослідження практики інституціоналізації соціального захисту дітей в українському суспільстві констатує, що значна кількість освітніх закладів інтернатного типу на сучасному етапі мають недостатнє матеріально-технічне забезпечення, потребуючи ремонту не тільки житлових, а й службових приміщень [4, с. 327].

Механізм реформування інтернатних закладів ґрунтовно розкритий у монографії В. Нечипоренко, яка висвітлює досвід інноваційного розвитку загальноосвітньої санаторної школи-інтернату № 8 м. Запоріжжя і переведення її у нову функціональну якість – навчально-реабілітаційний центр [6, с. 4].

В. Покась приділяє увагу зміні філософської парадигми управління навчально-виховним процесом інтернатних закладів освіти України [8].

Здійснений аналіз наукової літератури дозволяє констатувати, що проблема соціалізації вихованців шкіл-інтернатів представлена у фаховому дискурсі комплексно і ґрунтовно. Разом із тим, актуальними залишаються подальші емпіричні дослідження, що реалізують порівняльно-аналітичний підхід до науково-соціологічної інтерпретації проблеми соціалізації вихованців шкіл-інтернатів. Такий підхід передбачає виділення різних категорій вихованців і їх порівняння з точки зору ступеня впливу несприятливих соціалізаційних чинників. Врахування такого чіткого і фундаментального демаркаційного критерію, як стать вихованців, має не тільки теоретичне значення, а й може мати практичні наслідки – через відповідні організаційно-педагогічні рішення про специфікацію соціально-виховної роботи з хлопцями та дівчатами залежно від гендерних чинників.

Мета статті – проаналізувати гендерні відмінності процесу соціалізації вихованців освітніх закладів інтернатного типу на основі емпіричних даних соціологічного дослідження.

Виклад основного матеріалу. У межах соціологічного дослідження в 2019 р. нами було проведено анкетування 640 учнів 9–11 класів із 14 освітніх закладів інтернатного типу, які територіально охоплюють Запорізьку, Київську і Рівненську області.

Відповіді респондентів на запитання анкети дозволили з'ясувати структуру їхньої аксіосфери, у якій помітні гендерні відмінності. Порівняння рейтингів цінностей у хлопців і дівчат дозволяє констатувати, що досягальні цінності (освіта і самореалізація) є більш значущими для дівчат, ніж для хлопців. Різниця становить 8 відсоткових пунктів, а для цінності «Цікава, творча робота» ця різниця досягає 14 пунктів, що є найбільшою відмінністю дівчат від хлопців серед інших цінностей (за більшістю інших позицій різниця становить 1–2 пункти). Відповідно до структури цінностей, дівчата сприймаються як особистості, що ставляться до себе більш серйозно, ніж хлопці. Так, цінність «Задоволення та розваги» на 7 процентних пунктів є більш значущою для хлопців, ніж для дівчат, а цінність «Спокійне життя, відсутність хвилювань і неприємностей» – на 5 пунктів. Імовірно, відповідальне ставлення до власного життя, до свідомої побудови життєвої траєкторії для дівчат є дуже важливим у контексті майбутнього розподілу гендерних ролей.

Поряд із зазначеними відмінностями, аналіз рейтингів цінностей у хлопців і дівчат дозволяє виявити спільні характеристики аксіосфери життєвого світу. Зокрема, найважливішою цінністю для обох категорій респондентів є щаслива сім'я. Примітно, що однаково високу значущість для них мають цінності, що можуть бути віднесені до соціального капіталу: «Здобуття поваги серед людей, наявність надійних друзів». Ця важлива особливість аксіосфери вихованців школи-інтернату може пояснюватися тим, що порівняно незначні ресурси життєвого старту для цієї категорії дітей вимагають від них активного нарощування

власного соціального капіталу. Спираючись на підтримку надійних друзів, молоді люди сподіваються досягти поваги оточуючих і завдяки цьому успішно інтегруватися в сучасне суспільство.

Аналізуючи відповіді респондентів на запитання анкети щодо життєвих планів старшокласників, можна констатувати, що після закінчення школи-інтернату дівчата в більшій мірі, між хлопці, зорієнтовані на вступ до закладу вищої освіти (72,3 % і 61,1 % відповідно). Дівчата прагнуть зайняти професійні ніші більш кваліфікованої роботи, що дозволить уникнути необхідності заробляти на життя важкою фізичною працею. Натомість хлопці більш схильні до життєвої траєкторії «середньої людини», вони мають менше амбіцій, орієнтуючись, переважно, на прості види праці, що не вимагають вищої освіти. Утім, професійно-технічну освіту вони хотіли б отримати, оскільки її наявність також може позбавити від важкої, рутинної і малокваліфікованої фізичної праці. Про це свідчить той факт, що переважна більшість респондентів планують після школи-інтернату продовжити навчання і отримати якщо не вищу, то хоча б професійно-технічну освіту (серед хлопчиків 83,6 %, а серед дівчаток 89,6 %).

Більш виражена суб'єктивна вертикальна соціальна мобільність дівчат підтверджуються даними щодо успішності вихованців шкіл-інтернатів. Дівчата вчать в цілому краще хлопчиків: оцінки, що відповідають високому і достатньому рівням, мають 54 % дівчат і 41 % хлопців. Водночас, низький рівень навчальних досягнень мають удвічі більше хлопців (відповідно, 6,9 % і 3,5 %). Основним чинником виявлених відмінностей є саме навчальна мотивація, викликана прагненням до майбутньої самореалізації в суспільстві.

Відповіді респондентів на запитання анкети дозволили з'ясувати структуру сім'ї кожного опитаного вихованця і його ставлення до неї. Виявлено, що дівчата частіше, ніж хлопчики, живуть у неповних сім'ях (відповідно, 29,3 % і 36,6 %). Можливим чинником є виявлена емпірична тенденція, згідно з якою сім'ї, що віддають до шкіл-інтернатів хлопців, в цілому є біднішими, ніж сім'ї, які готові віддати дівчат до закладів цього типу. Так, пункт «Моя сім'я є досить заможною і матеріально забезпеченою» відзначила майже чверть (23,4 %) хлопців і третина (32,5 %) дівчат. Ці дані побічно підтверджують нашу тезу про те, що батьки дівчат в більшій мірі готові віддати дитину до школи-інтернату, ніж батьки хлопців.

Останнім змістовим аспектом соціологічного дослідження було з'ясування впливу інвалідності вихованця на його соціально-комунікативний простір. Через те, що реформування системи освітніх закладів інтернатного типу передбачає переведення дітей з інвалідністю до загальноосвітніх шкіл і відповідне розширення практики інклюзивного навчання, особливого значення набуває позитивна перспектива інтеграції дітей цієї категорії у загальноосвітній інклюзивний простір,

одним із прогностичних індикаторів якої є їхнє позитивне ставлення до можливості зміни місця навчання.

Емпіричні дані свідчать про те, що дівчата з інвалідністю менше бояться звичайної школи, ніж хлопчики. На запитання «Якщо ви маєте інвалідність, чи бажаєте навчатися у звичайній школі?» серед дівчат ствердно відповіли приблизно кожна п'ята (21,2 %), тоді як серед хлопчиків таке бажання виявив тільки кожен десятий (9,5 %). Загалом, вихованці шкіл-інтернатів з інвалідністю не хочуть переходити до звичайної школи, тож поширення інклюзивного навчання буде стикатися з проблемою небажання дітей з інвалідністю вчитися в середовищі здорових дітей.

Відповідаючи на запитання про причини небажання навчатися у звичайній школи, серед дівчат з інвалідністю переважна більшість (88,9 %) відзначили пункт «Мене все влаштовує в школі-інтернаті, де я зараз навчаюсь». Серед хлопців з інвалідністю цей пункт відзначила помітно менша кількість – 68,8 %. Виявляється, що, незважаючи на загальну незадоволеність своїм перебуванням у школі-інтернаті, хлопці з інвалідністю все ж побоюються звичайної школи більше, ніж дівчата. Серед причин небажання переходити в звичайну школу хлопці з інвалідністю частіше, ніж дівчата, обирають пункти «Побоююсь недобррозичливого ставлення до мене з боку школярів» і «Побоююсь недобррозичливого ставлення до мене з боку педагогів» (12,5 %). Натомість серед дівчат ці пункти не обрав ніхто. Імовірно, дівчата більш впевнено почувають себе серед здорових дітей, в більшій мірі сподіваючись на толерантне ставлення до них з боку дітей і дорослих. Це не означає, що дівчата з інвалідністю у порівнянні з хлопцями цієї ж категорії є більш сильними фізично, але вони, імовірно, є більш стійкими психологічно. Парадокс, що спостерігається серед дітей з інвалідністю, полягає в тому, що слабкіший часто знаходиться в більшій безпеці, ніж сильніший, тож ризик бути скривдженим здоровими дітьми і дорослими більше стосується хлопців з інвалідністю, ніж дівчат.

Серед тих дітей з інвалідністю, які все ж готові вчитися у звичайній школі, головними умовами реалізації цього бажання є її наближеність до будинку і зручність інфраструктури. Ці пункти були майже однаково відзначені як дівчатами, так і хлопцями. Зокрема, пункт «Якщо буде зручно перебувати у школі» відзначила половина хлопців і майже половина (46,2 %) дівчат з інвалідністю, які бажають навчатися у звичайній школі. А пункт «Якщо школа буде розташована недалеко від дому і мені зручно буде добиратися до неї» відзначила третина дітей (33,3 % серед хлопчиків і 30,8 % серед дівчат).

Висновки. Отже, результати анкетування 640 старшокласників шкіл-інтернатів України дозволяють констатувати, що процес їхньої соціалізації характеризується наявністю гендерних відмінностей, які менеджерам освіти і педагогам доцільно враховувати при забезпеченні диференційованої та індивідуалізованої соціально-виховної роботи. Зазначені

гендерні відмінності виявлені за всіма проаналізованими ключовими аспектами соціалізації вихованців освітніх закладів інтернатного типу, а саме щодо: сформованих у них ціннісних орієнтацій. З'ясовано, що досягальні цінності (освіта і самореалізація) є більш значущими для дівчат, ніж для хлопців. Відповідно до структури цінностей, дівчата сприймаються як особистості, що ставляться до своєї майбутньої самореалізації у суспільстві серйозніше, ніж хлопці. Виявлені спільні характеристики аксіосфери життєвого світу хлопців і дівчат свідчать про те, що однаково високу значущість для них мають цінності здобуття поваги серед людей та наявності надійних друзів, які репрезентують важливість соціального капіталу. Дівчата в більшій мірі, між хлопці, зорієнтовані на вступ до закладу вищої освіти після закінчення школи-інтернату, прагнуть зайняти професійні ніші більш кваліфікованої роботи. Натомість хлопці більш схильні до життєвої траєкторії «середньої людини», орієнтуючись переважно на здобуття професійно-технічної освіти.

Виявлені емпіричні тенденції свідчать про те, що дівчата частіше, ніж хлопчики, живуть у неповних сім'ях, а сім'ї, що віддають до шкіл-інтернатів хлопців, в цілому є біднішими, ніж сім'ї, які готові віддати дівчат до закладів цього типу.

Оскільки реформування системи освітніх закладів інтернатного типу передбачає переведення дітей з інвалідністю до загальноосвітніх шкіл і відповідне розширення практики інклюзивного навчання, особливого значення набуває виявлений за підсумками дослідження факт небажання вихованців шкіл-інтернатів з інвалідністю переходити до звичайної школи. Серед дівчат цієї категорії приблизно кожна п'ята (21,2 %), а серед хлопців – тільки кожен десятий (9,5 %) демонструють бажання навчатися у звичайній загальноосвітній школі. Серед причин небажання переходити в звичайну школу хлопці з інвалідністю частіше, ніж дівчата, зазначають побоювання недобррозичливого ставлення з боку здорових школярів і з боку педагогів. Як для хлопців, так і для дівчат з інвалідністю, які все ж готові вчитися у звичайній школі, головними умовами реалізації цього бажання є її наближеність до будинку і зручність інфраструктури.

Список використаної літератури

1. Аналітичний звіт «Життєвий шлях випускників інтернатних закладів, дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей» (за результатами соціологічного опитування) / О.М. Балакірева, І.М. Чернін, О.М. Хмелєвська та ін. Київ : Український Інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка, Фонд Ріната Ахметова «Розвиток України», Український центр соціальних реформ, 2010. 106 с.
2. Вчимося жити самостійно : навч.-метод. посіб. Київ : Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2002. 203 с.
3. Канишевская Л. Специфика воспитания социальной зрелости учащихся школ-интернатов для детей-сирот. *Социология: теория, методы, маркетинг.* 1999. № 4. С. 77–84.

4. Клименко О.Ю. Особливості інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях в сучасному українському суспільстві : дис. ... доктора соц. наук : 22.00.04 / Клименко Олена Юрївна. Харків, 2016. 418 с.

5. Кузьміна О.В. Теоретичні аспекти формування життєвої компетентності учнів старших класів загальноосвітніх шкіл-інтернатів : монографія. Слов'янськ : Підприємство Маторін Б. І., 2011. 311 с.

6. Нечипоренко В.В. Системний розвиток навчально-реабілітаційного центру як відкритої інноваційної соціально-освітньої інституції : монографія. Запоріжжя : Видавництво Хортицького національного навчально-реабілітаційного багатопрофільного центру, 2013. 520 с.

7. Підготовка учнів інтернатних закладів до життєдіяльності у відкритому суспільстві : навч.-метод. посібник / Л.В. Канишевська, Л.В. Кузьменко, С.О. Свириденко та ін. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. 336 с.

8. Покась В.П. Зміна філософської парадигми управління навчально-виховним процесом інтернатних закладів освіти України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філос. наук : спец. 09.00.10 «Філософія освіти». Київ, 2012. 34 с.

9. Сидоренко О.А. Соціально-психологічний портрет випускників інтернатних закладів. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2013. № 3. С. 248–255.

Hordiienko N. M. Gender differences in the socialization's process of boarding schools' pupils

The article analyzes the results of a survey among 640 senior pupils in Ukrainian boarding schools, which allows us to claim that the process of socialization of students in this category is characterized by some gender differences. Managers of education and teachers should take into account these gender differences when organizing differentiated and individualized social and educational work. Gender differences were identified in all of the analyzed key aspects of socialization of boarding schools' pupils, namely in their value system, which functionally reflects the priorities of subjectively significant social activity of an individual; life plans of senior pupils as the quintessence of their predicted future after leaving boarding schools; the structure of the pupil's family and his/her attitude to it; the impact of the pupil's disability on his/her social and communicative space.

Achievement values (education and self-realization) have been found to be more important for girls than for boys. According to the structure of these values, girls are perceived as individuals who treat their future self-realization in society more responsibly than boys. The revealed common characteristics of the axiosphere of life environment of boys and girls show that the values of gaining respect among people and having reliable friends who represent the importance of social capital are equally important for both groups. Girls are more likely than boys to focus on entering a higher education institution after graduating from a boarding school, striving to occupy professional niches of more qualified work. On the other hand, boys are more inclined to the life trajectory of an "average person", focusing mainly on obtaining vocational training.

Empirical trends have shown that girls are more likely than boys to live in single-parent families, and that families who send boys to boarding schools are generally poorer than families who are willing to send girls to institutions of this type. Given the fundamental socialization role of the family environment at the stage of personality formation and its exceptional susceptibility to parental influences,

the identified differences in family influence on different boarding school pupils may have crucial significance for the future and should be taken into account in sociological analysis.

It is possible to observe the fact of the dominant reluctance of boarding school pupils with disabilities to transfer to a regular school, which is especially important in the context of reforming the system of boarding schools and transferring children with disabilities to secondary schools. Among girls in this category, about one in five (21.2 %), and among boys – only one in ten (9.5 %) show a desire to study in a regular secondary school. Among the reasons for their reluctance to go to regular schools, boys with disabilities are more likely than girls to note concerns about hostility from non-disabled pupils and teachers. For both boys and girls with disabilities, who are still ready to study in a regular school, the main conditions for the realization of this desire are its proximity to home and the convenience of infrastructure.

Key words: *boarding schools, gender socialization, reform of the boarding school system, value orientations of boarding schools' pupils, children with disabilities.*

УДК 355:316.35

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2020.88.3>

Ю. А. КАЛАГІН

доктор соціологічних наук, професор,
завідувач кафедри соціології та політології
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

ГЕНДЕРНИЙ АНАЛІЗ ОСОБИСТОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

У статті викладаються основні результати соціологічного аналізу особистості військовослужбовця Збройних Сил України. Автор знайомить громадськість із результатами дослідження змісту соціально-професійного потенціалу особистості військовослужбовця у контексті гендерного аналізу.

Дослідження було розпочате співробітниками кафедри психології та педагогіки Харківського університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба та продовжено співробітниками кафедри соціології та політології Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» у 2019 році.

Аналіз особистості військовослужбовця Збройних Сил України проводиться на основі трьох визначених типів. За основу типологізації особистості був обраний рівень сформованості соціально-професійного потенціалу особистості військовослужбовця Збройних Сил України, який розуміється як системне поняття, що характеризує рівень розвитку соціальних і професійних якостей особистості, їх узгодженості та забезпечує соціальну спрямованість професійної діяльності військовослужбовця, ступінь його соціальної відповідальності. Він включає характеристики військовослужбовця з урахуванням співвідношення двох компонентів його особистісної структури: соціального і професійного. За ступенем розвиненості цих компонентів, їхньої узгодженості було виділено три типи особистості військовослужбовця.

Автор наводить результати, які свідчать, що військовослужбовці-жінки та військовослужбовці-чоловіки мають суттєво різні показники рівня розвитку соціальної складової соціально-професійного потенціалу та майже однакові показники рівня розвитку його професійного складника.

Військовослужбовці-жінки характеризуються небайдужістю до потреб суспільства, пов'язаних із забезпеченням його благополуччя, стабільності, безпеки, сталого розвитку та соціальної ефективності, а сенс професійної діяльності вони пов'язують зі служінням Україні на шляху її національного, демократичного відродження. Військовослужбовці-жінки готові брати на себе відповідальність за свої вчинки, не утискаючи прав і свобод інших громадян. Один з основних мотивів військової служби для військовослужбовців-жінок – приносити користь суспільству, протистояти дестабілізуючим ефектам, породженим бойовими діями на сході нашої країни.

Загалом результати аналізу суб'єктивних та об'єктивних характеристик соціально-професійного потенціалу особистості військовослужбовців-жінок показали, що в них професійний складник гармонійно поєднується із соціальним. Відповідно до запропонованої типологізації особистості військовослужбовця – це гармонійний тип особистості військовослужбовця, який характеризується балансом професійного і соціального компонентів в структурі соціально-професійного потенціалу.

Ключові слова: *гендер, гендерна політика, гендерні дослідження, сектор безпеки і оборони України, Збройні Сили України, АТО/ООС, військовослужбовці-жінки, військовослужбовці-чоловіки.*

Постановка проблеми. На початку ХХІ століття гендерна політика стала одним з основних пріоритетів України на шляху демократичного перетворення. Реалізація гендерної політики сприяє усуненню численних перешкод на шляху до активної участі жінок в усіх сферах суспільного життя. Сьогодні жінки у нашій державі підкорюють галузі, що донедавна вважалися суто чоловічими. Зокрема, інституції сектору безпеки і оборони України, його найважливішого елемента – Збройних Сил України на який Конституцією та законами України покладено функції із забезпечення оборони держави. За роки незалежності України кількість жінок у збройних силах зростає в 16 разів – це вагомий внесок у прагненні держави досягти реального гендерного балансу у галузі безпеки та оборони. За останній час відбулися колосальні зміни у залученні жінок до військової служби.

Щороку в Україні збільшується кількість жінок, які добровільно йдуть до лав Збройних Сил. Їх не лякають важкі фізичні та психічні навантаження, добові чергування й відрядження у зону бойових дій. Відповідно до даних Головного управління персоналу Генерального штабу Збройних Сил України, нині у ЗС України служить 29 760 жінок, з них – 902 старші офіцери. Для порівняння, торік цей показник становив трохи більше ніж 27 тис., у 2018 – майже 25 000, а у 2008 році їх було всього 1 800. На керівних посадах осіб офіцерського складу проходять військову службу 1 090 жінок. Статус учасника бойових дій за участь в АТО/ООС надано 9 136 військовослужбовцям-жінкам. Нині у війську служать майже 30 000 жінок [1].

Згідно із Законом «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків під час проходження військової служби у ЗСУ та інших військових формуваннях» ухваленому у 2018 році, жінки виконують військовий обов'язок на рівних засадах із чоловіками (за винятком випадків, передбачених законодавством з питань охорони материнства та дитинства, а також заборони дискримінації за ознакою статі) [2].

Жінки в Збройних Силах України обіймають ті самі посади, що й чоловіки, тому для командирів, офіцерів органів морально-психологічного забезпечення важливим є врахування гендерних особливостей в організації та проведенні підготовки військ до бойового застосування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Традиція гендерних досліджень у збройних силах була закладена у другій половині минулого століття американськими і західноєвропейськими вченими, публікацією результатів досліджень проведених під керівництвом М. Бінкіна, Є. Джексона, С. Єнлоу, Д. Мітчела, Д. Паркера, М. Растада, М. Яновіця [3 – 9]. Окремі гендерні аспекти сектору безпеки і оборони України у різні роки досліджували: Н. Дубчак [10], С. Вихор [11], С. Торопенко [11] Т. Марценюк [12] та ін.

Останнім часом активізувалися дослідження, які пов'язані з тематикою участі військовослужбовців-жінок у АТО (ООС). У 2016 році вийшла книга під редакцією Тамари Марценюк «Невидимий батальйон»: участь жінок у військових діях в АТО за результатами соціологічного дослідження присвячено вивченню гендерної рівності в українському суспільстві, жінкам у збройних силах, участі жінок у воєнних діях [13].

З'являються інші публікації результатів гендерних досліджень в армії.

Аналіз останніх гендерних досліджень, показав, що сьогодні значно розширився діапазон проблем, що вивчаються у секторі безпеки і оборони України. Але не дивлячись на увагу фахівців до зазначеної теми, вона і на сьогоднішній день залишається дуже дискусійною і малодослідженою та потребує подальшого ретельного соціологічного розбору. Практично не досліджувалася та не досліджується сьогодні тема особистості військовослужбовця у контексті гендерного аналізу.

Дослідження особистості військовослужбовця в Україні були розпочаті доктором соціологічних наук, професором Е. Афоніним на початку 90-х років [14]. У подальшому продовжили цю традицію вітчизняні дослідники: В. Галєєв, О. Мазурик, В. Полюга, А. Проноза, А. Солнишкіна, Ю. Яременко та ін... Вони досліджували соціальні проблеми кадрових офіцерів, солдат і сержантів строкової служби Збройних Сил України. На той час військовослужбовці були переважно чоловічої статі, тому дослідження гендерних аспектів типологізації особистості військовослужбовця не було актуальним. Сьогодні ситуація змінилася докорінно, структурна трансформація особового складу Збройних Сил України призвела до появи нового елемента – військовослужбовців-жінок, чисельність яких постійно зростає, тому проведення гендерного аналізу особистості військовослужбовця, є вчасним.

Мета статті. Метою статті, яка пропонується, є ознайомлення з результатами соціологічного дослідження змісту соціально-професійного потенціалу особистості військовослужбовця в контексті гендерного аналізу.

Виклад основного матеріалу. Результати соціологічного дослідження, що описуються у статті були отримані у ході продовження

серії досліджень моделі особистості військовослужбовця Збройних Сил України розпочатих співробітниками кафедри психології та педагогіки Харківського університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба та продовжених співробітниками кафедри соціології та політології Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». У дослідженні, за основу типологізації особистості був обраний рівень сформованості соціально-професійного потенціалу особистості військовослужбовця Збройних Сил України [15]. Соціально-професійний потенціал особистості військовослужбовця (СППОВ) розуміється як системне поняття, що характеризує рівень розвитку соціальних і професійних якостей особистості, їх узгодженості, що забезпечують соціальну спрямованість професійної діяльності військовослужбовця, ступінь його соціальної відповідальності. Соціально-професійний потенціал включає характеристики військовослужбовця з урахуванням співвідношення двох компонентів його особистісної структури: соціального і професійного. За ступенем розвиненості цих компонентів, їх узгодженості було виділено три типи особистості військовослужбовця [15].

Перший тип – гармонійний тип особистості військовослужбовця, який характеризується балансом професійного і соціального компонентів в структурі соціально-професійного потенціалу. Ця модель військовослужбовця має у собі гармонійне поєднання високого рівня професіоналізму з таким же високим рівнем соціальної відповідальності, що виявляється в готовності особистості прийняти на себе відповідальність за соціальні наслідки військових та інших дій. Ця модель «озброєного громадянина» найбільш відповідає вимогам професійної армії XXI століття.

Другий тип особистості – професійно-редуктивний – відзначається переважанням військово-спеціального компонента в структурі соціально-професійного потенціалу. Такий військовослужбовець володіє стійкою орієнтацією на вдосконалення професійної майстерності, компетентності, військового мистецтва, чіткого виконання своїх професійних обов'язків не співвідносить це із задоволенням потреб соціуму – його соціальної безпеки, стабільності, стійкого розвитку. Це особистість військовослужбовця – професіонала-виконавця, вищою цінністю якого є фахова компетентність, досконале володіння озброєнням і військовою технікою, високим рівнем військового мистецтва.

Для третього типу особистості військовослужбовця – соціально-редуктивного – властиве переважання соціального компонента над військово-спеціальним компонентом. Він розглядає армійську діяльність як засіб рішення гострих, екстремальних проблем соціуму, орієнтований на реалізацію свого професіоналізму в цілях забезпечення стабільного соціального розвитку суспільства, підвищення його добробуту, захисту у разі виникнення екстремальних ситуацій.

Проте його «надсоціальність» може свідчити про абсолютне неприйняття насильства над живим у будь-якому вигляді, що не сприятиме виконанню завдань в бойових умовах.

У попередньому дослідженні на початку 2010 року, ми припустили, що на той час найбільш поширеним, пануючим є другий тип особистості військовослужбовця.

Емпіричну базу дослідження склали матеріали авторського дослідження: «Гуманітарні проблеми реформування та розвитку Збройних Сил України». Вибіркова сукупність дослідження: 357 військовослужбовців.

Використовувалась авторська методика визначення рівня розвитку соціально-професійного потенціалу військовослужбовця [16].

Результати дослідження підтвердили нашу гіпотезу: 60 % особового складу Збройних Сил України було віднесене до професійно-редуктивного типу, 20 % – до типу соціально-редуктивної моделі військовослужбовця і 20 % – до типу гармонійної моделі військовослужбовця.

За об'єктивними причинами в дослідженні не були враховані проблеми гендерної диференціації особистісних характеристик військовослужбовців, вибірка сукупність на 97 % складалася з військовослужбовців-чоловіків, тому ми можемо казати, що результати дослідження показали саме типологізацію військовослужбовців-чоловіків. Саме тому виникла потреба проведення окремого дослідження.

Наступне дослідження було проведене у 2019 році.

Під час формування вибірки дослідження був врахований гендерний аспект. Вибірка 185 військовослужбовців (65 – військовослужбовців-жінок, 120 – військовослужбовців-чоловіків).

Мета дослідження полягала у визначенні особливостей змісту соціально-професійного потенціалу особистості військовослужбовця у контексті гендерного аналізу.

Реалізація поставленої мети зумовила необхідність розв'язання низки дослідницьких завдань: вивчалися суб'єктивні та об'єктивні характеристики соціально-професійного потенціалу особистості військовослужбовця, а саме наскільки сприйнятливі військовослужбовці до проблеми суспільства, яке місце вони займають в ієрархії системи та орієнтують повсякденну поведінку. Індикаторами об'єктивних характеристик соціально-професійного потенціалу особистості військовослужбовця були визначені: оцінки фахової (військової) підготовки військовослужбовців, кількість стягнень, заохочень за результатами служби військовослужбовця за останній рік.

Для аналізу соціологічної інформації був використаний гендерний підхід.

У дослідженні ми задіяли авторську методику визначення рівня розвитку соціально-професійного потенціалу військовослужбовця.

Результати дослідження представлені в табл. 1.

Таблиця 1

**Гендерні відмінності змісту соціально-професійного потенціалу
військовослужбовця**

№	Складова СППОВ	t-критерій Ст'юдента
1	Соціальна складова СППОВ	3,15
2	Професійна складова СППОВ	1,75

$$N_1 = 65, N_2 = 120, \alpha = 0,05.$$

Результати дослідження показали, що військовослужбовці-жінки та військовослужбовці-чоловіки мають суттєво різні показники рівня розвитку соціальної складової СППОВ та практично однакові показники рівня розвитку професійної складової СППОВ.

Військовослужбовці-жінки та військовослужбовці-чоловіки по різному ставляться до проблем суспільства.

Для військовослужбовців-жінок більшою мірою характерним є небайдужість до потреб суспільства, пов'язаних із забезпеченням його благополуччя, стабільності, безпеки, сталого розвитку та соціальної ефективності. Сенс професійної діяльності військовослужбовці-жінки пов'язують з служінням Україні на шляху її національного, демократичного відродження, водночас вони готові брати на себе відповідальність за свої вчинки, не утискаючи прав і свобод інших громадян.

Військовослужбовці-жінки мотивовані приносити користь суспільству, вони намагаються сприяти збереженню соціально-економічній інфраструктури країни, беруть на себе відповідальність за життя пересічних громадян, намагаються протистояти дестабілізуючим ефектам, породженим бойовими діями.

Наступним етапом аналізу було вивчення об'єктивних характеристик соціально-професійного потенціалу особистості військовослужбовця.

Результати фахової підготовки яка проводиться з метою досягнення готовності військовослужбовців до виконання завдань за призначенням як у мирний час, так і в особливий період, відображаються у відповідних документах. Гендерний аналіз документів не показав диференціації оцінок за ознаками статі. Жінки-військовослужбовці та чоловіки-військовослужбовці мають практично однакові результати за всіма складовими підготовки Збройних Сил України.

Щодо заохочень та дисциплінарних стягнень, передбачених Дисциплінарним статутом Збройних Сил України, то вони заносяться до службової картки військовослужбовця [17].

Аналіз службових карток військовослужбовців показав, що за останній рік у військовослужбовців-жінок було 78 заохочень за старанність, розумну ініціативу та сумлінне виконання службових обов'язків, а у військовослужбовців-чоловіків 65. Щодо стягнень

військовослужбовців накладених у разі невиконання (неналежного виконання) військовослужбовцем своїх службових обов'язків, порушення військовослужбовцем військової дисципліни або громадського порядку, то у військовослужбовців-жінок їх не було, у військовослужбовців-чоловіків – 17.

За відгуками командирів військових частин та підрозділів, які виступали експертами у нашому дослідженні, саме військовослужбовці-жінки найбільш ретельно та старанно виконують свої службові обов'язки. Основними позитивними моментами у військовій службі жінок, за оцінками їх колег є: велика працездатність, внутрішня самодисципліна, відповідальність за доручену справу, професіоналізм. Частка порушень військової дисципліни жінками – мінімальна.

Сьогодні високі досягнення військовослужбовців-жінок визнаються громадськістю. Нещодавно в Северодонецьку відбулася церемонія нагородження переможців обласної премії «Людина року 2017». Номінанткою на звання «Військовослужбовець року» стала молодший сержант Мар'яна Тоненькова [18]. На фронті Мар'яна з 2014 року. Як фельдшер, врятувала не одне життя.

У сучасних Збройних Силах України такі випадки не поодинокі.

Висновки і пропозиції. Отже, гендерний аналіз об'єктивних характеристик соціально-професійного потенціалу особистості військовослужбовця показав, що жінки-військовослужбовці не поступаються чоловікам, а деякі показники в них вище, ніж у чоловіків.

Результати аналізу суб'єктивних та об'єктивних характеристик соціально-професійного потенціалу особистості жінок-військовослужбовця, показали, що в них професійна складова гармонійно поєднується з соціальною. Відповідно до запропонованій типологізації особистості військовослужбовця – це гармонійний тип особистості військовослужбовця, який характеризується балансом професійного і соціального компонентів в структурі соціально-професійного потенціалу.

Список використаної літератури

1. Нині у війську служить майже 30 тисяч жінок. URL: <https://armyinform.com.ua/2020/03/06/>. (дата звернення: 15.11.2020).
2. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях : Закон України від 6 вересня 2018 року № 2523-VIII / Відомості Верховної Ради (ВВР). 2018. № 44. Ст. 353.
3. Binkin M., Bach S.J. Women and the military. Washington : The Brookings Institution, 1977. 134 p;
4. Isaksson E.. Women and the military system. N.Y.etc. : Havester, Wheatsheaf, 1988. 455 p;
5. Enloe C. Does khaki become you? The militarization of women's lives. L. : Pluto Press Limited, 1983. 262 p;

6. Mitchell D. Women on the Warpath. / The Story of the Women of the First World War. L. : Cape, 1966. 400 p.
7. Parker J. The army of Flanders and the Spanish road, 1567–1659 : The logistics of Spanish victory and defeat in the Low countries' wars. Cambridge : Univ. press, 1972. 309 p.
8. Rustad M. Women in khaki. (The American Enlisted Woman). N.Y. : Praeger Publishers, 1982. 285 p.
9. Дубчак Н. Жінки у Збройних Силах України: проблеми гендерної політики. *Стратегічні пріоритети*. 2008. № 4 (9). С. 187–192
10. Вихор С. Шляхи інтеграції жінки у Збройні Сили України: педагогічний аспект. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2016. Вип. 16. С. 282–294.
11. Марценюк Т. Жінки у збройних силах світу та України: на шляху до інтеграції. URL: rovaha.org.ua/zhinky-uzbrojnyh-sylah-svitu-ta-ukrajiny-nashlyahu-do-intehratsiji/.
12. «Невидимий батальйон»: участь жінок у військових діях в АТО : соціол. дослідж. / Укр. жіноч. фонд ; [авт. тексту: Г. Гриценко, А. Квіт, Т. Марценюк] ; за заг. ред. Тамари Марценюк. Київ : СТ-ДРУК, 2016. 67 с.
13. Афонін Е. Становлення Збройних сил України: соціальні і соціально-психологічні проблеми. Київ : НАН України. Ін-т соціології, 1994. 304 с.
14. Калагін Ю. Соціально-професійний потенціал військовослужбовця. *Соціальна психологія*. Український науковий журнал. 2009. № 4(36). С. 121–126.
15. Калагін Юрій Аркадійович. Соціально-професійний потенціал військовослужбовця: становлення та розвиток в умовах переходу на контрактний принцип комплектування збройних сил України : дис... докт. соціол. наук : 22.00.04. Харків, 2011. 473 с.
16. Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України: Закон України) від 24 березня 1999 року № 551-XIV / *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1999. № 22–23. Ст. 197.
17. Молодший сержант Мар'яна Тоненькова отримала звання «Військовослужбовець року» URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2018/01/30/> (дата звернення: 25.12.2020).

Kalahin Yu. A. Gender analysis of the personality of a military servant of the Armed Forces of Ukraine

The article presents the main results of the sociological analysis of the personality of a serviceman of the Armed Forces of Ukraine. The author acquaints the public with the results of the survey of the content of socio-professional potential of the serviceman's personality in the context of gender analysis.

The study was started by the staff of the Department of Psychology and Pedagogy of the Ivan Kozhedub Kharkiv University of the Air Force and continued by the staff of the Department of Sociology and Political Science of the National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute" in 2019.

The analysis of the personality of a serviceman of the Armed Forces of Ukraine was conducted on the basis of three defined types. The level of formation of the socio-professional potential of the serviceman of the Armed Forces of Ukraine was chosen as the basis for the typology of personality. It includes the characteristics of the serviceman, taking into account the ratio of two components of his personal

structure: social and professional. According to the degree of development of these components, their consistency, there were three types of personality of the serviceman.

The author presents results that show that female servicemen and male servicemen have significantly different indicators of the level of development of the social component of socio-professional potential and almost the same indicators of the level of development of its professional component.

Female servicemen are characterized by indifference to the needs of society related to its well-being, stability, security, sustainable development and social efficiency, and they associate the meaning of professional activity with serving Ukraine on the path of its national, democratic revival. Female servicemen are ready to take responsibility for their actions without encroaching on the rights and freedoms of other citizens. One of the main motives of military service for women servicemen is to benefit society, to resist the destabilizing effects caused by hostilities in the east of our country.

In general, the results of the analysis of subjective and objective characteristics of the socio-professional potential of the personality of women servicemen showed that their professional component is harmoniously combined with the social one. According to the proposed typology of the serviceman's personality – this is a harmonious type of serviceman's personality, which is characterized by a balance of professional and social components in the structure of socio-professional potential.

Key words: *gender, gender policy, gender research, security and defense sector of Ukraine, Armed Forces of Ukraine, ATO / OOS, female servicemen, male servicemen.*

УДК 316.776.33:334

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2020.88.4>

О. Ю. ЛОКОТКОВА-ТЕРНОВАЯ

аспирант кафедры социологии и гуманитарных дисциплин
Харьковский гуманитарный университет
«Народная украинская академия»

СОВРЕМЕННЫЙ ПОДХОД К ВНЕДРЕНИЮ ЭФФЕКТИВНОЙ ИННОВАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ ИНТРАКОММУНИКАЦИЙ В ОРГАНИЗАЦИЯХ

Статья посвящена раскрытию темы инновационных систем интракоммуникаций в организациях, которые являются основной для обеспечения устойчивой целостности существования, функционирования и развития организации в период транзитивного состояния информационного общества. Обозначены основные составляющие инновационных интракоммуникаций, обеспечивающих, с одной стороны, готовность более четко и своевременно реагировать на постоянно меняющиеся условия ведения бизнеса, с другой – учитывать интересы и запросы внутренних стейкхолдеров для создания здоровой атмосферы внутри коллектива, формирования цельного и благоприятного образа современной организации. Особое внимание среди них уделено таким, как: сторителлинг, краудсорсинг, геймификация, инфографика и скринкаст. Раскрыта сущность и функциональное значение указанных инновационных методов коммуникации. Обозначены задачи, которые они призваны решать. Продемонстрировано, что, чем очевиднее инновации в организации, тем выше вероятность организации выйти на качественно новый уровень и, возможно, стать лидером в своей области.

Определены преимущества каждой инновационной технологии, а также индивидуальные и групповые факторы повышения эффективности системы интракоммуникаций в современных организациях. К первым отнесены: коммуникативная компетентность сотрудников; предпочтения в выборе коммуникационных каналов и частота их использования; характер установок и знаний. Среди вторых на уровне организации уделено внимание характеру регулирования внешних и внутренних информационных потоков; наличию и особенностям систем обратной связи; технологиям рассылки материалов информативного характера; внедрению новых информационных технологий.

Продемонстрировано, что сегодня, как никогда, возрастает роль инновационного интракоммуникационного менеджмента, управляющего информационными потоками внутри организации как генератора проактивной позиции личности, понимающей, насколько важно вовремя делиться информацией для достижения стратегических целей организации, своевременного реагирования и получения обратной связи для последующего анализа и минимизирования возможных рисков.

Данное направление дополняется рассмотрением особенностей целевой аудитории, на которую направлены инновационные каналы коммуникации.

Ключевые слова: интракоммуникация, сторителлинг, краудсорсинг, геймификация, инфографика, скринкаст.

Постановка проблеми. Глобализация социальных процессов, стремительно возрастающий поток информации, который связан с научно-техническим прогрессом, существенные изменения условий функционирования внутренней организационной системы коммуникаций, а также постоянно развивающиеся коммуникативные технологии определяют необходимость поиска новых подходов к методам передачи информации, построения гибкой системы обратной связи, активизации инновационных процессов во внутренней среде социальной организации.

Одними из таких методов выступают инновационные технологии интракоммуникаций, где инновации рассматриваются через призму нововведений, основанных на «использовании достижений науки и передового опыта, обеспечивающие качественное повышение эффективности действующей системы» [7, с. 166]. Данные технологии представляют структурированную совокупность внутренних информационных каналов, способных сопровождать интенсификацию социальных процессов в организации, осуществлять интерактивный диалог в информационном пространстве любой современной организации.

Анализ последних исследований и публикаций. Научный интерес к инновационным технологиям является мультидисциплинарным: в этом направлении активно работают маркетологи, специалисты по коммуникациям, социологи и психологи. Обобщение данных исследований позволяет утверждать, что достаточно часто инновационные технологии в них рассматриваются как основа для решения нескольких задач, стоящих перед организациями.

1. Передача опыта, корпоративных ценностей и культурной идентификации, развитие корпоративной культуры (Тодорова О., Бусыгин О.); оптимизация достижения стратегических целей организации, повышение эффективности горизонтальных и вертикальных коммуникаций, формирование положительного имиджа организации как работодателя в глазах внутренних стейкхолдеров (Федорова И., Алехина И., Горчакова В., Джи Б., Зазыкина В., Зверинцева А., Самохина Л.); построение эффективного командного взаимодействия внутри организации (Лютенс Ф., Катценбах Дж., Смит Д., Андреев В., Маслова О., Гравиц М. и др.).

Наиболее часто в качестве инструмента решения этого круга задач рассматривается такая технология, как сторителлинг (от англ. storytelling - рассказывание историй), которая представляет собой «способ эффективного распространения интеллектуальных знаний и эмоционального опыта через повествование историй (нарративов)» [6, с. 142].

Появление данной технологии относится к середине 1990-х годов. Максимальное внимание к ней проявляется на рубеже XX–XXI веков. Отметим, что уже к концу первого десятилетия 2000-х гг. теория

и практика сторителлинга стала одним из активных инструментов специалистов по коммуникациям.

2. Вовлечение персонала в принятие управленческих решений и обсуждение итогов их реализации (Деминг Э., Стори Д., Долженко Р., Хеллевиغ Й.); управление внутренними конфликтами и сплочением коллектива (Здравомыслов Л., Петровский А.); генерация идей для оптимизации деятельности организации, создание системы долгосрочного планирования, управления, разработка и внедрение инноваций, создание возможностей отождествления внутренними стейкхолдерами себя как части организации, с признанием ее философии, ценностей и традиций (Крылов А., Быстрянец П.); поддержка командообразования и повышение лояльности внутренних стейкхолдеров (Громова О., Дж. Н., Шет С. и др.).

К инновационным интракоммуникациям, которые наиболее активно решают указанные задачи относятся, прежде всего, корпоративный краудсорсинг. «Краудсорсинг (от англ. crowdsourcing, crowd – толпа и sourcing – использование ресурсов) – передача некоторых производственных функций неопределённому кругу лиц, решение общественно значимых задач силами добровольцев, часто координирующих при этом свою деятельность с помощью информационных технологий» [4, с. 233].

3. Создание новых форм решения задач, связанных с управлением персоналом (адаптация, подбор, обучение), формирование благоприятного социально-психологического климата в организации, активизация и актуализация стратегически важных процессов организации (система КРП, внедрение инноваций и изменений) (Михайлова Е., Вермель М., Горелова Н., Смирнова В., Галяевой Л.); формирование позитивного опыта взаимодействий и поощрения инновационных решений (Красовский Ю., Балабанова Е., Эфендиев А., Гоголева А. и др.).

К инновациям, направленным на решение указанного круга вопросов, относится геймификация (от англ. gamification, game – игра), представляющая «использование элементов игр и игровых техник в не игровом контексте» [1, с. 13]. Социологическая ценность и глубина данного феномена детально позволяет учесть все аспекты игровой системы, его роль в социокультурном и институциональном контексте. С помощью игровых технологий можно создавать уникальные методы развития, обеспечивающие организации и бизнесу весомое конкурентное преимущество и дополнительную ценность.

4. Передача знаний и распознавание визуальных образов, для обеспечения образных знаний и разных целенаправленных действий (Холл С., Рождественская Е.); формирование и развитие критического и визуального мышления для активизации внутрикоммуникационной деятельности (Мескон М., Альберт М., Хедоури Ф.); обеспечение интенсификации процесса коммуникации, повышение визуальной грамотности и визуальной культуры ключевых участников системы

інтракомунікації (Штомпка П., Дженкс С., Брайсон Н., Поллок Г., Баксандалл М. і інші).

Для виконання подібного кола завдань найбільш часто вдаються до такої технології, як інфографіка. Інфографіка (від лат. *Informatio* – освідомлення, роз'яснення, виклад; і др.-греч. *γραφικός* – письмовий, від *γράφω* – пишу) – це графічний спосіб подачі інформації, даних і знань, метою якою є зрозуміло і оперативно передати складну інформацію. Інфографіка, як креативний погляд на форму подачі інформації, стала відома з 80-х рр. минулого століття, коли поширилися, в першу чергу, мас-медіа.

Теоретичний аналіз небагатьох досліджень інфографіки в системі інтракомунікацій показав, що, починаючи з ХХІ століття даний інструмент поступово починає займати свою нішу в організаціях. На сьогодні «інфографіка забезпечує більш швидкий аналіз і запам'ятовування нової інформації, продукування змістовних висновків, так як увазі представляється не тільки текст, зображення, цифри, графіка, а збалансований візуальний ряд» [2, с. 392].

5. Візуальне введення внутрішніх і зовнішніх стейкхолдерів в онлайн-програми, впроваджувані в організації. При цьому даний інструмент можна також використовувати як навчальні ролики для адаптації теоретичних знань до реальної практики, створення відеопровідників на сайті організації, інформаційними внутрішніми ресурсами, організації ефективного дистанційного (самостійного) навчання персоналу.

К таким інструментам належить скрінкаст (англ. *screen* – екран і *cast* – корінь *broadcasting* – виставляти) – це цифрова аудіо або відеозапис, створена з екрана монітора. Назначення скрінкаста полягає в тому, щоб доставити певну інформацію до користувача в доступній і наочній формі.

Таким чином, аналіз сучасних розробок в сфері розвитку внутрішньої комунікаційної середовища організації показує, що, крім використання стандартного набору інструментів інтракомунікацій, в останнє час активно стали з'являтися і використовуватися інноваційні. Однак зоною, що потребує подальшого дослідження, залишаються питання оптимального використання їх потенціалу в сучасних організаціях, а також забезпечення їх ефективності при впливі тих або інших факторів функціонування організації.

Ціль статті – визначити характер впливу різних факторів на процес побудови ефективної внутрішньої комунікаційної середовища організації з використанням інноваційних інтракомунікацій.

Виклад основного матеріалу. На сьогоднішній день ряд соціологічних досліджень і досвід успішних організацій вказують,

что список используемых организациями инновационных инструментов интракоммуникаций является достаточно динамичным. И связано это, прежде всего, с тем, что внутренняя среда каждой конкретной организации является уникальной. Происходящие в ней процессы интракоммуникаций тоже являются уникальной частью общей системы управления, в которой могут существовать единственные в своем роде методы реализации системы интракоммуникаций.

Отметим также, что инновационные методы системы интракоммуникаций оказывают прямое влияние на общую эффективность всей системы внутренней коммуникации существующей в организации. И выбор тех или иных средств коммуникации напрямую зависит от особенностей социальных субъектов (персонал), которых мы предлагаем рассматривать через призму теории поколений, которая была создана в 1991 году американскими учеными Нейлом Хоувом (Neil Howe) и Вильямом Штраусом (William Strauss) [9]. Для каждого поколения существуют свои коммуникативные особенности, социальные ценности и вектор коммуникативного развития, предполагающие использование определенных коммуникативных средств и каналов для повышения эффективности коммуникации с ними. При этом необходимо учитывать, что функциональная длительность осуществления персоналом трудовой деятельности в современных компаниях возрастает, что приводит к наличию в них нескольких поколений, имеющих свои коммуникативные особенности как передачи информации, так и ее восприятия.

Отметим, что на практике в конкретной организации способов повышения эффективности коммуникации может быть достаточно много, причем они могут носить совершенно разносторонний характер своего формирования и преломления. Поэтому в современной литературе выделяют также общие факторы повышения эффективности коммуникации. Данные факторы, наряду с уменьшением барьеров, способствуют повышению эффективности деловых коммуникаций внутри организаций и являются важным источником их конкурентного преимущества. Понимание этой причинно-следственной связи позволяет субъектам интракоммуникационной интеракции добиться больших успехов за наименьшее время.

В самом общем смысле факторы повышения эффективности системы интракоммуникаций можно условно разделить на индивидуальные и организационные. Индивидуальные факторы повышения эффективности системы интракоммуникаций – это факторы, связанные с сотрудниками организации, их способностями, характеристиками и мотивацией для включения в коммуникации в различных вариантах, а также для достижения ее цели и уменьшения межличностных коммуникационных барьеров. К индивидуальным факторам относят:

- коммуникативную компетентность сотрудников;
- предпочтение коммуникационных каналов и частоты их использования;

– близкие установки и знания у источника и адресата (например, Д. Берло утверждает, «что успех коммуникации определяется совпадением установок и знаний у источника и адресата» [8]).

Организационные факторы повышения эффективности коммуникаций – это факторы, определяемые особенностями организации. К таким факторам повышения эффективности коммуникаций относят [5]:

– характер регулирования внешних и внутренних информационных потоков; данный параметр определяется коммуникационными потребностями организации и активностями, осуществляемыми внутри нее;

– наличие и особенности систем обратной связи (количество, характер восходящих и боковых (горизонтальных) ветвей информационного обмена; характеристики систем сбора предложений);

– технологии рассылки материалов информативного характера для применения внутри организации с использованием электронной почты или специальных изданий, которые содержат информацию для всех сотрудников;

– внедрение новых информационных технологий для совершенствования процесса обмена информацией в организации. При этом важным моментом является избегание ненужного дублирования, увеличения объема рассылок, что приводит к информационной перегрузке.

Как показывает анализ, ученые выделяют также и другие факторы, которые также помогают увеличить эффективность системы интракоммуникаций. Например, П. Друкер обращает внимание на то, «что для создания действенных горизонтальных коммуникаций между исполнителями необходимо понимание ими всего разветвленного процесса, учет логики конкретной ситуации и требований конкретной задачи» [3].

Таким образом, можно говорить о том, что для построения эффективной системы интракоммуникаций необходим одновременный учет различных групп факторов, в том числе, индивидуальных и организационных, а также их согласование. Ведь, как показывает практика, цели, которые ставят перед собой рядовые сотрудники, и цели, которые имеет в виду руководитель, почти никогда полностью не совпадают. Для преодоления подобных противоречий необходимы четкие коммуникативные механизмы, специфичные для каждой организации и использующие потенциал инновационных технологий для работы со всеми поколенческими срезами в организации.

Выводы и предложения. Таким образом, существующие тенденции развития инновационных интракоммуникаций в организации играют важную роль в условиях глобализации. Система интракоммуникаций является частью глобальной коммуникационной системы, с одной стороны, и конкретной частью общей организационной системы, с другой стороны. Данная система является гибкой и находится под влиянием нескольких групп факторов, особое место среди

которых занимают индивидуальные и групповые. Учет этих факторов при использовании традиционных и/или инновационных интракоммуникационных средств будет способствовать повышению общей эффективности коммуникаций в организации.

Список использованной литературы

1. Аналитический обзор «Актуальные тенденции развития внутренних коммуникаций». URL: http://www.incorpore.ru/files//IntraCom%202013_Incorpore%20review.pdf
2. Власова Н.С. Значение инфографики как средства визуализации учебной информации. Новые информационные технологии в образовании. *Материалы VII международной научно-практической конференции*. Екатеринбург, 2014. С. 392-394
3. Друкер П.Ф. *Задачи менеджмента в XXI веке*. 2007. 288 с.
4. Максимов Н.Н., Паршина В.С. Краудсорсинг как способ активизации развития персонала. *Молодой ученый*. М., 2012. №12. С. 233-236.
5. Мескон М., Альберт М., Хедоури Ф. *Основы менеджмента*. ИД «Вильямс». 2008. 720 с.
6. *Проблемы развития человеческого капитала в современном социальном поле Украины: организационный аспект*: монография; под общ. ред. Е.Г. Михайлеvoi. Харьков: Изд-во Міськдрук, 2016. 352 с.
7. Романченко С.В. Новшества, нововведения, инновации: определения и сущность. *Молодой ученый*. 2012. №4. С. 166-168.
8. Berio D. *The Process of Communication: An Introduction to Theory and Practice*. Holt, Rinehart & Winston, 1960. 318 p.
9. Howe N., Strauss W. *Generations: The History of America's Future, 1584 to 2069*. New York : William Morrow and Company Inc. 1991. 538 p.

Локоткова-Тернова О. Ю. Сучасний підхід до впровадження ефективної інноваційної системи інтракомунікацій в організаціях

Статтю присвячено розкриттю теми інноваційних систем інтракомунікацій в організаціях, які є основною для забезпечення стійкої цілісності існування, функціонування і розвитку організації в період транзитивного стану інформаційного суспільства.

Окреслено основні складники інноваційних інтракомунікацій, що забезпечують, з одного боку, готовність чіткіше і своєчасно реагувати на мінливі умови ведення бізнесу, з іншого – враховувати інтереси й запити внутрішніх стейкхолдерів для створення здорової атмосфери всередині колективу, формування цільного і сприятливого образу сучасної організації.

Особливу увагу серед них приділено таким, як: сторітелінг, краудсорсинг, гейміфікація, інфографіка та скринкасти. Розкрито сутність і функціональне значення зазначених інноваційних методів комунікації. Позначено завдання, які вони покликані розв'язувати. Продемонстровано, що, чим очевидніші інновації в організації, тим вища ймовірність організації вийти на якісно новий рівень і, можливо, стати лідером у своїй галузі. Визначено переваги кожної інноваційної технології, а також індивідуальні та групові фактори підвищення ефективності системи інтракомунікацій у сучасних організаціях. До перших віднесено: комунікативну компетентність співробітників; переваги у виборі

комунікаційних каналів і частоту їх використання; характер установок і знань. Серед других на рівні організації приділено увагу характеру регулювання зовнішніх і внутрішніх інформаційних потоків; наявності та особливостям систем зворотного зв'язку; технологіям розсилки матеріалів інформативного характеру; впровадженню нових інформаційних технологій.

Продемонстровано, що сьогодні, як ніколи, зростає роль інноваційного інтракомунікаційного менеджменту, який керує інформаційними потоками всередині організації, як генератора проактивної позиції людини, яка розуміє, наскільки важливо вчасно ділитися інформацією для досягнення стратегічних цілей організації, своєчасного реагування та отримання зворотного зв'язку для подальшого аналізу та мінімізації можливих ризиків.

Цей напрям доповнюється розглядом особливостей цільової аудиторії, на яку спрямовано інноваційні канали комунікації.

Ключові слова: інтракомунікації, сторітелінг, краудсорсінг, гейміфікація, інфографіка, скринкасти.

Lokotkova-Ternova O. Yu. Modern approach to the implementation of an effective innovative system of intracommunication in organizations

The article is devoted to the disclosure of the topic of innovative intracommunication systems in organizations, which are fundamental to ensure the sustainable integrity of the existence, functioning and development of an organization during the transitional state of the information society.

The main components of innovative intracommunications are outlined, which, on the one hand, ensure the readiness to respond more clearly and in a timely manner to constantly changing business conditions, and on the other, take into account the interests and requests of internal stakeholders to create a healthy atmosphere within the team, an integral and favorable image of a modern organization.

Particular attention among them is paid to such as: storytelling, crowdsourcing, gamification, infographics and screencast. The essence and functional significance of the indicated innovative communication methods are revealed. The tasks that they are designed to solve are indicated. It has been demonstrated that the more obvious the innovation in an organization, the higher the likelihood of the organization reaching a qualitatively new level and, possibly, becoming a leader in its field. The advantages of each innovative technology, as well as individual and group factors for increasing the efficiency of the intracommunication system in modern organizations, are determined. The first include: communicative competence of employees; preferences in the choice of communication channels and the frequency of their use; the nature of attitudes and knowledge. Among the second at the organization level, attention is paid to the nature of the regulation of external and internal information flows; the presence and characteristics of feedback systems; technologies for sending informative materials; introduction of new information technologies.

It has been demonstrated that today, more than ever, the role of innovative intracommunication management, which manages information flows within an organization as a generator of a proactive position, is growing more than ever before, understanding how important it is to share information on time to achieve the strategic goals of the organization, timely response and receive feedback for subsequent analysis and minimization of possible risks.

This direction is complemented by consideration of the characteristics of the target audience to which innovative communication channels are directed.

Key words: intracommunication, innovation, stakeholders, storytelling, crowdsourcing, gamification, infographics and screencast.

УДК 316.1

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2020.88.5>

I. I. МАЧУЛІНА

кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології
Дніпровський державний технічний університет

ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ ДО ВИВЧЕННЯ ВТОРИННОЇ ЗАЙНЯТОСТІ СТУДЕНТІВ

У статті розглянуто явище вторинної зайнятості студентів із погляду таких методологічних підходів, як концепція соціальної суб'єктності, ціннісно-поведінковий підхід і концепція ризику. Аналіз цих підходів дав змогу виявити їхній евристичний потенціал у розумінні сутності вторинної зайнятості студентської молоді. Зокрема, концепція соціальної суб'єктності дає змогу знаходити адекватні відповіді на формування особистості через прояв соціальної активності, самостійності, самореалізації. Прагнення до само-реалізації зумовлює розвиток соціальної суб'єктності майбутніх фахівців, зокрема, в економічній сфері, що пояснює соціально-психологічну природу явища вторинної зайнятості студентів.

Ціннісно-поведінковий підхід сприяє розумінню сутності вторинної зайнятості через ціннісну систему індивіда. Зазначено, що саме цінності визначають ставлення людини до світу, а отже, формують її поведінку в особистому, освітньо-професійному та громадському житті. Одним із показників, які відображають цінності молоді, зокрема студентів, є їхнє ставлення не тільки до процесів здобуття вищої освіти та її якості, але й до економічної активності, зокрема до вторинної зайнятості студентів.

Також окрему увагу приділено концепції ризиків у поясненні сутності вторинної зайнятості. Ризик розглядається як ймовірність настання несприятливих наслідків для студентів, що поєднують навчання із працею, так і ймовірності отримання вигод і благ від цього поєднання. Розглянуто освітні та професійні ризики, а також позитивні та негативні їхні наслідки.

Ці методологічні підходи доповнюють одне одного та дають змогу враховувати як особистісний, так і суспільний вплив під час дослідження вторинної зайнятості студентів.

Ключові слова: вторинна зайнятість, студентська молодь, концепція соціальної суб'єктності, ціннісно-поведінковий підхід, концепція ризиків.

Постановка проблеми. Для сучасної України молодь – це майбутнє покоління країни, і від того, в якому напрямку вона реалізує свої сили, буде залежати майбутнє країни в цілому. Зниження рівня життя населення України, зокрема молоді, розвиток форм платного навчання, малий розмір стипендій примушують студентів до пошуку допоміжних

заробітків. З огляду на це набуває особливої актуальності дослідження явища вторинної зайнятості студента.

Вторинна зайнятість студентів розглядається як феномен, що має складну структуру і неоднозначно впливає на професійну освіту. Сьогодні результати соціологічних досліджень вказують на великі обсяги вторинної зайнятості серед студентської молоді, коли одночасно з основним видом діяльності – отриманням освіти, студенти починають працювати. Таке поєднання не можна назвати легким, це значне подвійне навантаження на молодий організм, що може вплинути на життєву адаптацію студента, його соціалізацію, ціннісні орієнтації тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема вторинної зайнятості досить широко вивчається економістами, демографами та соціологами України. Систематичні дослідження і публікації даних щодо вторинної зайнятості студентів розпочалися в 90-ті роки ХХ століття. Так, студентську зайнятість як соціальний феномен вивчають Л.О. Малиш, Г.Б. Соколова, Г.Г. Сичкаренко, Н.І. Федоренко та інші дослідники. Вторинну зайнятість студентської молоді як механізм самореалізації вивчають О.А. Безрукова, К.О. Булавкіна; у контексті аналізу її освітньо-професійних цінностей – О.С. Гринькевич; вплив вторинної зайнятості на професійну освіту студентів досліджує Г.М. Качан.

Крім того, динаміку масштабів вторинної зайнятості та мотиваційні особливості участі студентів у вторинній зайнятості показано в роботах зарубіжних науковців: Д. Константиновського, Г. Чередниченко, Е. Вознесенської, Е. Константинової, С. Творогової, А. Родионової, М. Ворони та інших.

Незважаючи на наявність досить широкої палітри праць, присвячених вивченню різноманітних аспектів вторинної зайнятості студентської молоді, методологічні підходи, на наш погляд, розглянуті недостатньо, що обумовило актуальність та необхідність дослідження саме цього питання.

Мета статті полягає у виявленні евристичного потенціалу методологічних підходів до аналізу вторинної зайнятості студентської молоді.

Виклад основного матеріалу. Звертаючись до аналізу поняття «вторинна зайнятість», зазначимо, що зайнятість поділяється на первинну (основну) і вторинну (додаткову). Первинна (основна) зайнятість – це трудова діяльність за основним місцем роботи, там, де знаходиться трудова книжка робітника та відбувається отримання доходу [1]. Вторинну зайнятість можна визначити як додаткову форму використання робочої сили працівника, вже залученого в суспільну діяльність. Особливістю вторинної зайнятості студентської молоді є той факт, що первинною формою її зайнятості є навчання, що обумовлює віднесення цієї соціальної групи на ринку праці до категорії економічно неактивного населення [2].

Для більш глибокого аналізу вторинної зайнятості студентської молоді треба звернутися до основних методологічних підходів за допомогою яких можна вивчати це явище. Для розуміння сутності вторинної зайнятості студентської молоді проаналізуємо концепцію соціальної суб'єктності, ціннісно-поведінковий підхід та концепцію ризику.

Евристичний потенціал суб'єктного підходу є особливо затребуваним у наш час, оскільки він дозволяє знаходити адекватні відповіді на те, як формується особистість в сучасних умовах розвитку суспільства. Невизначеність, нестійкість соціальних умов, вимоги конкурентоспроможності, ефективності, інноваційності праці ставлять перед особистістю нові завдання розвитку. Орієнтиром стає образ життєстійкості, структурним стрижнем якої є властивості, що виражаються поняттями групи «само –»: самореалізація, самовизначення і т. д. Способом розвитку такого типу особистості є саморозвиток як така форма розвитку, де особистість займає активну позицію стосовно своїх змін.

Принцип суб'єктності дозволяє розглядати людину як єдине ціле з усіма її індивідуальними особливостями і проявами, коли вона сама (як суб'єкт) розвиває, організує і контролює свою активність. Суб'єктність розглядається як інтегратор здатності людини до усвідомленого і керованого саморозвитку [3].

Аналізуючи вторинну зайнятість студентської молоді через призму концепції соціальної суб'єктності, особливого значення набуває аналіз соціальної суб'єктності студентської молоді. Ретельний аналіз соціальної суб'єктності здійснений у монографії Л.Г. Сокурянської «Студентство на шляху до іншого суспільства: ціннісний дискурс переходу» [4].

Під соціальною суб'єктністю дослідниця розуміє «соціокультурний феномен, суттєва якість суб'єкта (індивіда, групи), яка передусім виявляється в його ціннісних орієнтаціях, стратегічному життєвому виборі, цілеспрямованій активності» [5]. Говорячи про такий різновид соціальної суб'єктності, як економічна суб'єктність майбутніх фахівців, дослідниця перш за все має на увазі феномен працюючого студента. Водночас вона підкреслює, що саме цей феномен свідчить про те, що соціальна суб'єктність студентства виявляється не тільки на рівні його диспозицій, а й в актуалізованій формі. На думку Л.Г. Сокурянської, трансформація ціннісної свідомості студентства у бік її «модернізації» та «постмодернізації», зокрема прагнення до самореалізації, зумовлює розвиток соціальної суб'єктності майбутніх фахівців, в тому числі в економічній сфері. Кажучи про суб'єктність розуміємо, що економічні відносини мають свого носія, котрий їх створює, реалізує, підтримує, регулює. Цей носій ще й психологічно забарвлює економічні відносини, опосередковуючи їх суб'єктивним елементом: мотивацією, метою, почуттями, емоціями, оцінками тощо. Такі відносини обов'язково оцінюються суб'єктом із певної позиції в системі певних цінностей – вигоди, доходу, соціальної справедливості, рівності.

У дослідженнях економічної соціалізації особистості потрібно враховувати, що особистість або група є індивідуальним або груповим суб'єктом – активним, самостійним, відповідальним, здатним до саморегуляції і рефлексії; розглядати суб'єкт як такий, що динамічно розвивається, має уявлення про власні можливості й потенціали, основні етапи свого життя, а також про цілі й потреби на кожному етапі життєдіяльності; а також брати до уваги ціннісно-змістовні складові активності суб'єкта. Усе перелічене вище і є характеристикою суб'єктності особистості, зокрема економічної.

У наявних сьогодні визначеннях економічної суб'єктності наголос робиться на виборі особистістю власного економічного шляху розвитку (у цьому випадку вторинної зайнятості) на основі її ставлення до економічного світу, власної системи поглядів, цінностей, здібностей, очікувань.

Значне місце в дослідженні питань освіти та праці студентської молоді, зокрема вторинної зайнятості, посідає ціннісно-поведінковий підхід. І хоча концепція суб'єктності розглядає значення ціннісної системи особистості в питаннях економічної соціалізації, на наш погляд, ціннісно-поведінковий підхід заслуговує окремої уваги. Отже, значне місце у механізмі побудови та реалізації життєвих стратегій, займає ціннісна система індивіда, оскільки на підґрунті ціннісних орієнтацій особистості формується система її життєвих орієнтацій.

Під ціннісними орієнтаціями розуміють соціальні цінності, що поділяє конкретна особистість. Вони водночас стають і цілями життя для неї, й основними засобами досягнення цих цілей, і через це виконують функцію найважливіших регуляторів поведінки індивідів [6].

Саме вони надають людині можливість орієнтуватися в навколишньому світі, адекватно реагувати на певні зміни в суспільному житті. Сформовані ціннісні орієнтири виступають як критерії, як своєрідні еталони поведінки та якостей. З ними особистість постійно порівнює свої власні дії та вчинки. Тобто ціннісні орієнтації відображають у свідомості людини цінності, які визначаються для неї як стратегічні цілі та загальні світоглядні орієнтири.

Вивчення ціннісних орієнтацій студентської молоді допомагає розкрити характерні риси життєвого самовизначення молоді в сучасному українському суспільстві, зокрема у таких важливих сферах життєдіяльності, як освіта та професія. Таке явище, як вторинна зайнятість студентів можна більш глибоко проаналізувати розуміючи яке місце в системі цінностей займає освіта та праця в житті сучасних студентів.

Обираючи ту чи іншу цінність, людина певним чином формує план своєї поведінки й діяльності. Мотивація дає відповідь на запитання «чому?» й «для чого?», а цінність висвітлює те, заради чого діє людина. Саме цінності визначають відношення людини до світу, а отже, формують її поведінку в особистому, професійному

та громадському житті. Одним із показників, які відображають цінності молоді, зокрема, студентів, є їхнє відношення не лише до процесів здобуття вищої освіти та її якості, але й до економічної активності, що забезпечує дохід.

Дослідження специфіки молодіжної економічної активності, які базуються на статистичному аналізі об'єктивної ситуації на ринку праці й у соціально-трудовій сфері України, доцільно поєднувати із систематичним вивченням ціннісних і поведінкових орієнтацій молоді у цій царині.

Вивчаючи вторинну зайнятість студентської молоді, зазначимо, що сучасне суспільство визначається все частіше як ризикогенне, що пов'язане з великою кількістю трансформаційних процесів, що одночасно відбуваються в ньому. Отже, під час аналізу вторинної зайнятості студентів актуальним методологічним підґрунтям може слугувати концепція ризиків. Вивчаючи вторинну зайнятість, треба зробити наголос на тому, що це соціальне явище має певні ризики для студентів у контексті як внутрішньоінституційних, так і зовнішньоінституційних наслідків.

Аналізуючи концепцію У. Бека, С. А. Кравченко визначає поняття «ризик», як виникнення ситуації з невизначеністю, заснованої на дихотомії реальної дійсності і можливості: як імовірності настання об'єктивно несприятливих наслідків для соціальних акторів (індивідуальних або колективних), так і імовірності отримання вигод і благ, що суб'єктивно сприймається акторами в контексті певних ціннісних координат, на основі чого здійснюється вибір альтернативи дії [7, с. 668].

Вторинна зайнятість студентської молоді пов'язана з освітніми та професійними ризиками. Освітній ризик – це ситуація в діяльності суб'єкта ринку освітніх послуг, що відображає міру реальності небажаного розвитку подій через об'єктивно існуючі невизначеності [8]. Отже, студента можна визначити як суб'єкта ринку освітніх послуг, а його бажання бути суб'єктом ринку праці разом із навчанням, є відображенням об'єктивно існуючих в суспільстві проблем.

Під професійними ризиками розуміють відображення характеристик умов життєдіяльності соціальних суб'єктів (зокрема, студентської молоді) у стані переходу від ситуації невизначеності (приміром, пошуку роботи) до ситуації визначеності (працевлаштування) або навпаки, від ситуації визначеності (наявності роботи) до ситуації невизначеності (звільнення чи професійної перепідготовки), а також самої діяльності в даних умовах (зокрема, професійної діяльності), коли з'являється обґрунтована можливість вибору при оцінці ймовірності досягнення передбачуваного результату, невдачі або відхилення від мети, з урахуванням діючих морально-етичних норм. Ця можливість вибору, яка зумовлює «успіх» чи «невдачу» підкреслює подвійну «результативність» ризиків [9, с. 28].

В умовах суспільства ризику, професійні ризики, вписані в систему освітніх ризиків та зумовлені їх наявністю. Отже, у контексті вторинної зайнятості студентської молоді, можна говорити про освітньо-професійні ризики, які оцінити дуже складно. Наприклад, дипломований випускник закладу вищої освіти не влаштовується працювати за фахом, а працює на будь-якому місці, де просто необхідно вищу освіту. Багато випускників закладів вищої освіти реєструються як безробітні в службі зайнятості. У цьому випадку виникає неприпустимий рівень ступінь ризику.

Найбільший прояв ризику вторинної зайнятості відбувається на рівні індивіда, тобто робітника (потенційного або дійсного). На цьому рівні соціальний ризик є найрізноманітнішим і торкається долі конкретної людини, яка виступає суб'єктом освіти та ринкових відносин одночасно.

Вторинна зайнятість має двоєдину природу, що пояснюється розвитком цього явища, з одного боку, бажанням студентської молоді бути матеріально незалежним, самостійним, а з іншого – у неспроможності держави надати підтримку молодому фахівцю в працевлаштуванні за фахом, що актуалізує появу ризиків на «виході» з ЗВО та потребу у пошуку першого робочого місця ще під час навчання та поширення такого явища, як робота не за фахом.

Загалом, ризики вторинної зайнятості студентської молоді можуть мати як позитивні, так і негативні наслідки:

- поєднання студентами роботи і навчання є одним із шляхів адаптації до нових сучасних, більш жорстких умов існування;
- робота допомагає вирішити студенту фінансові проблеми;
- вторинна зайнятість молоді сприяє їх професійній інтеграції та самореалізації, оскільки розширює сфери спілкування, дозволяє накопичувати соціальний досвід і зв'язки, наприклад, налагодження контактів з роботодавцем, що підвищує його конкурентоспроможність при працевлаштуванні після закінчення навчального закладу та отримання диплому;
- вторинна зайнятість студентів має велике значення як безпосередній життєвий досвід: людина вже вступила в трудові відносини, змогла познайомитися з декількома видами робіт, випробувати себе в них, зробити для себе вибір;
- студенти, які працюють, під час майбутнього працевлаштування вже зможуть вписати в своє резюме факт досвіду роботи і тим самим підвищити свої шанси на отримання бажаної вакансії;
- набутий досвід роботи за фахом значною мірою розширює можливості гідного виходу студента на ринок праці;
- у разі отримання досвіду роботи не за спеціальністю така зайнятість не сприяє професіоналізації майбутнього фахівця;
- вторинна зайнятість студента несе небезпеку негативних наслідків на навчальний процес, дисциплінованість зменшується пропорційно зростанню зайнятості.

Висновки. Отже, вторинна зайнятість є складним соціальним явищем, яке досить поширене в сучасному суспільстві, має тенденцію до збільшення, а тому потребує глибоких систематичних досліджень. На основі аналізу методологічних підходів до вторинної зайнятості виявлено їхній евристичний потенціал, що дає змогу враховувати як особистісний, так і суспільний вплив на розуміння сутності цього феномену. Аналіз підходів свідчить про те, що вони взаємодоповнюють одне одного, а тому можуть вдало поєднуватися та дадуть змогу більш глибоко вивчити найактуальніші проблеми економічної активності молоді, зокрема вторинної зайнятості студентів.

Список використаної літератури

1. Радіонова О.М. Зайнятість у великих містах: сучасний економіко-теоретичний аналіз : монографія. Х. : ХНУМГ, 2014. 178 с.
2. Гринькевич О.С. Вторинна зайнятість студентської молоді в Україні у контексті аналізу її освітньо-професійних цінностей. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. Економіка*. 2016. Випуск 19. Частина 2. С. 127–130.
3. Кузікова С.Б. Суб'єктність у контексті саморозвитку особистості. *Вісник Харківського національного університету № 1009. Серія «Психологія»*, 2012. С. 40–44.
4. Сокурянская Л.Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода : Монография. Харьков : Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина, 2006. 576 с.
5. Сокурянская Л.Г. Проблема субъекта в современной социологии. *Социологичні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*: Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Харків : Видавничий центр ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2003. С. 24–30.
6. Богомаз К.Ю., Мачуліна І.І., Сорокіна Л.М. Соціологія молоді : Навчальний посібник. Дніпродзержинськ: ДДТУ, 2011. 355 с.
7. Кравченко С.А. Социология: парадигмы через призму социологического воображения. М. : Экзамен, 2007. 752 с.
8. Чубарова О.И. Образовательный риск как экономическая категория, его сущность. *Ползуновский вестник*. 2005. № 1. С. 199–208.
9. Дейнеко О.О. Професійні ризики сучасного студентства як компонент суспільства ризику: особливості ризиків фаз професійного буття. *Український соціум*. 2013. № 4(47). С. 26–38.

Machulina I. I. Heuristic potential of methodological approaches to the study of secondary students' employment

The article considers the phenomenon of secondary students' employment in terms of the following methodological approaches as the concept of social subjectivity, value-behavioral approach and the concept of risk. The analysis of these approaches allowed us to reveal their heuristic potential in understanding the essence of secondary employment of student youth. Thus, the concept of social subjectivity allows us to find adequate answers to the formation of personality through the manifestation of social activity, independence, and self-realization.

The desire for self-realization determines the development of social subjectivity of future professionals, including the economic realm, which explains the sociopsychological nature of the phenomenon of secondary employment of students.

The valuable and behavioral approach contributes to the understanding of the essence of secondary employment through the individual value system. It is noted that the values themselves determine a person's attitude to the world, and therefore shape his or her behavior in personal, educational, professional and public life. One of the indicators that reflect the values of young people, in particular students, is their attitude not only to the process of higher education and its quality, but also to economic activity, in particular, to secondary employment of students.

Also, special attention is paid to the concept of risks in explaining the essence of secondary employment. Risk is considered as the probability of adverse consequences for students who combine study with work, and the probability of receiving benefits and advantages from this combination. Educational and professional risks, as well as their positive and negative consequences are considered.

These methodological approaches complement each other and allow us to take into account both personal and social influences in the study of secondary employment of students.

Key words: *secondary employment, student youth, concept of social subjectivity, valuable and behavioral approach, concept of risks.*

УДК 316.624:796.034.6

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2020.88.6>

М. О. МІНЦ

кандидат історичних наук,
доцент кафедри теорії та методики фізичного виховання
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили

А. М. ФЕСЕНКО

кандидат історичних наук,
доцент кафедри соціології
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили

В. О. ЧОРНА

кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри соціології
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили

Б. Б. БОНДАРЕЦЬ

викладач кафедри соціології
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА У «ВЕЛИКОМУ СПОРТІ» ТА ЇЇ СОЦІАЛЬНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ В УМОВАХ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

У межах статті здійснено постановку проблеми девіацій та девіантної поведінки в царині «великого спорту», ще не в достатній мірі розроблену сучасною соціологічною наукою, зокрема соціологією спорту як галузевою соціологічною дисципліною.

Авторами статті запропоновано відповідні напрямки соціологічного дослідження: вказуючи, що воно може охоплювати їхню поширеність та масштаби, розповсюдженість серед тих чи інших груп, залучених до спорту, основні форми проявів, тренди розвитку та роль в цьому тих чи інших факторів, інститутів, процесів, їхні наслідки як для самих суб'єктів спортивного середовища, так і для інституту спорту та суспільства в цілому.

У межах статті здійснено систематизацію та огляд найбільш типових проявів девіантної поведінки у спортивному середовищі, а також осмислення різноманітних спортивних та навколоспортивних практик з точки зору прояву різних форм соціальних девіацій. Наголошується, що не можна

зводити проблему спортивних девіацій лише до порушення учасниками правил змагання чи нехтування вимогами спортивної етики. В соціокультурному плані особливого значення, на погляд авторів, набуває поширення соціальних девіацій у світі спорту в контексті трендів розвитку сучасного глобального «суспільства споживання» із домінуючими в ньому ринково-капіталістичними цінностями, мораллю та відносинами, які виходять далеко за межі економічної сфери суспільного життя. Підкорення цим реаліям масової культури й масової комунікації неодмінно спричиняє й те, що «великий спорт» трансформується у «великий бізнес».

У підсумку робиться висновок про те, що девіантна поведінка спортсменів та інших учасників соціальних процесів у спорті (серед яких тренери, судді, уболівальники, спортивні лікарі, спортивні функціонери та чиновники, спортивні оглядачі преси та ін.), якщо вона носить характер усталених соціальних практик, суперечить основним принципам спорту. Підкреслюється, що це спричиняє девальвацію його цінностей, внаслідок чого низка соціокультурних функцій спорту як соціального інституту (соціалізуючи, культурні, антропологічні тощо) опиняється під загрозою. Й подальшого осмислення в цьому контексті потребує питання про механізми соціального контролю, які працюють на упередження девіацій.

Ключові слова: спорт, спортсмени, спортивне середовище, девіації, девіантна поведінка, цінності, дегуманізація, «суспільство споживання».

Постановка проблеми. Протягом ХХ ст. із розвитком масового урбанізованого суспільства та його систем масової комунікації спорт вищих досягнень, або «великий спорт» (ці поняття об'єднують професійний та олімпійський спорт) міцно увійшли у життя значної частини суспільства в країнах, які прийнято відносити до категорії цивілізованих.

Усі процеси, пов'язані з розвитком «великого спорту» та його перетворенням на потужний соціальний інститут, набирає обертів і сьогодні; одним з основних факторів тут варто вважати глобалізаційні тренди сучасності, зокрема транснаціоналізація й інтернаціоналізація спортивного бізнесу, ринків праці спортсменів та спортивних кар'єр з одного боку, та надзвичайно швидкий розвиток інформаційно-комунікативних технологій, що сприяє шаленій популярності спортивних видовищ тощо – з іншого. Засоби масової інформації, а також Інтернет та соціальні мережі несуть аудиторії інформацію про результати спортивних змагань, транслюють їх, пропонують інтерв'ю зі спортсменами, тренерами, чиновниками від спорту, сліdkують за професійними кар'єрами, відзначаючи успіхи та невдачі. Чимала доля інформації у ЗМІ та в Інтернеті присвячена «навколоспортивній» тематиці, де особливою популярністю користується особисте життя та вільний час спортсменів-«зірок» чи діячів від спорту – із його сенсаціями, скандалами тощо.

Спорт став не лише складовою дозвілля та дозвіллевих практик сучасної цивілізованої людини, але й невід'ємною частиною економічного сектору, будучи середовищем трудової зайнятості, бізнесу

та об'єктом величезних інвестицій: та ж сама трансляція же спортивних змагань, особливо загальнонаціонального та міжнародного масштабу, збирає мільйонні аудиторії та приносить шалені прибутки медійному бізнесу; набирає обертів і виробництво спортивних товарів, інвентарю, розвитку спортивної інфраструктури тощо – адже спорт став одним із найбільш популярних «продуктів» масового споживчого попиту.

Нарешті, спортивне та навколоспортивне середовище стає джерелом формування особливих субкультур, а також неабияким фактором впливу на процеси, пов'язані з модою, етичними та естетичними цінностями, способом життя та соціальними практиками мас людей, що він їх втягує у свою орбіту. А з огляду на притаманне сучасному світу зростання соціальної мобільності саме спортивна кар'єра розглядається як дієвий засіб підвищення власного соціального статусу, одержання життєвого успіху, який все більше культивується як одна з провідних життєвих цінностей сучасного суспільства.

Отже, спорт у різних його організованих та масових проявах нині відіграє роль потужного соціального інституту, втягуючи у свою орбіту мільйони людей у якості спортсменів (аматорів та професіоналів), тренерів, бізнесменів від спорту, різного роду спортивних функціонерів, глядачів та уболівальників тощо.

Усе це дає підстави досліджувати спорт із позицій соціологічної науки як такий соціальний інститут, роль і значення якого за сучасних умов неухильно зростає. З огляду на це в соціології й заведено розглядати спорт як предмет дослідження у двох значеннях: у вузькому (діяльнісному) – як змагальну соціальну діяльність та зумовлені нею відносини, та у широкому (інституційному) – як багатofункціональне суспільне явище. Як і інші соціальні інститути, спорт виконує низку важливих для суспільства функцій, серед яких – антропологічні, культурні, гуманітарні, економічні, розважальні, соціалізуючі, консолідуючі, комунікативні та ін. Соціологічна концепція спорту відштовхуються від тієї позиції, що його суспільне значення не можна зводити лише до соціальних відносин змагальності та пов'язаної з ними боротьбою «за досягнення».

Водночас функціонування будь-якого соціального інституту, разом із питанням про норми та цінності, соціальні практики та спосіб життя залучених мас людей, різних соціальних й соціально-демографічних груп, неодмінно зумовлює постановку питання про девіації у їхній свідомості й практичній поведінці. Зважаючи на той факт, що спорт є активною частиною соціального життя суспільства, в ньому мають місце непоодинокі прояви девіантної поведінки учасників спортивних процесів.

Стан наукової розробленості проблеми. Соціологія спорту вважається однією з галузевих соціологічних дисциплін, хоча все ще й менш розвиненою, порівняно з іншими.

Соціальних проблем спорту торкалися такі класики соціологічної та соціально-філософської думки, як Т. Веблен, Х. Ортега-і-Гассет,

Й. Хейзинга, Р. Мертон та П. Бурд'є; перу останнього належить спеціальна праця «Програма для соціології спорту».

Не оминала тематики спорту і вітчизняна суспільна наука: ще за часів СРСР, починаючи з 50–60-х рр. й надалі нею займалися М. Пономарьов (праця «Основи соціології фізичної культури»), М. Пономарьов («Соціальні функції фізичної культури та спорту»), В. Столяров, В. Платонов, О. Мільштейн, М. Арвісто, В. Кучевський, В. Родиченко, В. Жолдак, М. Бугров, С. Брякін, Т. Тітма, О. Оганесян, І. Переверзин, С. Гуськов, К. Чернов, С. Гуревич, В. Морозов, М. Дутчак, О. Вацеба тощо. У пострадянський період соціологія спорту стає також академічною дисципліною, свідченням чого є навчальні посібники за авторством П. Виноградова, В. Жолдака та В. Чеботкевича (Росія), В. Столярова (Росія), Л. Лубишевої (Росія), М. Візітея (Молдова, Україна) та ін.

Проблематика власне цінностей та девіацій у спорті тією чи іншою мірою наявна в роботах В. Столярова, О. Алексєєва, А. Лук'янова, Ю. Мазова, М. Візітея, Д. Качуровського, С. Гуськова, М. Долгополова, В. Кузіна, О. Перова, М. Сарафа, О. Чернікової та інших. Серед останніх узагальнюючих праць, присвячених цій проблематиці, можна назвати дисертацію О. Васильченко «Еволюція норм та девіацій у спорті» (2006 р.), статті Д. Лукашука «Причини та наслідки девальвації цінностей сучасного спорту» (2013 р.), Д. Ядранського «Норми та девіації фізичної активності в пропаганді здорового способу життя» (2015 р.), М. Мінца, О. Дзюбана, М. Ісаєнко «Девіантна поведінка у спорті» (2016 р.), А. Першина, В. Жука, М. Юрьєвої «Девіантна поведінка спортсменів та її профілактика» (2017 р.).

З огляду на вищезазначене вважаємо, що проблематика девіацій та девіантної поведінки у спорті є актуальною й такою, що потребує як спеціальних емпіричних досліджень, так і наукових узагальнень в рамках соціологічної науки.

Мета статті – представлення й спроба систематизації основних проявів девіації та девіантної поведінки у галузі спорту з позицій соціологічної науки.

Виклад основного матеріалу. Базове поняття девіація (похідні категорії – «девіант», «девіантний вчинок», «девіантна поведінка», «девіантні практики» тощо) етимологічно походить від лат. *deviation*, що означало «відхід з дороги, збочення з правильного шляху». Сучасна соціологічна наука уявляє соціальні девіації як клас соціальних явищ, що характеризуються викликом панівній культурі, моралі та правовим нормам з боку як окремих осіб, так і певних соціальних груп. Соціальні норми – це суспільно встановлені й закріплені зразки поведінки в діяльності людей. У соціальних спільнотах є важливим засобом регулювання поведінки людей, їх взаємовідносин і взаємодії у процесі спілкування: вони дають змогу людині оцінювати свої і чужі вчинки, наявну ситуацію, партнерів по спільній діяльності чи

спілкуванню, відбирати, спрямовувати, формулювати і регулювати діяльність та спілкування; щодо конкретного індивіда соціальні норми виконують такі функції: регулятивну, вибіркову, оціночну, систематизуючу та ін. Усвідомлені соціальні норми дають внутрішню установку на поведінку індивідові у тій чи іншій ситуації. На демонстрацію поведінки у людській спільноті конкретного індивіда значно впливає соціальний контроль. У групових нормах закладається система вимог, яка визначає права, обов'язки і можливі дії кожного з членів групи, а також систему санкцій, що застосовують до окремих індивідів, які порушують соціальні норми [5, с. 52].

Девіант – особа, яка не дотримується визнаних у даному суспільстві норм та правил поведінки; відповідно, поведінка такої особи називається девіантною, прояви її девіації – недотримання або порушення особою норм і правил поведінки визнаних у даному суспільстві [5, с. 47–48].

Треба, щоправда, наголосити на тому, що поведінкові відхилення можуть мати різний напрямок: як позитивний (альтруїзм, надмірна працелюбність, геніальність, самопожертва), так і негативний (відомі соціальні патології – від пияцтва до злочинності); однак традиційно усталене розуміння девіантної поведінки пов'язане все ж таки саме з асоціальністю й деструктивністю як самих вчинків / дій, так й їхніх соціальних поширень.

У більш широкому сенсі девіантна поведінка уявляється як систематичні прояви девіантних вчинків, де соціальний суб'єкт з тією чи іншою долею свідомості порушує прийняті у даному суспільстві норми; або ж його вчинки чи дії не відповідають визнаним у даному суспільстві стереотипам й стандартам поведінки, причому усталена поведінка, яка відхиляється від загальноприйнятої норми, – це соціальна позиція особистості, і вона проявляється у формі девіантного способу життя.

З позиції соціологічної науки дослідження девіацій у спорті може охоплювати: їхню поширеність та масштаби, розповсюдженість серед тих чи інших груп, залучених до спорту, основні форми проявів, тренди розвитку та роль в цьому тих чи інших факторів, інститутів, процесів, нарешті – їхні наслідки як для самих суб'єктів спортивного середовища, так і для інституту спорту та суспільства в цілому.

Тому в царині спорту можна йтися про різноманіття практик, пов'язаних із девіантною поведінкою залучених до спортивних та навколоспортивних процесів соціальних суб'єктів, як-от: спортсменів, уболівальників, суддів, тренерів, спортивних лікарів, спортивних функціонерів і чиновників, спортивних оглядачів преси тощо, класифікуючи їх за тими чи іншими критеріями.

На протигагу асоціальним девіаціям у суспільстві «працює» система соціального контролю, причому найбільш суспільно небезпечні прояви девіантної поведінки криміналізує, а менш небезпечні – морально

засуджує, застосовуючи важелі громадської думки. Таким чином, при порушенні норм і правил поведінки, прийнятих у суспільстві до його окремих членів, застосовуються як формальні, такі неформальні санкції.

У спорті такими санкціями виступають насамперед правила, які існують для впорядкування змагання, регламентують діяльність та поведінку спортсменів, і, нарешті, є фактором фізичної та психічної безпеки безпосередніх учасників спортивного змагання, глядачів та інших залучених осіб, груп тощо.

З огляду на існування регламентуючих правил як найбільш очевидними проявами девіантної поведінки можуть вважатися: брутальність та жорстокість до суперників, зловмисні порушення правил змагань задля одержання результату, включаючи обман, підкуп (суперників чи, наприклад, суддів, лікарів), залаштункові домовленості, недопустиме маніпулювання спортивним обладнанням та вживання заборонених препаратів (допінгів), привнесення у спортивне середовище зовнішніх по відношенню до нього девіацій: від тютюнопаління, вживання алкоголю, нецензурних лайок тощо – до булінгових, расистських, екстремістських й інших вербальних та фізичних практик.

Із цього переліку стає очевидним, що тут йдеться про свідоме нехтування моральними цінностями, що має місце у гонитві за високим результатом та (у випадку професійного спорту) винагородами, що його супроводжують.

Водночас не можна зводити проблему спортивних девіацій тільки до порушення учасниками правил змагання чи нехтування вимогами спортивної етики. Коріння проблеми слід шукати у зв'язку між власне спортивними девіаціями, з одного боку, та загальними цінностями, притаманними даному конкретному суспільству на даній стадії його розвитку (й ширше – сучасному світу як такому, основним трендом якого нині є глобалізаційні та ринкові процеси), відповідним станом інститутів соціалізації та соціального контролю, функціонуванням інститутів бізнесу та масової комунікації – з іншого.

Як зауважує О. Васильченко, «девіантна поведінка представників спортивної спільноти як похідна від масового розповсюдження девіантної поведінки в сучасному суспільстві тісно пов'язана з різноманітними економічними, соціальними, політичними, духовними процесами, що відбуваються в умовах сьогодення»; відповідно, «спорт випробує на собі значний вплив тієї соціально-культурної системи, в умовах якої відбувається його розвиток» [2].

Зі свого боку, Д. Ядранський наголошує й на існуванні зворотного зв'язку: він пропонує розглядати й робити предметом досліджень «взаємний вплив спортивних девіацій на суспільство та суспільних девіацій на спорт, передбачаючи взаємообумовлення девіантних практик», й також, враховуючи факт стрімкої професіоналізації спорту, порушувати в цьому контексті проблему професійних деформацій особистості у спортивному середовищі [6, с. 335].

Тому й до факторів поширення та усталення девіантної поведінки в спорті належать не тільки й не стільки біологічні та психологічні фактори особистості носія девіантної поведінки, але й комплекс власне суспільних факторів, серед яких: соціально-економічні, соціально-педагогічні (наприклад, та ж девальвація ролі школи та батьків у вихованні, що спостерігається у сучасному суспільстві), соціально-культурні (зокрема, поширення кримінальних субкультур, антикультури, знищення та руйнування культурних та духовних надбань минулого, прихована або відверта пропаганда девіацій у засобах масової інформації) тощо. Вони, зі свого боку, активно впливають на спортивні субкультури та притаманні вже власне спортивному середовищу девіації, – які потім зворотним чином повертаються назад, до суспільства (яскравим проявом такого «повернення» може слугувати сумнозвісна поведінка футбольних «ультрас», яка не лише супроводжує процес уболівання під час самого змагання, але й нерідко перетворюється на фактор суспільної дестабілізації того чи іншого масштабу як до, так і після матчу).

О. Васильченко та В. Лукашук підкреслюють той факт, що розповсюдження девіацій більше притаманне професійному спорту, адже саме в ньому «на першому плані стоїть перемога (навіть будь-якою ціною)», в той час як мета масового спорту – зміцнення здоров'я, розвага, відпочинок (тобто, мета міститься в самій діяльності, а не в її результаті) [2]. Тим більше, що саме професійний спорт максимально комерціалізований і зорієнтований на принцип «конкуренція – успіх – слава та матеріальна винагорода» й ґрунтується на відповідному цьому принципу специфічному менталітеті. Тут, де «конкуренція набуває особливо гострих форм, а успіх найчастіше заохочується значними матеріальними винагородами», «соціальні норми нерідко відступають на задній план, завдяки чому одержують поширення і підтримку антигуманні цінності, які найчастіше є джерелом різного роду девіацій у спорті» [4, с. 134–135].

Отже, сучасний спорт ставить багато питань, пов'язаних із його моральними аспектами, точніше із моральністю його учасників. Нині, коли відбулася девальвація багатьох суспільних, релігійних, культурних цінностей, такі питання однозначно потребують відповідей. Наприклад, чи цінує взагалі сам спортсмен той же принцип «чесного суперництва»? [3, с. 30].

У цьому плані слід спеціально наголосити на зв'язку між професійним спортом, бізнесом та «суспільством споживання», який міцно утворився протягом останніх десятиліть.

Уже з II половини ХХ ст. разом із розвитком ринково-капіталістичних відносин та засобів масової комунікації у межах західного індустріального, а згодом і постіндустріального / постмодерного суспільства відбуваються швидкі процеси професіоналізації та комерціалізації спорту. Це зумовило спочатку поширення, а згодом

й домінування у спорті тих інтересів, цінностей, моделей поведінки та соціальних практик, що характерні й для інших сфер «суспільства споживання», насамперед масової культури та шоу-бізнесу з їхніми «зірками», бестселерами, поклонниками, сенсаціями, скандалами, рекламою та ін. Звичайно, що в руслі цього процесу традиційні ідеали класичного спорту не просто відступили на другий план, а стали вважатися небезпечним анахронізмом, що стоять на заваді тому, щоб робити у спорті комерційні перемоги (що приносять як матеріальну винагороду, так і символічний капітал), кар'єри, бренди та «великі гроші».

Саме з цими процесами й можна пов'язати небезпечний «зсув», «мутацію»: те, що для класичного спорту було морально неприйнятним й тому девіантним, у межах спорту доби постмодерну та «суспільства споживання» стає не лише суспільно прийнятним (в плані терпимості з боку громадської думки), але й самою рушійною силою подальшого розвитку спорту на рейках комерціалізації.

1. Не випадково такі зсуви почали розглядатися фахівцями в рамках понятійного апарату не лише девіації, але й маргіналізації. У цьому плані показовою є наукова стаття Д. Богданової «Професійний спорт у сучасному світі: проблеми маргіналізації», в якій наголошується на тому, що спорт «безповоротно втратив свою форму, задану бароном П'єром де Кубертенем та його прихильниками», і в якості аргументації відмічаються наступні соціокультурні зсуви: [їх можна упорядкувати нижченаведеним чином – *Авт.*]:

1. «Професійний спорт стає розвиненою підприємницькою діяльністю, метою якої стає задоволення інтересів професійних спортивних організацій»;

2. «Новий образ професійного спорту сформовано ЗМІ та медіа-технологіями»;

3. «Спортсмени стають підприємцями свого тіла» [1, с. 164-165].

Про останній зсув відверто висловився американський автор Н. Айсакс: «Атлет – це високооплачувана повія нашого суспільства. Він продає своє тіло для задоволення інших – як і коли вони цього хочуть, і немає значення, яка його заробітна платня, реальний прибуток надходить дільцям і власникам, які виступають як сутенери... Суспільство в цілому вступає в змову, щоб підтримувати систему експлуатації... [цитуються за: 4, с. 137].

Варто зауважимо, що саме західні автори, на очах яких по суті й відбуваються вищезазначені соціокультурні зсуви та мутації, пов'язані із розвитком «суспільства споживання» та притаманної йому масової культури, невід'ємною частиною якої став спорт масових досягнень, виступають їх найбільш жорсткими критиками. На них посилається відомий український соціолог В. Лукашук у своїй статті із красномовною назвою «Причини та наслідки девальвації цінностей сучасного спорту» [4]. Серед процесів, які безпосередньо впливають

на девальвацію традиційних спортивних цінностей, витісняючи їх ринковими, ним виділяються:

1. Бюрократизація сучасного спорту, коріння якого пов'язані з розвитком масового виробництва, орієнтацією на прибуток, що тягне за собою «примус і посилення експлуатації спортсменів», яких «потрібно пристосувати для виконання запропонованих, фрагментарних завдань командного виступу», адже «спортивний успіх команди і її економічна ефективність розглядаються в сучасному спорті як синоніми» (із посиланням на Дж. Сейджа, П. Хоча, А. Інґхема).

2. Деградація сучасного спорту як процес, похідний від еволюції масової культури, одним з головних результатів чого є «тривіалізація» спорту, його «дегенерація у видовище» (із посиланням на К. Леша).

Отже, сучасний спорт бюрократизується та перетворюється на шоу у строгій відповідності з «раціональним» розрахунком великого бізнесу та у відповідності до трендів розвитку «суспільства споживання». Загалом, йдеться знову-таки про «руйнівний характер впливу ринкових відносин на розвиток, функції і роль спорту» (Н. Айсаке) [4, с. 137].

І як знаменитий іспанський соціальний філософ та критик «масовізації суспільства» Х. Ортега-і-Гассет свого часу небезпідставно вів розмову про «дегуманізацію мистецтва», то так само можна ставити й питання про дегуманізацію спорту – процес, який відчужує спортсменів (а також тренерів, суддів, спортивних лікарів, спортивних функціонерів та самих бізнесменів від спорту) від цінностей самого спорту та суспільства в цілому.

Важливим аспектом соціологічного підходу до спортивних девіацій представляється їхня класифікація. За тими чи іншими критеріями.

Підсумовуючи розробки різних сучасних авторів, зокрема вітчизняних соціологів, можна виділити найбільш значущі критерії класифікації та відповідні їм види спортивних девіацій. Зокрема:

– за ступенем стійкості девіацій можна виділити стійкі та нестійкі девіації. Тут звернемо увагу, на те що спортивна діяльність, як правило, пов'язана з відкритістю (тобто зовнішньої оцінкою), в результаті чого девіації або нормуються (інституціоналізуються), або засуджуються;

– за ступенем періодичності виділяються повсякденні та епізодичні девіації, а за часовими характеристиками форми девіації можна поділити на: довгострокові, девіації середньої тривалості, короткочасні; тут зауважимо, що через необхідність зовнішньої оцінки очевидні спортивні девіації на зразок порушення правил як правило, тяжіють до короткочасних форм або форм середньої тривалості; в той же час з огляду на процеси, що відбуваються у ціннісних системах сучасного суспільства, є тенденція й до інституціоналізації довготривалих девіацій, що тягне за собою небезпеку спотворення самого спорту;

– залежно від суб'єктів діяльності девіантні практики можуть бути класифіковані на практики спортсменів-професіоналів, спортсменів-аматорів, тренерів, спортивних лікарів, співробітників спортивних мас-медіа, уболівальників, власників спортивної інфраструктури тощо;

– за просторовим параметром форми девіацій в спорті можуть бути розділені на рівні: країна, регіон тощо.

Окремо варто вказати на класифікацію девіацій у царині спорту, яку пропонує автор Д. Ядранський [6]. Три ключових позиції тут заслуговують на особливу увагу:

1. За рівнем здійснення пропонується розрізняти:

– внутрішню девіантність, де має місце порушення соціальних норм, прийнятих у сфері спорту, але порушення яких суспільством не сприймається як девіація;

– відкриту девіацію, яка передбачає таке порушення норм, що визнається як спортивною субкультурою, так і культурою суспільства;

– зовнішню девіацію, у межах якої має місце порушення суспільних норм, але таких, які в середовищі спортсменів усталеними нормами не вважаються.

3. За формами прояву девіантні практики можуть бути структуровані на:

– фізичні (мають місце як під час підготовки, так і під час проведення змагань);

– моральні, що мають місце при оцінці результатів змагань;

– економічні, пов'язані із розподілом доходів, одержаних від змагань.

4. За ступенем усвідомленості суб'єктом-девіантом власної поведінки девіації поділяються на:

– усвідомлені, які можуть свідчити про свідомий вибір тієї чи іншої моделі девіантної поведінки із розрахунком на відповідний особистий зиск; поширеність усвідомлених девіацій є свідченням небезпеки девальвації цінностей самого спорту та поступове перетворенням таких девіацій на унормовані;

– неусвідомлені, які можуть носити епізодичний та другорядний в плані загальної оцінки поведінки характер.

Висновки і пропозиції. Сучасні теоретики спорту, як підкреслюють М. Візтей та Д. Качуровський, шукають відповіді на такі питання як: якими повинні бути фізична культура и спорт в сучасному суспільстві, як суспільство і спорт впливають одне на одного, як зробити спорт більш гуманістично орієнтованим, як вирішити проблеми, які існують в спортивному середовищі і чи можливо це взагалі? [3, с. 27]. І девіації у спорті є невід'ємною складовою в межах постановки цих питань.

Девіантна поведінка спортсменів та інших учасників соціальних процесів у світі спорту, якщо вона носить характер усталених соціальних практик, суперечить основним принципам спорту. Тим більше, що ту ж девіантну, зокрема агресивну, аморальну, контркультурну поведінку спортсменів, уболівальників спостерігають, завдяки засобам телекомунікації, мільйони людей по всьому світові.

Усе це спричиняє девальвацію його цінностей, внаслідок чого низка соціокультурних функцій спорту опиняється під загрозою.

Звичайно, постають практичні питання подолання та профілактики девіацій, їхніх негативних наслідків у контексті соціокультурного розвитку суспільства, соціалізації підростаючого покоління тощо. Подальшого осмислення в цьому контексті потребують не лише питання про особливості девіації в спортивному середовищі, але й про механізми соціального контролю, які працюють на їх упередження.

Тут наголосимо на тому, що посилення відповідальності за порушення спортивних правил, нанесення цілеспрямованої шкоди суперникові, вживання хімічних препаратів, навколоспортивний вандалізм, звичайно, сприятиме певному послабленню найбільш очевидних девіантних проявів – на кшталт брутальності поведінки одних учасників спортивного процесу щодо інших. Але це тільки «верхівка айсбергу», й сподіватися лише на ефективність власне спортивних правил та санкцій за їх порушення не варто. Без серйозного уявлення про низку соціокультурних умов сучасного суспільства, які й виступають основним джерелом соціальних девіацій та дисфункцій у спорті, не обійтися, оскільки спорт є не «річчю в собі», а відбитком існуючих суспільних відносин.

Список використаної літератури

1. Богданова Д.Ш. Профессиональный спорт в современной культуре: проблемы маргинализации. *Общество. Среда. Развитие*. 2012. № 2. С. 162–166.
2. Васильченко О.А. Еволюція норм та девіацій у сфері спорту : автореф. дис. ... канд. соц. наук : 22.00.04. Запоріжжя, 2006. 16 с.
3. Візтей М.М., Качуровський Д.О. Спорт вищих досягнень і його соціально-культурна місія в нових умовах розвитку суспільства. *Проблеми фізичного виховання і спорту*. 2009. № 12. С. 27–31.
4. Лукашук В.І. Причини та наслідки девальвації цінностей сучасного спорту. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2013. № 1053. С. 134–140.
5. Мінц М.О. Соціологія девіантної поведінки : навчальний посібник. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. 244 с.
6. Ядранский Д.Н. Нормы и девиации физической активности в пропаганде здорового способа жизни. *Особенности формирования здорового образа жизни: факторы и условия*. Май 2015. URL : https://esstu.ru/library/free/Konf/Zozh_2015/143_Ядранский_ДН.pdf

Mints M. O., Fesenko A. M., Chorna V. O., Bondarets B. B. Deviant behavior in “big sport” and its social conditionality in modern society

In the framework of this article the problem of deviations and deviant behavior in the field of “big sport”, not yet sufficiently developed by modern sociological science, in particular the sociology of sport as a branch of sociological discipline.

The authors of the article propose appropriate areas of sociological research: indicating that it may cover their prevalence and scale, prevalence among groups

involved in sports, the main forms of manifestations, development trends and the role of certain factors, institutions, processes, their consequences both for the subjects of the sports environment and for the institute of sports and society as a whole.

The article systematizes and reviews the most typical manifestations of deviant behavior in the sports environment, as well as understanding of various sports and sports practices in terms of the manifestation of various forms of social deviations. It is emphasized that the problem of sports deviations cannot be reduced only to the violation of the rules of competition by participants or neglect of the requirements of sports ethics.

In socio-cultural terms, the authors believe that social deviations in the world of sports are becoming more important in the context of trends in the modern global “consumer society” with its dominant market capitalist values, morals and relations that go far beyond the economic sphere of public life. Subjugation to these realities of mass culture and mass communication inevitably leads to the fact that “big sport” is transformed into “big business”.

As a result, it is concluded that deviant behavior of athletes and other participants in social processes in sports (including coaches, judges, fans, sports doctors, sports officials and officials, sports commentators, etc.), if it is in the nature of established social practices, contradicts the basic principles of sport.

It is emphasized that this causes a devaluation of its values, as a result of which a number of socio-cultural functions of sport as a social institution (socializing, cultural, anthropological, etc.) are threatened. And further consideration in this context requires the question of mechanisms of social control that work to prevent deviations.

Key words: *sports, athletes, sports environment, deviations, deviant behavior; values, dehumanization, “consumer society”.*

УДК 316.334.5:504.03

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2020.88.7>

Е. Г. ПОЗДНЯКОВА-КИРБЯТ'ЄВА

доктор соціологічних наук, професор,
проректор з навчальної роботи
КЗВО «Хортицька національна
навчально-реабілітаційна академія»
Запорізької обласної ради

Ю. В. МОСАЄВ

кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціальної роботи
КЗВО «Хортицька національна
навчально-реабілітаційна академія»
Запорізької обласної ради

ГАРДЕНОТЕРАПЕВТИЧНІ ЛОКАЦІЇ ЯК ІННОВАЦІЙНИЙ ФАКТОР ЕКОЛОГІЗАЦІЇ ПРОМИСЛОВОГО МІСТА

У статті досліджено основні екологічні проблеми сучасних промислових міст та їх взаємозв'язок із соціальними процесами. У роботі сформульована проблема соціальної нерівності між жителями великих промислових міст та жителями інших міст України, де промисловість перебуває на низькому рівні розвитку. У роботі досліджено біполярну систему екологічної нерівності між жителями регіонів з високим та низьким рівнями розвитку промисловості. У роботі наведені результати досліджень науковців, які спеціалізуються на соціології екології, державному управлінні та екології, щодо екологічних проблем українських промислових міст та їх відображення у соціальних процесах, які реалізуються у соціальній динаміці міста як окремої локальної соціальної системи. У статті автори наводять результати емпіричного дослідження рівня екологічного забруднення п'яти українських промислових міст, акцентуючи увагу на проблемних аспектах місцевої екології. У статті дано визначення поняттям «гарденотерапія» та «гарденотерапевтичні локації». Авторі статті наводять авторську класифікацію гарденотерапевтичних локацій. Особлива увага в роботі приділяється ролі спеціалізованих реабілітаційних парків у системі гарденотерапевтичних локацій. На думку авторів, тільки за наявності такого спеціалізованого реабілітаційного парку на території промислового міста можливо побудувати інтегральну систему гарденотерапевтичних локацій. У статті наведено перелік категорій осіб, на яких буде спрямовано гарденотерапевтичні заняття з використанням відповідних спеціалізованих локацій. У роботі розглянутий функціонал гарденотерапевтичних локацій та його вплив на екологізацію промислового міста, персоналізованого за окремими функціями.

У статті проаналізовано перспективи підвищення рівня екологізації промислового міста від функціонування гарденотерапевтичних локацій.

Ключові слова: *екологія, екологізація промислових міст, гарденотерапія, гарденотерапевтичні локації, екологічна соціалізація, соціальна реабілітація, функціонал гарденотерапевтичних локацій у межах промислового міста, рекреація.*

Постановка проблеми. Незважаючи на те, що кількість промислових підприємств на території України невинно зменшується, їх вплив на екологію є суттєвим. Так історично склалося, що розвиток української промисловості є нерівномірним у регіональному вимірі, більшість промислових підприємств нашої країни знаходяться на Сході та Півдні України. У ХХІ столітті зазначений вектор дещо видозмінився і в згаданих нами регіонах питома вага в економіці промислових підприємств зменшується, тоді як на Заході та Центрі України, навпаки, збільшується за рахунок відкриття нових підприємств у співпраці з країнами ЄС. Тобто, незважаючи на центробіжні тенденції розвитку української промисловості, що відбуваються нині, загалом негативний вплив діяльності українських промислових підприємств на стан екології не зменшується. Особливо важкою ситуація є в місцях локалізації великих промислових підприємств. Так історично склалося, що в Україні промислові підприємства локалізовані навколо великих міст та великих промислових агломерацій. Зазначений фактор призвів до того, що в рамках сучасного українського суспільства створилася біполярна екологічна нерівність. Її сутність полягає в тому, що українець стояв перед соціально-екологічним наративом жити на території великого промислового міста та мати високий рівень статків або жити в невеличкому містечку або місті з низьким рівнем розвитку промисловості з відносно низьким рівнем статків, але водночас не мати екологічних проблем, притаманних промисловим містам. Ця дилема є значним фактором екологічної нерівності, що є актуальною дотепер. Останні п'ятдесят років людство робить відчайдушні спроби зменшити негативні впливи діяльності промислових підприємств на екологічну ситуацію в промислових містах. Сьогодні таких методів є досить багато, але до сих пір як в Україні, так і інших країнах світу залишається актуальною проблема створення ефективної системи екологізації промислових міст. Для сьогодення характерна ситуація, коли місцеві чиновники, громадські діячі та вчені намагаються віднайти та реалізувати системні інноваційні рішення у сфері покращення екологічної ситуації. На нашу думку, основою такої системи повинна стати ідея поширення гарденотерапії як екологічного рекреаційного та реабілітаційного наративу соціальних та соціально-екологічних практик. Гарденотерапія є екологічним засобом рекреації та соціальної і фізичної реабілітації. Гарденотерапія вимагає специфічних локацій, які можуть використовуватися для сприяння екологічній соціалізації жителів промислового міста та загального підвищення їхньої екологічної культури, що в сукупності повинно

дати кумулятивний ефект, який зрештою сприятиме підвищенню рівня життя та соціального комфорту жителів промислового міста.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема екологізації промислових міст є дуже актуальною і досліджувалася спеціалістами в рамках різних наук, зокрема екології, соціології, державного управління тощо. Соціологічним обґрунтуванням цієї проблеми займалися такі вчені: Л. Амджадін, Р. Болан, К. Власенко, А. Львовчіна, Г. Полієнко, В. Половець, М. Потабенко, О. Салтовський, О. Стегній та інші. У роботах зазначених учених було обґрунтовано екологічні проблеми українських міст та їх соціальні наслідки. В роботах Л. Бакалової, І. Васіної, О. Ващук, Л. Голубця, С. Стародубцева та В. Ткаченко досліджено проблему підвищення рівня екологізації сучасного міста з використанням різних управлінських технологій та шляхи інноваційного вирішення цієї проблеми. Проблема створення та функціонування саденотерапевтичних локацій у межах промислового міста досліджувалася в роботах О. Григоренко, Н. Дерев'яно, Ю. Мосаєва та Л. Хорошкова. Загалом, слід відзначити, що проблематика використання саденотерапевтичних локацій у сфері підвищення екологічності промислових міст є інноваційною та такою, що вимагає всебічного дослідження як у рамках соціології екології і соціології міста, так і інших супутніх розділів соціології і екології та теорії державного і муніципального управління.

Мета статті – з'ясувати особливості використання саденотерапевтичних локацій як інноваційного фактору екологізації промислового міста.

Виклад основного матеріалу. Проблема екологізації промислових міст як у рамках загальнонаціонального, так і світового контексту є однією з найголовніших проблем сучасного цивілізаційного розвитку України та проблемою сталого розвитку країни як на національному рівні, так і на рівні окремих громад. Сучасні екологічні проблеми як на рівні світового співтовариства, так і на рівні України як незалежної і суверенної держави вимагають системних відповідей з питомою вагою екологічного складника на всіх рівнях суспільного буття задля сталого розвитку від макросоціального до мікросоціального рівнів.

На думку Л. Бакалової, «разом соціальна та економічна складові частини сталого розвитку мають сприяти зростанню якості життя населення, що значною мірою залежить від екологічного фактора, тобто стану довкілля. Тому кожне рішення державної або місцевої влади, яке стосується економічного і соціального розвитку, повинне зважуватися з точки зору його екологічних наслідків, у чому й полягає суть екологічного складника сталого розвитку» [1]. Тобто кожне українське місто для досягнення сталого розвитку повинне розробити, адаптувати або впроваджувати системні рішення щодо власної екологізації як фактору підвищення рівня життя та соціального комфорту членів місцевої громади.

На думку В. Ткаченко та О. Ващук, одним з головних факторів підвищення екологізації промислових міст є розвиток «зеленої економіки» та стимуляції. Зокрема, вони зазначають, що «одним з найбільш перспективних практичних методів організації впровадження та підтримки «зеленої» економіки можна назвати національне екологічне партнерство, що має бути реалізоване насамперед на місцевому, регіональному рівнях» [7]. Тобто, на думку зазначених учених, для того щоб підвищити рівень екологізації промислового міста, треба користуватися економічними та соціально-економічними механізмами, у тому числі за допомогою концепції «зеленої» економіки, коли через високий рівень екологічної свідомості в окремих країнах та навіть цілих континентах люди почнуть у своїй більшості споживати товари, що вироблені у екологічній місцевості з використанням екологічно чистих матеріалів. Саме ці економічні фактори, на думку багатьох апологетів «зеленої» економіки, і повинні сприяти зменшенню промислових викидів від екологічно небезпечних підприємств, що є атрибутами українських промислових міст.

Екологічні проблеми великих промислових міст України актуалізовані не в одному науковому дослідженні та артикульовані у великій кількості державних екологічних програм і концепцій. Наведемо лише результати одного з досліджень, що було проведене у п'яти великих промислових містах у 2018 році за ініціативи чеської екологічної громадської організації «Арніка» у співпраці з українськими екологами з організації «Екоекшн». Так, зокрема, «Чесько-Українська команда експертів виявила збільшення забруднення навколишнього середовища в Дніпрі, Кривому Розі, Запоріжжі, Харкові та Маріуполі. П'ять основних промислових міст забруднені важкими металами і стійкими органічними сполуками» [6]. Тобто екологічна ситуація у промислових містах України, де було проведене зазначене міжнародне дослідження, є складною, а зважаючи на те, що подібна ситуація спостерігається в цих містах уже не перше десятиліття, то ситуація може розцінюватися як перманентна екологічна криза, вирішення якої є питанням як національної безпеки, так і питанням стабільного існування сучасного українського суспільства.

Одна з основних проблем деєкологізації українських промислових міст полягає у низькому рівні екологічної освіченості та екологічної культури місцевого населення. Так, М. Голубець цей процес оцінює як похідну від тотальної урбанізації, яка стала основним трендом більшості соціально-демографічних процесів як по всій Європі, так і в Україні зокрема [3, с. 3–5]. Тобто урбанізаційні процеси призвели до зниження загальної екологічної культури та обізнаності. Головним чином через те, що нові члени сегригованого простору великих промислових міст сприймають погану екологію як даність.

На думку І. Васиної та С. Стародубцева, покращення екологічної ситуації в містах залежить від якості місцевих екологічних програм

та інших заходів, яких вживає місто для власної екологізації [2]. Зазначений шлях є актуальним і ефективним у разі розуміння ситуації місцевими елітами та представниками місцевої влади. Зважаючи на те, що сучасне промислове місто є прикладом соціальної системи зі сталою соціальною структурою, є досить малий відсоток вірогідності, що місцеві еліти адекватно оцінюють екологічні проблеми власного міста і мають можливість залучити ресурси для вирішення проблеми у короткостроковій та середньостроковій перспективі.

Ми вважаємо, що одним з імовірних інструментів підвищення екологізації промислових міст є створення централізованої саденотерапевтичної інфраструктури та її використання в рекреаційних, соціалізаційних та реабілітаційних цілях.

Гарденотерапія є новим та актуальним напрямом соціальної реабілітації, що базується на терапевтичних ефектах рослин. Однією з найголовніших переваг саденотерапії над іншими реабілітаційними методиками та технологіями є високий рівень екологічності [5, с. 5]. З першого погляду саденотерапія є альтернативною технологією соціальної та фізичної реабілітації осіб, які потребують цього. Та водночас слід сказати, що застосування саденотерапії можливе лише за наявності спеціалізованих локацій. Саденотерапевтичні локації можуть бути дуже різними: починаючи від зеленої кімнати в дитячому садочку і закінчуючи спеціалізованим реабілітаційним парком. Кожна із зазначених локацій має свій обмежений функціонал і може допомогти у вирішенні конкретної проблеми, але поєднання окремих локацій для саденотерапії формує єдину систему саденотерапевтичних локацій промислового міста, що сприяє підвищенню рівня його екологізації.

Застосування саденотерапії як штучної екосистеми промислового міста передбачає структуруацію її окремих елементів. Спробуємо скласти приблизну структуру саденотерапевтичних локацій промислового міста. На нашу думку, всі саденотерапевтичні локації можна розподілити на чотири рівні. Кожен рівень має свої особливості та спеціалізований функціонал і призначений для допомоги тій чи іншій категорії населення, що потребує реабілітаційної допомоги. Водночас ці локації можуть бути використані як рекреаційні ресурси, а для міста вони стануть додатковим джерелом кисню.

Першим елементом цієї системи є екологічні класи, зелені куточки та клумби і клумбові комплекси на території шкільних і дошкільних установ міста. Зазначені локації сприяють екологічній соціалізації школярів та дошкільнят. Створення екологічних класів та зелених куточків – це першочергове завдання для розвитку первинної ланки саденотерапевтичних локацій. Головну проблему на цьому рівні ми бачимо в тому, що навіть у тих освітніх закладах, де вони присутні, вони рідко використовуються з метою проведення заходів, спрямованих на екологічну соціалізацію дітей. Доповненням до саденотерапевтичних локацій первинного рівня можуть служити подібні локації

на території дитячих поліклінік та стаціонарних медичних закладів, де діти під час хвороби могли б освоювати екологічні норми та соціальні ритуали сучасного суспільства, водночас за наявності у зазначених медичних закладах спеціалістів з гарденотерапії можуть проводити заняття із соціальної чи фізичної реабілітації. Це ж стосується і центрів ранньої реабілітації та інших подібних установ.

Другий рівень – це вже спеціалізовані гарденотерапевтичні локації, що призначені для ерготерапії, соціальної та фізичної реабілітації в теплицях. Це можуть бути навчальні теплиці в рамках шкіл з біологічною чи екологічною спеціалізацією, закладах вищої освіти. До них повинні доєднатися і теплиці, що створені саме з реабілітаційною метою, які не будуть використовуватися в освітніх та сільськогосподарських цілях. Альтернативною формою гарденотерапевтичних локацій можуть бути фермерські поля чи теплиці, де гарденотерапевтичні заняття можуть проходити як виняток та у формі паралельного використання локацій як у реабілітаційних, соціалізаційних, так і сільськогосподарських цілях.

Третій рівень являє собою локації подвійного використання. До зазначеного рівня локацій ми відносимо паркові, лісові та лісопаркові зони, які призначені для рекреаційних цілей або задля збереження біорізноманіття регіону чи конкретної кліматичної зони. Водночас зазначені локації можуть використовуватися як гарденотерапевтичні локації. Таке застосування може мати циклічний характер для проведення певних типів занять або локалізації в паркових чи лісопаркових зонах гарденотерапевтичних локацій. На цьому рівні можуть бути застосовані екзотичні для українських міст сади, що розташовуються на дахах великих приміщень. Зазвичай це великі офісні центри або надсучасні багатоповерхові житлові будинки. Хоч нині на території великих українських міст подібні форми локацій носять поодинокий характер, але світові тенденції свідчать про те, що в майбутньому кількість таких локацій буде невинно збільшуватись і позитивно впливати як на загальну екологізацію промислового міста, так і на розширення рекреаційних та гарденотерапевтичних ресурсів для загального використання. І все ж найбільш структурованою гарденотерапевтичною локацією на цьому рівні є ботанічні сади, які мають усі атрибути гарденотерапевтичної локації, але мають інший функціонал. Останніми роками ботанічні сади почали створювати спеціалізовані гуртки з поглибленого вивчення ботаніки для школярів, що побічно сприяє їхній екологічній соціалізації та підвищує рівень екологічної культури.

Четвертий рівень є професійним, до нього треба відносити спеціалізовані та багатофункціональні локації. Натепер такою локацією можуть бути реабілітаційні парки. На сьогодні в світі є лише кілька подібних парків, один з них знаходиться в Україні на території заповідної зони острова Хортиця в місті Запоріжжі і входить до структури КЗВО «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія»

Запорізької обласної ради. «Реабілітаційний парк на о. Хортиця відповідно до проекту являє обмежений територіальний простір, в якому як для дорослих осіб, так і для дітей з інвалідністю будуть створені умови щодо відновлення фізичного, духовно-психічного здоров'я шляхом отримання медичних, психолого-когнітивних, культурно-анімаційних, фізіотерапевтичних та соціальних послуг» [4, с. 7–9]. Подібна локація є унікальною не тільки для Запоріжжя, але й для всієї Східної Європи. Крім того, цей парк є унікальною реабілітаційною локацією та фактором підвищення екологічної культури та загальної екологізації Запоріжжя. Наявність саме такого реабілітаційного парку дозволяє Запоріжжю відтворити інтегральну систему гарденотерапевтичних локацій і використовувати її для підвищення власної екологізації. Цим шляхом можуть піти й інші промислові центри для суттєвого підвищення рівня екологізації всього південно-східного регіону України.

Основний функціонал гарденотерапевтичних локацій можна звести до таких функцій, як:

1) Реабілітаційна. Використовуючи локації за прямим призначенням, будуть створені прекрасні умови для реабілітації осіб з інвалідністю, людей похилого віку, ветеранів АТО та ООС, людей з хронічними захворюваннями та інших містян, які потребують фізичної або соціальної реабілітації. У разі налагодження системності процесу місто може отримати додаткові бюджетні надходження через зародження реабілітаційного туризму на території міста.

2) Соціалізуюча. Діти змалку отримують можливість соціалізуватися з використанням природних комплексів, композицій та локацій. Такий тип соціалізації особливо важливий в умовах степової України, де розташовано більшість українських промислових центрів. Саме зазначена зона найбільше страждає від кліматичних змін і тому наявність великої кількості зон із «зеленими» насадженнями дозволить познайомитись з природним біорізноманіттям, не завжди характерним саме для українських степів.

3) Адаптаційна. Для більшості осіб з інвалідністю дуже важливо адаптуватися до нових умов власного життя. Подібні проблеми виникають у людей похилого віку, ветеранів військових конфліктів та інших категорій населення. Гарденотерапевтичні локації дають можливість в рамках спеціалізованих реабілітаційних парків вирішити цю проблему.

4) Соціобіологічна. Зазначена функція сприятиме консолідації жителів промислових міст навколо екологічної тематики та впорядкування життя в місті на волонтерських та громадських засадах. Це сприятиме гармонізації соціальних відносин у рамках промислового міста. Водночас нарощення біомаси на території промислового міста сприятиме зниженню кількості вуглекислого газу у повітрі.

5) Рекреаційна. Усі зазначені форми гарденотерапевтичних локацій, крім зазначених ефектів, використовуватимуться жителями

та гостями міста для відпочинку. Загалом саденотерапевтичні локації збільшують кількість рекреаційних ресурсів промислового міста, що підвищує його популярність серед туристів та загальний рівень соціального комфорту серед жителів промислового міста.

Висновки і пропозиції. Екологічні проблеми промислових міст негативно впливають на рівень життя, соціального комфорту та стан здоров'я місцевих жителів. Подібний стан справ сприяє відтоку населення із українських промислових міст. Головна причина – формування соціальної нерівності, спричиненої саме екологічною кризою промислових міст. Сучасні промислові міста України продукують екологічні умови, що не задовольняють молодь і сприяють її міграції до регіонів з кращою екологією. Підвищення рівня екологізації є однією з головних проблем сучасної урбаністики та органів місцевої влади промислових міст. Виходячи з логіки децентралізації, саме органи місцевої влади повинні дбати про підвищення рівня екологізації промислового міста. Одним з інноваційних інструментів підвищення рівня екологізації промислових міст є створення та об'єднання в єдину систему саденотерапевтичних локацій. Зазначені локації являють собою обмежені в просторі майданчики з високою концентрацією рослин, що використовуються для реабілітаційних занять, рекреації та екологічної соціалізації. За масштабом та спеціалізацією саденотерапевтичні локації поділяються на чотири рівні. Найбільш складним є четвертий рівень, що передбачає наявність спеціалізованого реабілітаційного парку. Нині в Україні закладений лише один такий парк на території заповідної зони острова Хортиця на базі КЗВО «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради. Тому місто Запоріжжя має всі можливості першим серед промислових міст України створити інтегральну систему саденотерапевтичних локацій та підвищити власний рівень екологізації.

Список використаної літератури

1. Бакалова Л. Сталий розвиток як відповідь на загострення екологічних проблем. *Управління сучасним містом*. 2006 № 3–4/7–12 (23–24). С. 254–260.
2. Васіна І., Стародубцев С. Шляхи розроблення екологічної програми розвитку міста. *Теорія та практика державного управління*. 2008. Вип. 3. С. 136–140.
3. Голубець М.А. Урбанізація, її соціальна сутність та екологічні наслідки. Львів: Академ. Експрес, 1994. С. 3–5.
4. Дерев'яно Н.П. Локація для саденотерапії у реабілітаційному парку Хортицької національної академії (о. Хортиця). Тези доповідей учасників науково-практичної Інтернет-конференції «Актуальні проблеми садово-паркового мистецтва». 27 листопада 2019 року. Умань: Уманський національний університет садівництва, 2019. С. 7–9.
5. Мосаєв Ю.В., Дерев'яно Н.П., Григоренко О.С. Методичний посібник з питань впровадження саденотерапії в Україні. Запоріжжя: ГО «НАМ НЕБАЙДУЖЕ». 2020. 40 с.

6. Промышленные города Украины загрязнены тяжелыми металлами и диоксинами, – обнаружиле новое исследование чешских экспертов. URL: <https://amika.org/ru/ukraina-zagryazuena-tyazhelymi-metallami-i-dioxinami>.

7. Ткаченко В.С., Васьук О.В. Проблеми державного управління екологізацією економіки: регіональний рівень. *Інвестиції: практика та досвід*. 2014. № 12. С. 47–52.

Pozdniakova-Kyrbiat'ieva E. H., Mosaiev Yu. V. Garden therapeutic locations as an innovative factor of ecologization of the industrial city

The article considers the main environmental problems of modern industrial cities and their relationship with social processes. The paper formulates the problem of social inequality between residents of large industrial cities and residents of other cities of Ukraine, where industry is at a low level of development. The bipolar system of ecological inequality between the inhabitants of regions with high and low level of industrial development is investigated in the work. The paper presents the results of research by scientists specializing in sociology of ecology, public administration and ecology on the environmental problems of Ukrainian industrial cities and their reflection in social processes that are implemented in the social dynamics of the city as a separate local social system. In the article, the authors present the results of an empirical environmental study of the level of environmental pollution in five Ukrainian industrial cities, focusing on problematic aspects of local ecology. The article defines the concept of “garden therapy” and “garden therapy locations”. The authors of the article provide the author’s classification of garden therapy locations. Particular attention is paid to the role of specialized rehabilitation parks in the system of garden therapy locations. According to the authors, only in the presence of such a specialized rehabilitation park in the industrial city it is possible to build an integrated system of garden therapy locations. The article lists the categories of people to whom garden therapy classes will be directed using the appropriate specialized locations. The paper considers the functionality of garden therapy locations and its impact on the greening of the industrial city personalized by individual functions. The article analyzes the prospects of increasing the level of greening of the industrial city from the functioning of garden therapy locations.

Key words: ecology, greening of industrial cities, garden therapy, garden therapy locations, ecological socialization, social rehabilitation, functionality of garden therapy locations within an industrial city, recreation.

УДК 316.334.56

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2020.88.8>

О. Ф. СТАДНІК

доктор соціологічних наук, доцент,
професор кафедри гуманітарних дисциплін
Національна академія управління
керівними кадрами культури та мистецтва

С. С. ЩЕРБИНА

кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри соціальної роботи та психології
Національний університет «Запорізька політехніка»

Л. В. БАРЗЕНКОВА-М'ЯСНИКОВА

кандидат соціологічних наук,
старший викладач коледжу
інформаційних та соціальних технологій
Енергодарський інститут державного
та муніципального управління
імені Р. Г. Хеноха
Класичного приватного університету

Г. Ю. БАРШАЦЬКА

кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри соціальної роботи та психології
Національний університет «Запорізька політехніка»

СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ МІСТА (НА ПРИКЛАДІ М. ЕНЕРГОДАРА)

У статті проаналізовано Стратегію розвитку міста, яка включає у себе складний і багатоступінчастий процес, в якому важливе місце посідає дослідження громадської думки населення. Визначено три рівні планування стратегії розвитку міста: територіальна громада повинна бути в курсі того, що відбувається (інформаційний рівень участі); активна частина громади повинна мати можливість вносити свої пропозиції і мати гарантії, що ці пропозиції будуть почуті (консультативний рівень участі); компетентна частина територіальної громади («місцева еліта») повинна мати можливість безпосередньо брати участь у процесах розробки та реалізації стратегії (партнерський рівень). Мета статті – проаналізувати формування та реалізацію стратегії розвитку міста.

© О. Ф. Стаднік, С. С. Щербина,
Л. В. Барзенкова-М'ясникова, Г. Ю. Баршацька, 2020

У ході дослідження використано такі методи й підходи, як: системний аналіз – для з'ясування характеристик розвитку та вдосконалення стратегії розвитку міста; порівняльний і багатофакторний аналіз – для здійснення класифікації складників успішної реалізації стратегії розвитку міста; метод операціоналізації понять – для опису характеристик стратегії розвитку міста. Емпіричну базу дослідження становлять дані соціологічного дослідження «Стратегія розвитку Енергодара очима городян» щодо рівня інформованості населення про діяльність адміністрації органів місцевого самоврядування щодо реалізації Стратегії розвитку міста у період проведення дослідження (803 мешканці м. Енергодара, з використанням квотної вибірки, 2019 р.).

У результаті проведеного дослідження внесено пропозиції щодо вдосконалення Стратегії розвитку міста, такі як: поліпшення роботи органів влади, кадрові зміни; створення нових робочих місць; розвиток соціально-побутової інфраструктури; підвищення загальнокультурного рівня населення, благоустрій міста; збільшення уваги до проблем дітей, підлітків та молоді; підвищення розміру зарплат працівників бюджетної сфери та інших соціальних виплат; увага екологічним проблемам; підвищення рівня медичного обслуговування; громадський контроль за роботою органів влади, боротьба з корупцією; самоорганізація населення.

Ключові слова: стратегія розвитку міста, територіальна громада, сучасне українське суспільство, місто.

Постановка проблеми у загальному вигляді. У сучасному українському суспільстві проблематика створення та розвиток територіальної громади виступає на перше місце. Сюди можна включити такі питання, як: рівний доступ до будь-яких послуг, якісний рівень життя, комфортні та безпечні умови проживання та інше. Саме тому розробка стратегії міста є вкрай важливою. Стратегія розвитку міста включає у себе складний і багатоступінчастий процес, в якому важливе місце посідає дослідження громадської думки населення. Стратегія повинна враховувати всю різноманітність інтересів різних політичних, економічних, соціальних груп і тільки завдяки цьому здатна стати справою всієї громади на багато років уперед, незалежно від того, яка група обіймає управлінські посади в той чи інший період роботи над її реалізацією.

Сила Стратегії в тому, що вона консолідує розрізнені дії через загальні орієнтири. Залучення суб'єктів місцевого розвитку в процес стратегічного планування структурує та організовує територіальну громаду. У процесі спільного обговорення загальних проблем і роботи над пошуком шляхів їх вирішення населення і організації (як державні, так і недержавні) починають краще розуміти один одного. З'являється можливість зіставлення і узгодження своїх інтересів з інтересами інших груп і територіальної громади загалом. За рахунок цього відбувається консолідація активної частини територіальної громади на основі усвідомлення спільних інтересів, у людей з'являються нові зацікавленості та можливості.

Досвід українських міст, які втілили в життя стратегію розвитку міста, підтверджує, що долучення громадян до стратегічного планування є необхідним і ефективним на різних рівнях цього процесу, а саме:

- територіальна громада повинна бути в курсі того, що відбувається (інформаційний рівень участі);
- активна частина громади повинна мати можливість вносити свої пропозиції і мати гарантії, що ці пропозиції будуть почуті (консультативний рівень участі);
- компетентна частина територіальної громади («місцева еліта») повинна мати можливість безпосередньо брати участь у процесах розробки та реалізації стратегії (партнерський рівень).

Крім того, залучення різних соціальних верств населення до роботи з формування Стратегії є реальним кроком до подолання таких явищ, як невіра населення у можливість «спільної справи», взаємна недовіра, відсутність конкретних уявлень про власне майбутнє, неготовність до спільних дій. Подолання цього є серйозним внеском у підвищення людського потенціалу територіальної громади. Тому можна стверджувати, що дослідження громадської думки дозволяє виявити через вибіркове опитування соціальні структури, з яких складається громада, дати їй соціальний портрет і виявити коло інтересів кожної соціальної групи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аспекти теоретичного аналізу питання стратегічного розвитку міста в органах місцевого самоврядування відображається у працях закордонних дослідників з 80-х рр., а саме: Ж. Бобер, Дж. Брайсон, Е. Блейклі [2], Р. Броль [3] Дж. Л. Гордон, Л. Гудстейн, Ш. Гофер, К. Ендрюс, К. Р. Крістенсен, Д. Харісон, Ф. Хейвуд, Д. Шендел та інші. Серед вітчизняних учених слід зазначити таких як: О. Алексєєв, Б. Жихаревич, В. Рохчин, П. Чистяков та ін.

Українські ж учені досліджують розвиток та впровадження стратегічного управління розвитком міста починаючи з кінця 90-х рр. Спираючись на досвід закордонних держав, їм вдалося розробити різні аспекти стратегічного управління територіальним розвитком – праці В. Бабаєва, Л. Бондаренка, В. Вакуленка, Н. Внукової, В. Куйбиди, В. Коломійця, В. Корженка, В. Мамонової, Ю. Шарова та ін.

Проте проблеми, які пов'язані з формуванням та реалізацією стратегії розвитку міста, потребують більш глибокого аналізу, адже міста, регіони та держава загалом постійно трансформуються та модернізуються, внаслідок чого складники стратегії розвитку потребують постійного розвитку та вдосконалення. Проаналізувавши значний внесок як закордонних, так і українських учених у дослідженні теоретичних засад формування та реалізації стратегій розвитку міст, слід зазначити відсутність єдиного підходу до процесу формування стратегії розвитку міста, що й зумовлює актуальність теми дослідження.

Мета статті – проаналізувати формування та реалізацію стратегії розвитку міста.

Виклад основного матеріалу. Реформування української держави з точки зору демократії несе у собі фундамент для створення місцевого самоврядування, що призводить до автономії територіальних громад у межах чинного законодавства (можливість самостійно вирішувати питання місцевого розвитку). Більша частина міст України вже перейняла на себе функцію самостійного планування соціально-економічного розвитку, що позитивно впливає на ефективність використання як бюджетних коштів міста, так і різних його ресурсів.

Тому слід зазначити, що саме за допомогою стратегії розвитку міста, яка виступає підґрунтям стратегічного планування, є можливість сформулювати певні проблеми міста, що пов'язані із застосуванням нових технологій, розвитком маркетингу міста, покращенням структури управління містом, якісною підготовкою і перепідготовкою кадрів тощо.

Як відомо, стратегія – це сукупність пов'язаних дій, спрямованих на досягнення певної мети. При цьому можна відзначити, що створення стратегії є поєднанням інформації і знань, творчого мислення, об'єктивної оцінки, керівництва і лідерства [4].

Розвиток територіальних громад забезпечується поєднанням таких складників: екологічних, економічних і соціальних. Саме за таких умов є можливість створення практичного середовища та підвищення якості життя населення. Зупинимось на кожному складнику більш детально, використовуючи результати дослідження, яке проводилося у м. Енергодарі (всього було опитано 803 людини, 403 з яких були опитані за місцем роботи, а інша половина (400 осіб) – за місцем проживання, де була застосована квотна вибірка (за віком і статтю), пропорційна, районна).

Доцільність використання стратегічного управління щодо забезпечення стійкого розвитку міст детермінована такими чинниками: в нинішніх умовах лише вибудовується нова практика управління містами, яка не досить вивчена та теоретично обґрунтована; сучасна система управління розвитком міста багато в чому є продовженням існуючої до 90-х років системи адміністративного управління містами, яка не відповідає умовам забезпечення стійкого розвитку міста; наявна в розвинених країнах світу система управління містами розроблена з урахуванням забезпечення стійкого розвитку; особливістю сучасної ситуації управління розвитком міста є жорстка обмеженість ресурсів (соціо-еколого-економічних) і необхідність не лише забезпечувати оперативне управління містом, але і брати на себе функції стратегічного управління, які забезпечують середньострокову та довгострокову перспективу міста [1].

Екологічний складник. Це не тільки збереження та піклування про довкілля, але й задоволення потреб населення у чистому повітрі,

якісних продуктах харчування, надання якісного благоустрою міських територій, проведення заходів щодо енергозбереження, надання житлово-комунальних послуг тощо. Тобто це надання послуг, які першочергово впливають на навколишнє середовище загалом.

За результатами проведеного дослідження можна зазначити, що у місті Енергодарі одним з напрямів Стратегії розвитку міста був екологічний складник. З доповнень до пункту про благоустрій було багато пропозицій, побажань, які свідчать про занепокоєння городян про чистоту навколишнього середовища міста.

Таблиця 1

**«Які заходи щодо покращення стану екології ви підтримуєте?»
(% опитаних громадян $n = 803$)**

1	Встановити лічильники споживання питної води на підприємствах та організаціях всіх форм власності та в житлових будинках.	17,3
2	Впровадити стимулюючі заходи для значного зменшення споживання питної води промисловими підприємствами.	10,0
3	Здійснити заходи щодо запобігання забрудненню водних ресурсів.	45,7
4	Встановити прилади обліку теплової енергії, холодного та гарячого водопостачання на вводах у житлових будинках із виведенням інформації на диспетчерський пункт.	16,6
5	Впровадити заходи з енергозбереження, екологічно орієнтовані інноваційні проєкти.	16,2
6	Запровадити комплексну переробку шламових відходів на шламонакопичувачі ВП «Запорізька АЕС» ДП НАЕК «Енергоатом».	18,4
7	Впровадити систему роздільного збирання, сортування та переробки твердих побутових відходів.	30,4
8	Забезпечити надійну та безаварійну роботу мережі господарчо-побутової каналізації.	19,4
9	Побудувати комплекс споруджень з дезінфекції стічних вод.	17,1
10	Реконструювати берегоукріплення набережної каналу.	14,6
11	Забезпечити охорону, збереження, утримання та відновлення зелених насаджень.	34,2
12	Інше.	0,2
13	Важко відповісти.	

За частотою виборів лідирує пункт № 3 «Здійснити заходи стосовно запобігання забрудненню водних ресурсів» – 367 відповідей, слідом іде № 11 «Забезпечити охорону, збереження, утримання та відновлення зелених насаджень» – 275 відповідей, а також № 7 «Впровадити систему роздільного збирання, сортування та переробки твердих побутових відходів» – 244 відповіді. Деякі респонденти відзначали, що важливі всі перераховані заходи, які необхідно втілювати в життя.

Щодо благоустрою території, то майже половина опитаних виступає за реконструкцію міського парку. Він є досі улюбленим місцем відпочинку, прогулянок батьків з дітьми, молоді та літніх людей. Ось деякі з побажань респондентів зі сфери культури і дозвілля: побудувати цирк для дітей, реконструювати міський пляж, фонтани, побудувати розважальний центр, розвивати українську культуру.

Таблиця 2

«Який культурний розвиток міста та дозвілля ви вибираєте?»
(% опитаних громадян $n = 803$)

1	Створення тренувального полігону для центру туризму, краєзнавства та спорту (ЦТКС)	35,5
2	Розвиток яхт-клубу	12,7
3	Додаткові спортивні споруди та об'єкти	41,7
4	Оснащення міських бібліотек необхідним комп'ютерним обладнанням	13,1
5	Музей під відкритим небом та музей з історії міста	21,2
6	Реконструкція міського парку культури та відпочинку	49,6
7	Ваші доповнення	
8	Важко відповісти	1,1

У Стратегії розвитку міста одним з напрямів є поліпшення благоустрою міста (розвитку громади). Для оцінки рівня благоустрою застосовувалася трибальна шкала: задовільно (3 бали), частково задовільно (2 бали) і незадовільно (1 бал).

Таблиця 3

«Ваша оцінка стану благоустрою міста»
(опитаних громадян $n = 803$)

	N	задов	ч/зад	н/зад	в/о	срБ	
1	2	3	4	5	6	7	8
1	Дитячі та спортивні майданчики	742	21,0	44,2	27,1	5,6	1,93
2	Громадські туалети	729	16,6	8,5	65,8	7,0	1,46
3	Освітлення вулиць, прибудинкових територій	760	14,1	46,9	33,6	3,7	1,79
4	Безпека життєдіяльності міста	749	14,4	48,9	29,9	5,4	1,83
5	Ремонт та утримання вулиць та доріг міста	737	9,7	27,3	54,7	6,6	1,51
6	Утворення мережі спеціальних стоянок для таксі	672	11,7	32,0	40,0	18,1	1,66
7	Переобладнання сходинок під'їздів будинків та громадського транспорту, місць громадського призначення для зручного користування громадян на інвалідних візках	710	12,1	29,9	46,1	9,7	1,61

Закінчення таблиці 3

1	2	3	4	5	6	7	8
8	Будівництво, реконструкція та ремонт міських зон відпочинку, стадіонів, фонтанів, пам'ятників та інших об'єктів, які знаходяться на території міста	718	14,4	40,2	34,6	9,1	1,77
9	Облаштування місць для розташування торговельних майданчиків та павільйонів	647	13,9	37,4	29,3	17,8	1,81
10	Удосконалення та ремонт інженерних комунікацій, мереж міста	705	15,6	32,8	39,4	10,8	1,73

Оцінку, найбільш близьку до задовільної, отримали дитячі та спортивні майданчики (1,93 бала), безпека життєдіяльності (1,83 бала) і місця для торгівлі, павільйони (1,81 бала). Високу частоту оцінки «Незадовільно» отримали стан громадських туалетів – 1,46 бала, доріг (1,51 бала), наявність у під'їздах, місцях громадського призначення пандусів для зручності пересування інвалідних візочків (1,61 бала).

Питання благоустрою території дозволяє дізнатися консультативний рівень участі (внесення громадянами своїх пропозицій і надія, що вони будуть почуті, і їхні побажання враховані). У питанні про благоустрій населення зазвичай досить активне, оскільки кожен не тільки бачить недоліки, недоробки відповідних служб, але і відчуває через це дискомфорт у своїй повсякденній життєдіяльності. Загалом в анкетах було зроблено більше 220 записів на цю тему, що дозволяє вважати, що рівень консультативної активності досягає 32,2%.

Відзначено високий рівень стурбованості з приводу незадовільного стану та утримання доріг і тротуарів, що свідчить про пріоритетність цього питання для Стратегії. Це стосується також внутрішніх прибудинкових територій. Серед інших нагальних питань удосконалення комунальної інфраструктури – стан громадських туалетів, освітлення вулиць, дворів, під'їздів. Стурбованість також викликає стан зливної каналізації, необхідність введення в дію заводу з переробки сміття, чистота територій навколо міста за каналом і мерією.

Економічний складник. Успішне досягнення економічного складника зумовлює створення сприятливих умов для ведення бізнесу (малого, середнього та великого), залучення інвестицій у місцеву економіку (як місцевих, так і закордонних), надання сприятливих умов компаніям, які функціонують на території міста, підготовка кадрів з урахуванням вимог сучасного ринку праці, створення успішної економічної бази міста. Зазначені фактори істотно впливають на розширення робочих місць, а також нададуть змогу керівництву міста уникнути робочої міграції населення.

Інвестиційна політика – найбільш складний і найменш «прозорий» напрям у Стратегії. Про це пишуть у коментарях в анкетах наші

респонденти: «це складне питання»; «Головне – створення робочих місць» (майже 50%). Відзначено також як важливі і зрозумілі прозорість використання бюджету міста (40%) і особливий статус території (близько 30%).

Таблиця 4

«Які заходи з інвестиційної політики ви вважаєте найбільш вагомими (важливими, значущими) для майбутнього розвитку міста?» (% опитаних громадян $n = 803$)

1	Особливий статус території.	29,3
2	Інвестиційна декларація міста Енергодара.	5,9
3	Введення в дію нормативних актів місцевого рівня, які регламентують порядок передачі об'єктів у концесію та порядок приватизації.	5,0
4	Програма приватизації об'єктів, які належать до комунальної власності територіальної громади м. Енергодара.	4,7
5	Інвентаризація міських земель, розмежування земель державної та комунальної власності.	5,5
6	Введення в дію Генерального плану м. Енергодара.	15,2
7	Розробка нового Статуту міста з урахуванням нових реалій.	10,8
8	Участь представників бізнесу у соціально-економічному і культурному розвитку міста.	14,8
9	Участь у конкурсах проєктів та програм, що передбачають залучення коштів обласного та державного бюджетів (гранти).	13,0
10	Проведення роботи зі зменшення вилучення коштів з місцевого бюджету до державного бюджету.	23,8
11	Створення інформаційного центру міста Енергодара.	8,1
12	Прозорість використання бюджету міста.	40,5
13	Створення реєстру інформаційних ресурсів підприємств, установ та організацій міста.	5,0
14	Створення робочих місць та збільшення промислового потенціалу міста.	48,8
15	Організація спеціальних позабюджетних фондів для фінансування окремих проєктів із добровільною участю членів громади.	5,5
16	Інше.	
17	Важко відповісти.	1,1

Таблиця 5

«Як змінилося життя мешканців Енергодара за останні п'ять років?» (% опитаних громадян $n = 803$)

		%
1	Помітно змінилося у кращий бік.	7,1
2	Трохи змінилося на краще.	33,5
3	Не помітно, важко оцінити.	38,2
4	Не змінилося зовсім.	18,2
5	Без відповіді.	3,0

Це питання також вимірює досягнення мети Стратегії. На жаль, на думку жителів, позитивна динаміка змін, навіть у сумарному вигляді (п.п.1 і 2) – 40,6%, не переважає стагнацію: разом узяті вони становлять 56,4%. Деякі відзначали зміни на гірше (4), що характерно загалом для країни. За результатами опитування, проведеного соціологічною компанією Research & Branding Group, більше 70% жителів України не задоволені життям, яке вони ведуть, 27% задоволені.

Соціальний складник, до якого входить надання якісного медичного обслуговування населення, забезпечення якісними житловими умовами, надання доступної освіти для всього населення, підтримування безпеки населення та правопорядку, підвищення рівня патріотизму всередині громади тощо. Розуміючи це, мешканці Енергодара усвідомлюють необхідність роботи в усіх напрямках з невеликою перевагою на користь підтримки молоді сім'ї.

Таблиця 6

«Які заходи щодо розвитку громади та стимулювання її активності ви підтримуєте?» (% опитаних громадян $n = 803$)

1	Регулярне проведення у мікрорайонах зустрічей представників органів місцевого самоврядування з жителями міста з актуальних питань.	34,1
2	Створення об'єднань громадян з вирішення проблем за місцем проживання.	31,4
3	Створення або активізація діяльності громадської ради.	11,0
4	Нові форми партнерства громадських організацій, органів місцевого самоврядування, представників органів державної влади на прикладі європейського досвіду.	15,9
5	Дійовий соціальний контроль.	26,3
6	Книга «Пошани трудових династій» міста та інші заходи з шанування осіб, що зробили значний внесок у розвиток міста.	9,5
7	Важко відповісти.	1,2

Серед запропонованих заходів лідирують регулярні зустрічі представників органів місцевого самоврядування з жителями з актуальних питань, створення об'єднань громадян для вирішення питань за місцем проживання та організація дієвого соціального контролю.

Щодо підвищення якості освітніх послуг, то респонденти відповіли таке: найбільш гостро, на думку населення, стоїть питання про матеріально-технічне забезпечення закладів освіти (понад 50%) і розвиток професійно-технічної освіти в місті (43%), розширення мережі гуртків технічної творчості ЦДЮТ. Є пропозиції зробити філію ЦДЮТ у 1 мікрорайоні, слідуючи логіці віддаленості районів від ЦДЮТ, можна також сказати те ж і про 5–7-ий мікрорайони.

Таблиця 7

**«Які заходи щодо покращання стану освіти ви підтримуєте?»
(% опитаних громадян $n = 803$)**

1	Матеріально-технічне забезпечення закладів освіти.	51,7
2	Розвиток професійно-технічної освіти в м. Енергодарі.	43,1
3	Моніторинг потреб підприємств та підприємців міста у кваліфікованих робітниках та спеціалістах.	17,2
4	Збільшення потужності мережі дошкільних навчальних закладів міста.	13,3
5	Підвищення впливу батьківської громадськості на розвиток системи освіти міста.	10,6
6	Проведення міських конкурсів та заходів на кращий досвід сімейного виховання.	10,6
7	Створення дистанційних консультаційних центрів з питань навчання та виховання дітей.	7,6
8	Залучення науковців до супроводу роботи науково-дослідницьких майданчиків та як керівників дослідницько-експериментальних учнівських робіт Малої Академії Наук.	4,9
9	Розширення гуртків технічного спрямування у ЦДЮТ.	20,0

Висновки і пропозиції. Отже, з аналізу результатів проведеного дослідження можна зазначити, що це майбутня плідна співпраця ЕІГМУ та Енергодарської міської адміністрації. Серед перспективних напрямів щодо подальших досліджень – складання соціального портрета міста і його мікрорайонів, розробка карт соціальної проблематики, соціальна діагностика різних соціально-демографічних і професійних груп. В умовах, які склалися в Україні, саме потенціал території (людський, соціальний, природний, історико-культурний, інфраструктурний, економічний і ін.), а не наявні фінансові ресурси, обмеженість яких буде ще зберігатися досить довго, слід вважати основним ресурсом розвитку територіальних громад.

Дослідивши проблематику створення та розвитку територіальної громади, можна запропонувати такі заходи щодо її вдосконалення, як: поліпшення роботи органів влади, кадрові зміни; створення нових робочих місць; розвиток соціально-побутової інфраструктури (житло, об'єкти соціально-культурного побуту і т.д.); підвищення загальнокультурного рівня населення, благоустрій міста; збільшення уваги до проблем дітей, підлітків та молоді; підвищення розміру зарплат працівників бюджетної сфери та інших соціальних виплат; увага екологічним проблемам; підвищення рівня медичного обслуговування; громадський контроль за роботою органів влади, боротьба з корупцією; самоорганізація населення.

Список використаної літератури

1. Аверкина М.Ф. Стратегічне управління стійким розвитком міста. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecfor_2014_1_18.
2. Блейклі Е.Дж. Планування місцевого економічного розвитку / пер. з англ. Вид 2-е. Львів, 2002. 416 с.
3. Brol R. Rozwoj lokalny – nowa logika rozwoju gospodarczego. Wroclaw, 1998. 785 s.
4. Протас В.М. Управління стратегічним розвитком міста. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z211D=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=apdy_2009_2_33.

Stadnik O. F., Shcherbyna S. S., Borzenkova-M'yasnykova L. V., Barshads'ka G. Yu. The city development strategy (on the example of Energodar city)

The article analyzes the City Development Strategy, which includes a complex and multi-stage process in which public opinion research plays an important role. Three levels have been identified for planning the city's development strategy: the local community should be aware of what is happening (information level of participation); the active part of the community should be able to make suggestions and have guarantees that these suggestions will be heard (consultative level of participation); the competent part of the territorial community ("local elite") should be able to directly participate in the process of developing and implementing the strategy (partnership level). The purpose of the article is to analyze the formation and implementation of the city development strategy.

The following methods and approaches were used in the study: system analysis – to clarify the characteristics of development and improve the development strategy of the city; comparative and multifactor analysis – to classify the components of successful implementation of the city development strategy; method of operationalization of concepts – to describe characteristics of the city development strategy. The empirical basis of the study is the data of the sociological study "Strategy for the development of Energodar through the eyes of citizens" on the level of public awareness of the local government administration on the implementation of the Strategy for city development during the study (803 residents of Energodar; using a quota sample, 2019).

As a result of the study, proposals for improving the City Development Strategy were made, namely: improving the work of government agencies, personnel changes; creation of new jobs; development of social and household infrastructure; raising the general cultural level of the population; improvement of the city; increasing attention to the problems of children, adolescents and youth; increase in salaries for public sector employees and other social benefits; attention to environmental issues; raising the level of medical care; public control over the work of government bodies, fight against corruption; self-organization of the population.

Key words: city development strategy, territorial community, modern Ukrainian society, city.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 316.344.2:331.526-027.5

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2020.88.9>

Н. І. ВАРГА

кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології та соціальної роботи
Ужгородський національний університет

В. О. РЮЛЬ

кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології та соціальної роботи
Ужгородський національний університет

ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИКОРДОННИХ РЕГІОНІВ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

У статті досліджено напрями розвитку прикордоння. Зазначено, що розташування прикордонних регіонів, складна економічна ситуація в Україні, наявність кордонів із країнами, що входять до ЄС та Шенгенської зони та деградація інфраструктури призводять до формування аномії та специфіки життєвих стратегій у населення цих територій. Серед населення є високий рівень безробіття, брак перспектив і, як наслідок, високий рівень міграції або сезонні заробітки, що стають стилем життя. У сфері національної безпеки відбувається розмиття ідентичності, масове набуття громадянства інших країн, орієнтація на країни, які мають кращі показники економічного та соціального розвитку, що загрожує втраті суверенітету над певними територіями.

Зазначено, що прикордонний регіон – регіон, для якого визначальним є наявність державного кордону та його вплив на розвиток і функціонування цієї території. Саме тому під час вивчення закономірностей регіонального ринку праці варто враховувати низку чинників, зокрема природно-географічних, історичних, етнокультурних, економічних, соціально-демографічних.

Зазначено, що в умовах прикордонних регіонів відбуваються доцентрові переміщення людського та соціального капіталів, молоді до центрів тяжіння (мегаполісів суміжних країн), водночас у таких периферійних регіонах формується специфічний соціальний портрет населення у вигляді нової форми соціальної взаємодії та використання соціальних ресурсів, що побудовані на полікультурності, транскордонних економічних практиках взаємодії та співжиття.

Звернуто увагу на потребу здійснення нових досліджень у сфері моніторингу та забезпечення соціально-політичної стабільності в прикордонні,

що зумовлено активізацією ендо- і екзогенних дестабілізаційних чинників. Зазначено, що особливо зростає потреба оновлення відповідних теоретичних підходів і практичних рекомендацій для державно-владних структур і політичних суб'єктів щодо реагування на загрози та виклики.

Ключові слова: прикордоння, полікультурність, транскордонні економічні практики, стабільність, полікультурність.

Постановка проблеми. Останніми роками у прикордонних регіонах поширилися явища, які раніше не спостерігалися на теренах Центральної та Східної Європи. Населення прикордонних регіонів України одним з перших почало на собі відчувати відмінності між рівнем свого життя та можливостями населення суміжних регіонів, «новоспечених» членів Європейського Союзу. Відповідно, це знайшло відображення в новій формі полікультурності (зокрема, інтенсифікація вивчення польської, угорської, чеської, словацької та інших мов; представлення в іншому світлі історично-культурних героїв, подій, символіки, які є важливими в сусідніх країнах) та транскордонних економічних практиках (активізація каналів контрабанди; пошук легальних і напівлегальних шляхів оформлення проживання та роботи в сусідніх країнах в умовах безвізового режиму). Українське прикордоння – це адміністративні території упродовж державного кордону України із 7-ма державами: Російською Федерацією (Донецька, Луганська, Харківська, Сумська та Чернігівська області), Білорусією (Чернігівська, Київська, Житомирська, Рівненська та Волинська області), Республікою Польща (Волинська, Львівська та Закарпатська області), Словацькою Республікою, Угорщиною (Закарпатська область), Румунією (Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька та Одеська області) і Молдовою (Чернівецька, Вінницька та Одеська області). Відтак, якщо на сході України відсутнім є вплив російської «гібридної» агресії, який загрожує національній безпеці України, то на заході суттєвим є вплив практик Європейського Союзу, який є неоднозначним і може також загрозувати національній безпеці держави.

Метою статті є дослідити соціально-територіальну, соціально-економічну специфіку прикордонних регіонів Західної України.

Виклад основного матеріалу. У контексті дослідження проблематики соціально-політичної стабільності в умовах українського прикордоння насамперед потрібно враховувати концепцію прикордоння в дихотомії «центр» і «периферія». Ієрархічне розмежування сучасного світу на ядро, напівпериферію і периферію представлено в теорії І. Валерстайна [1]. У межах цієї теорії концептуалізація прикордоння онтологічно пов'язана з типологізацією тієї частини (зони) простору, що знаходиться на значній віддаленості від центру, де формуються певні змісти та акумулюються ресурси.

Перенесення змісту периферії на прикордоння лежить в основі парадигми пограниччя Східної та Центральної Європи польського соціолога Т. Зарицького [2]. Згідно з цією концепцією, якщо пограниччя

розглядати як форму периферії, то воно співвідноситься до різних центрів, у яких артикулюються різні цінності. До того ж територія і населення прикордоння може притягуватися до двох цивілізаційних центрів одночасно.

У термінах «пограниччя» або «приграниччя» префікси по- / при- вказують на напрям руху – вздовж лінії кордону. Як зазначає Д. Сергєєв, мешканці прикордоння соціально мобільні і підприємливі. Населення, яке живе у прикордонних ритмах, значно відрізняється від ритмів інших (центральных) регіонів [3]. Зважаючи на це, надзвичайно цікавим є вивчення умов, тенденцій функціонування прикордонних територій.

Насамперед потрібно враховувати концепцію пограниччя в дихотомії «центр» і «периферія». Ієрархічне розмежування сучасного світу на ядро, напівпериферію і периферію представлено в теорії І. Валерстайна [1]. У рамках цієї теорії концептуалізація прикордоння онтологічно пов'язана з типологізацією тієї частини (зони) простору, що знаходиться на значній віддаленості від центру, де формуються певні змісти та акумулюються ресурси. При цьому «центр» визначається як акумуляція ресурсів, сукупність яких дозволяє йому домінувати над периферіями.

Термінами «центр», «периферія» оперує також український соціолог Ю. Савельєв, коли розглядає можливості європейської інтеграції для України, Білорусії та Молдови, називаючи ці країни «східноєвропейським пограниччям» [2]. Проте зауважимо, що прикордоння – це не периферія у прямому значенні цього слова. Місце прикордоння в теоріях зовсім неоднозначне. Радше прикордоння – це зона між двома або декількома центрами. Якщо периферія визначається тим, що запозичує ідентичність у цивілізаційних центрів, притягується до них, як до магніту, і часто звертається до центру за символічними змістом, то «кордон» несе в собі самостійний зміст роздвоєння і демаркації [4].

Кордони пересікання цивілізацій – це місце протиставлення різних культур, ідеологій, боротьби різних ідентичностей. Можемо говорити, що на території прикордоння будуть локалізуватися два види культурних процесів: кристалізація опозицій і взаємна адаптація практик взаємодії. Результатом кристалізації є сегрегація культур і поселень, а також наростання суперництва між сторонами. Результатом же адаптації є взаємопроникнення культур (угорських, словацьких, румунських слів у мові населення прикордонних регіонів).

Перенесення змісту периферії на прикордоння лежить в основі парадигми пограниччя Східної та Центральної Європи польського соціолога Т. Зарицького [2]. Згідно з цією концепцією, якщо пограниччя розглядати як форму периферії, то воно співвідноситься до різних центрів, у яких артикулюються різні цінності. До того ж територія і населення прикордоння може притягуватися до двох цивілізаційних центрів одночасно. Результатом такого процесу може стати

ціннісне «опустошення» пограниччя. Якщо розглядати прикордоння як вид периферії, то з нього відбувається відтік усього креативного в цивілізаційні центри, а саме населення прикордоння, як населення периферії, є слабким виразником цінностей і культурної специфіки центра. Саме така позиція визначально робить центр привілейованим полюсом ідентичностей і ресурсів, що притягує інші території. Ця концепція повторює концептуалізацію «ядра – периферії» І. Валерстайна [1].

Ідея виокремлення пограничної субцивілізації містить у собі два критерії – територіальний і культурний: територіальний визначає певний регіон, а культурний відображає культурні особливості, що дозволяє відносити певний регіон до субцивілізації. Саме існування пограниччя передбачає наявність у ньому багатьох ціннісно-нормативних систем, формальних і неформальних механізмів досягнення життєвих цілей, проте їх можна трактувати і як свободу діяльності суб'єктів в умовах відсутності або ослаблення загальних нормативно-ціннісних систем регуляції поведінки.

Між високим рівнем соціально-економічного розвитку, культурними змінами, що висувають на передній план особисту незалежність, творчість і самовираження, і демократизацією існує чітка логічний зв'язок [5].

Проте, навіть зазнаючи впливу одних і тих же сил модернізації, різні суспільства йдуть своїми траєкторіями, оскільки їхній розвиток визначають і особливі фактори, такі як культурно-історична спадщина. М. Вебер довів, що традиційні релігійні цінності мають стійкий вплив, а вчені, які спеціалізуються в різних дисциплінах, доходять висновку, що характерні риси культури зберігаються на довгі періоди часу і впливають на політичний і економічний розвиток суспільства [6].

Розвиток культури сприяє пом'якшенню боротьби за виживання. Більш того, культурні норми, цінності, що обмежували відтворення населення, знижували гостроту нещадної боротьби за виживання, неминучої в умовах кризового суспільного розвитку. Крім воєн і природних катастроф, ніщо не зачіпає повсякденного життя людей сильніше і безпосередніше, ніж соціально-економічний розвиток і масштаби його впливу на модифікації.

Відповідно до досліджень Р. Інглегарта (Ronald F. Inglehart), соціально-економічний розвиток трансформує основи матеріального існування і соціальну організацію суспільства [5]. Він безпосередньо впливає на відчуття захищеності людини, визначаючи, чи є фізичне виживання гарантованим. Через цю пряму прив'язку до виживання соціально-економічний розвиток стає першою ланкою причинно-наслідкового ланцюжка, що визначає еволюцію суспільства. Саме тому цінності й уявлення, поширені в розвинених суспільствах, різко відрізняються від того, з чим ми стикаємося в країнах, що розвиваються. Низка найважливіших кроскультурних варіацій пов'язана з релігією, і значення, яке надають їй представники різних громад,

дуже відрізняється. В аграрних суспільствах релігія займає в житті людей центральне місце, а в індустріальному суспільстві – перемищується на периферію довіри до Церкви. За показником довіри церква продовжує утримувати одну з перших позицій серед суспільних і політичних інститутів (поряд з волонтерськими організаціями і Збройними Силами). Порівняно з 2010 р., коли рівень суспільної довіри до Церкви досяг максимуму (73 %), нині цей показник становить 60 %. У регіональному розрізі рівень довіри корелює із загальним рівнем релігійності – якщо в Західному регіоні довіряють Церкві 83 % респондентів (рівень релігійності – 91 %), то у Східному – лише 48 % (рівень релігійності – 63 %) [7]. Важливим є вимір, пов'язаний з гендерними ролями, значущістю самовираження і якості життя; у цій сфері відмінності також величезні (станом на серпень 2018 року в Закарпатській та Івано-Франківській областях зовсім не було жінок-голів ОТГ) [8]. Кількість об'єднаних територіальних громад (ОТГ) в області – 6. Кількість голів ОТГ – 6, усі чоловіки. Загальна кількість депутатів в усіх ОТГ – 155 осіб, з них: 119 чоловіків та 36 жінок. Кількість жінок та чоловіків депутатів обласної ради (у динаміці 2014–2018 рр.): 2010–2015 рр.: загальна кількість депутатів – 104 особи, з них 94 чоловіки та 10 жінок; 2015–2020 рр.: загальна кількість депутатів – 168 осіб, з них 151 чоловік та 17 жінок [8]. У деяких бідних країнах 99 % населення вважає, що чоловіки краще підходять на роль політичних лідерів, ніж жінки; у багатих постіндустріальних суспільствах ця теза не отримує свого підтвердження. Ціннісні орієнтації встановлюють критерії бажаності або небажаності тих чи інших цілей. Цілерациональна функція перетворює ціннісні орієнтації в потужний мотиваційний регулятор поведінки людей.

Відповідно до Методики щодо комплексного рейтингу соціально-економічних показників Мінрегіон проводить щорічний аналіз областей. За даними такого моніторингу також можна зробити низку висновків про реалізацію регіональної політики на території області [9] (табл. 1).

Таблиця 1

Рейтингова оцінка за даними моніторингу соціально-економічного розвитку регіонів (дані Мінрегіону) [9]

Області	Загальне рейтингове місце			
	2018	2017	2016	2015
Закарпатська	19	13	16	8
Івано-Франківська	16	8	12	4
Львівська	11	9	13	9
Чернівецька	6	5	5	3
Київ	1	1	1	1

Вигідне геополітичне розташування областей зумовлює значні потоки як легальної, так нелегальної міграції до країн ЄС. У контексті виборчих кампаній часто йдеться про «угорську карту» або «румунську карту», специфіку голосування в румуномовних населених пунктах та особливості електоральної поведінки ромської етнічної громади тощо. Названі чинники спонукають до осмислення позитивів та негативів закарпатської моделі взаємин із країнами ЄС, а відтак висвітлення безпекового виміру етнополітичних, соціальних та електоральних процесів в умовах прикордоння, специфіки їх реалізації в сучасних геополітичних обставинах.

Реальний стан справ у Західній Україні значно кращий, ніж його показує офіційна статистика. 32 % тіньової економіки, визначених органами статистики, розподіляються досить нерівномірно по території України, і значний відсоток припадає на Західну Україну. Візьмемо, наприклад, співвідношення суми депозитів населення і підприємств до валового регіонального продукту за 2018 рік. У середньому по країні населення і підприємства зберігають у банківській системі суму, що дорівнює 26,4 % регіонального валового доходу, тоді як на Закарпатті – лише 18,1 %.

Так, в визначальною статтею прибутків в економіку Закарпаття є надходження від трудових мігрантів і надходження від їхньої валюти. Структура доходів населення Закарпаття у 2019 році склали 77568 млн грн, що на 12,1 % більше, ніж попереднього року. Основними джерелами доходів населення краю залишаються заробітна плата (41,6 %) і соціальні допомоги та інші одержані поточні трансферти (32,6 %). Заробітна плата, зокрема прихована та зароблена громадянами області за кордоном, протягом року зросла на 13,5 %, соціальні допомоги – на 15,0 %. Прибутки та змішаний дохід – це доходи, які фізичні особи одержують у результаті фізичної діяльності, за винятком витрат, пов'язаних з її здійсненням, зросли на 20,4 % порівняно з 2018 роком. Основною часткою витрат населення є видатки на придбання товарів та оплату послуг, які у 2019 році зросли на 19,8 % і майже на чверть перевищили наявні доходи населення області, що дає можливість об'єктивно оцінити реальні доходи, зокрема і недекларовані [10].

Значним елементом прибутків є контрабанда через кордон. Обсяг легального імпорту товарів, що додає від 30 % до 40 % до їхньої вхідної вартості під час імпорту, не оподатковується. Розподіл прибутків бюджету для населення області є непрозорим, тому не формує мотивацію легалізувати свої прибутки і негативно ставитися до контрабанди. Як наслідок, значна частина жителів області залучені до так званої народної контрабанди – коли везуть усього і потроху, на противагу системній контрабанді – коли везуть десятками і сотнями контейнерів відкрито, але без повної сплати податків і зборів.

Доведено, що в межах соціально-економічного розвитку прикордонних регіонів відбуваються здебільшого *доцентрові переміщення*

людського та соціального капіталів у бік центрів економічного тяжіння (мегаполісів суміжних країн), що сприяють формуванню специфічного соціального портрету *особистості мешканця* прикордонного регіону, яка не лише набуває нових форм соціальної та міжперсональної взаємодії, а й стає здатною до використання соціально-політичних ресурсів (властивостей), побудованих на засадах полікультурності та транскордонних соціально-економічних практик трудової зайнятості.

Отже, розвиток і функціонування прикордонного регіону має певні свої особливості, основною характеристикою, яка впливає на весь соціально-економічний розвиток, є його місце розташування, тобто прикордонний регіон – регіон, для якого визначальним є наявність державного кордону та його вплив на розвиток і функціонування цієї території. Саме тому при вивченні закономірностей регіонального ринку праці варто враховувати низку чинників, зокрема природно-географічних, історичних, етнокультурних, економічних, соціально-демографічних.

В Україні порівняно мало комплексних наукових досліджень прикордоння у контексті забезпечення соціально-політичної стабільності та захисту національної безпеки. Необхідність здійснення нових досліджень у сфері моніторингу та забезпечення соціально-політичної стабільності в прикордонні, обумовлено активізацією ендо- і екзогенних дестабілізаційних чинників, що впливають на національну безпеку держави. В цих умовах зростає потреба оновлення відповідних теоретичних підходів і практичних рекомендацій для державно-владних структур і політичних суб'єктів щодо реагування на загрози та виклики.

Список використаної літератури

1. Wallerstein I. *World-Systems Analysis: An Introduction*. Durham, North Carolina: Duke University Press, 2004. P.128
2. Зарицький Т. Парадигма прикордоння і центрo–периферійні підходи. *Україна Модерна*. 2016. № 18. С. 79–99.
3. Savelyev Y. European Integration and Differences in Development Tracks of East European Borderland (Європейська інтеграція та відмінності в шляхах розвитку східноєвропейського пограниччя) (February 8, 2017). *Proceedings of National University of «Kyiv-Mohyla Academy»*, 2011, Vol. 122, pp. 71–79, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2803927>
4. Титаренко Л. Г. Теории Пограничья. URL: http://jourssa.ru/sites/all/files/volumes/2013_2/Titarenko_2013_2.pdf
5. Инглхарт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития. Москва : Новое издательство, 2011. 464 с.
6. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма. *Избранное: Протестантская этика и дух капитализма*. Москва : Прогресс, 1990. 808 с.

7. Інституційне середовище неформальних трудових відносин в Україні: масштаби, динаміка, наслідки. Аналітична доповідь. 2019. URL : http://razumkov.org.ua/uploads/article/2018_Religiya.pdf.

8. URL: <https://eu-ua.org/sites/default/files/inline/files/zakarpatska.pdf>

9. Соціально-економічний аналіз розвитку Закарпатської області. Закарпатська обласна державна адміністрація. Департамент економічного розвитку і торгівлі. Аналітична інформація до матеріалів проєкту Регіональної стратегії розвитку Закарпатської області на період 2021–2027 років. Ужгород, 2020. 156 с.

10. URL: <https://zakarpattya.net.ua/News/203238-Dokhody-zakarpattsiv-torik-zrosly-na-135-vytraty-vyrosly-na-198>

Varha N. I., Riul V. O. Prospects of research of Borderlands of Western Ukraine

The article considers the prospects of the study of the Borderlands. The difficult economic situation in Ukraine, the existence of four borders with the EU and the Schengen area, the peripheral location of the region and the degradation of infrastructure have lead to the formation of anomie and specific youth life strategies for the Borderlands. The lack of prospects results in the high level of migration and seasonal earnings, which are becoming their lifestyle. In the field of national security, there is an increase in xenophobic attitudes, the erosion of national identity, the massive acquisition of citizenship of other countries, targeting on the countries that have better indicators of economic and social development. This may threaten the loss of sovereignty of certain territories.

It is indicated that the pace, life conditions of the population who lives in frontier regions differs considerably from the pace of other (central) regions. On this assumption the study of conditions, tendencies of frontier regions' functioning is of interest. If we consider Borderlands as a kind of remote district, so all that is creative there outflows into civilization centres, namely the population of the frontier area, as the population on the periphery acts as a weak mouthpiece of values and cultural specificity of the centre.

It is determined that in the conditions of border regions there are centrifugal movements of human and social capital, youth in the centers of attraction (megacities of certain countries). At the same time in this peripheral regions a specific social portrait of the population is formed, in the form of a new form of social interaction. built on multiculturalism, cross-border economic practices of interaction and coexistence.

The article also envisages exploring cross-border cooperation and developing recommendations for its improvement on the basis of European and world-wide experience in various fields, identifying opportunities and challenges facing residents of the border regions, in particular migration issues.

Key words: border, multiculturalism, cross-border economic practices.

УДК 331.5:616-036.21(477)

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2020.88.10>

А. А. ГОЦЬ

кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри філософії та соціології
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

ЗАЙНЯТІСТЬ І БЕЗРОБІТТЯ НА УКРАЇНСЬКОМУ РИНКУ ПРАЦІ: ВПЛИВ ПАНДЕМІЇ COVID-19

Розкривається вплив пандемії COVID-19 на сучасний ринок праці України. Пандемія COVID-19 стала безпрецедентним шоком для українського суспільства, що вплинув на економічну підсистему суспільства, зокрема на ринок праці. Визначено категорії зайнятості та безробіття як головних індикаторів стабільності в суспільстві. Безробіття виступає результатом взаємодії між попитом та пропозицією робочої сили. Виокремлюються причини безробіття серед українського населення. Зосереджено увагу, зокрема, на проблемі трудової міжнародної міграції, яка актуальна та значуща для країни. З одного боку, вона має негативний аспект (втрата працездатного населення), а з іншого – позитивний (грошові перекази, які мають поважне значення для ВВП країни).

Серед причин росту безробіття населення розкривається проблема молодіжного безробіття. Визначено поняття «прекаріат» та його актуальне значення для сучасності. Цей процес лише загострюється та має стійку тенденцію до збільшення в ситуації всесвітньої пандемії та її наслідками, через скорочення робочих місць. Даний клас став розповсюджуватися як в Україні, так і у всьому світі. Новий соціальний клас характеризується неформальним типом зайнятості, сезонними роботами або частковою зайнятістю без соціальних гарантій та стійкого характеру.

Розглядаються дані соціологічних досліджень щодо настроїв українців стосовно пандемії та розкриваються питання, які найбільше бентежать населення. Серед інших важливих проблем українці виділяють перш за все проблему безробіття та зайнятості населення. Також аналізуються статистичні дані (дані Центру зайнятості населення України, Укрстату тощо) щодо впливу пандемії та показники офіційного безробіття. Рівень офіційного безробіття у країні зріз через низку причин від початку пандемії в світі.

Зазначено, що структура зайнятості населення зазнала змін й цей процес не має завершеного характеру, а тільки стоїть на етапі формування. Форми зайнятості після епідемії зазнають серйозних змін в світі.

Ключові слова: безробіття, зайнятість, ринок праці, пандемія COVID-19, трудова міграція, прекаріат.

Постановка проблеми. Категорії зайнятості та безробіття є головними індикаторами стабільності суспільства, розвитку його економіки та добробуту громадян, демонструють невідповідність попиту та пропозиції на ринку праці. Ліквідувати безробіття неможливо

в умовах ринкової економіки, а зменшити показники досить реально. Проте в той же час, ринок праці є соціальним інститутом, який найбільш чутливо реагує на будь які зміни в суспільстві. Глобальна коронавірусна криза суттєво вплинула на людський розвиток і цей вплив посилюється. Пандемія COVID-19 викликала істотні зміни не тільки в економічній підсистемі суспільства, а й у повсякденних практиках населення всього світу, й України зокрема. Згідно з висновками Міжнародної організації праці, через пандемію коронавірусу ринок праці переживає найбільший стрес з часів Другої світової війни. Це обумовлює науковий інтерес до вже усталених категорій суспільства та визначає актуальність дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одне із найбільш ранніх пояснень безробіття дано англійцем економістом Т. Мальтусом. Окремі аспекти безробіття та зайнятості, причини його виникнення та шляхи регулювання окрім Т. Мальтуса, досліджували ще Дж. М. Кейнс, К. Маркс, Д. Рікардо, А. Пігу, М. Фрідмен, А. Сміт, Д. Хікс, К. Ясперс, Ж. Бодріяр, Д. Белл, Е. Тоффлер та ін.

Проблеми зайнятості, безробіття на українському ринку праці аналізують Є. Лібанова, Т. Заславська, Н. Науменко, О. Котляр, Д. Горбач, А. Позняк, В. Юрчишин, Ю. Маршавін, С. Бандура, В. Близнюк, Д. Богиня, І. Бондар та інші.

Метою статті є розгляд впливу пандемії COVID-19 на показники зайнятості та безробіття населення на українському ринку праці.

Виклад основного матеріалу. Зайнятість визначається як не заборонена законодавством діяльність осіб, пов'язана із задоволенням їх особистих та суспільних потреб з метою одержання доходу (заробітної плати) у грошовій або іншій формі, а також діяльність членів однієї сім'ї, які здійснюють господарську діяльність або працюють у суб'єктів господарювання, заснованих на їх власності, у тому числі безоплатно [1].

Під час перевищення обсягу робочої сили, тобто пропозиції праці, над кількістю робочих місць, тобто попитом на працю, виникає безробіття.

Безробіття – соціально-економічне явище, наявність у суспільстві частини економічно активного, працездатного населення, що певний час шукає, але не може знайти роботу, яку бажає і здатне виконувати. Під роботою розуміють як працю за наймом, так і самозайнятість. Безробіття є показником порушення рівноваги між пропозицією робочої сили та попитом на ринку праці.

Згідно із Законом України «Про зайнятість населення»: «Безробіття – соціально-економічне явище, за якого частина осіб не має змоги реалізувати своє право на працю та отримання заробітної плати (винагороди) як джерела існування» [1].

Безробіття – один із головних соціальних ризиків, що підстерігає людину у сучасному суспільстві. Рівень безробіття – найважливіший

індикатор стану праці та економіки загалом. Він відображає, наскільки ефективно використовується головна продуктивна сила суспільства – трудові ресурси.

У науковому та повсякденному дискурсі усталеними вже є такі причини безробіття, як добровільне звільнення з метою пошуку більш сприятливого варіанта трудової діяльності; спад виробництва на підприємствах; зниження попиту на ряд професій; диспропорції розвитку ринку праці та ринку освітніх послуг; регіональне розбалансування попиту та пропозиції на ринку праці тощо. Окрім названих існують причини безробіття, такі як політична криза, занепад економіки. Проте сьогодні не тільки Україна, а й весь світ зіткнувся з об'єктивною причиною зростання безробіття серед населення – це пандемія Covid-19.

В Україні коронавірусну інфекцію Covid-19 (пневмонія нового типу) вперше було діагностовано 3 березня 2020 року в Чернівцях. 13 березня був зафіксований перший летальний результат в результаті коронавірусної інфекції. Станом на 20 грудня 2020 року в Україні зафіксовано 964 448 тих, що заразилися, з них померлих – 16 585 осіб [2].

За результатами опитування соціологічної групи «Рейтинг» (16–20 грудня) більше 70 % опитаних вважають, що економічне становище в Україні погіршилось за останні півроку, 17 % думають, що воно не змінилося, і лише 7 % помітили покращення. Щодо фінансової ситуації в родині: 56 % відчули погіршення, 37 % – відсутність змін, лише 7 % – покращення [3].

За даними центру зайнятості, рівень безробіття серед громадян віком 15 років і старше у другому кварталі 2020 року в Україні сягнув 9,8 %, що на 1,3 в.п. більше, ніж кварталом раніше – загалом 1,7 млн осіб [4].

В Україні станом на жовтень цього року офіційно зареєстровано 427 тисяч безробітних, за даними Державного центру зайнятості. За даними центру, цей показник на 159 тисяч – тобто на 59 % – перевищує дані на цю ж дату 2019 року. З початку карантину, тобто з 12 березня, до 9 жовтня статус безробітного отримали 525 тисячі людей – у ДЦЗ цей показник оцінюють як на 53 % вищий, ніж за такий самий період торік [5].

Причинами зростання числа зареєстрованих безробітних сьогодні декілька. Ми зупинимось на міжнародній трудовій міграції населення, карантинних обмеженнях (як наслідок скорочення персоналу) тощо.

Важливим чинником розвитку сучасного глобалізованого світу є міжнародна міграція населення. Під трудовою міграцією слід розуміти переміщення у просторі, що здійснюються індивідами з метою підвищення рівня життя на основі більш вигідного використання власної робочої сили без зміни постійного місця проживання. Зовнішня міграція населення пов'язана з перетином державного кордону і одержала назву міжнародної (міждержавної) міграції населення [6].

Зовнішні трудові мігранти, які, особливо працюють нелегально в країнах-реципієнтах, вимушені повернутися до країни та шукати роботу на батьківщині, а ринок праці не працює в повному обсязі через карантинні обмеження. Через що більшість ставали на облік до центрів зайнятості населення та поповнили статистику з безробіття.

Варто зазначити, що вагоме значення для українських трудових мігрантів має ринок сезонної праці ЄС. У 2018 році з 45 тис. виданих дозволів на сезонну працю в Польщі 99 % отримали українці. У 2019 році українці посіли перше місце за кількістю дозволів на проживання для сезонних робіт у Фінляндії. Щодо географічної структури переказів, які здійснили до України трудові мігранти, то найбільше коштів (3,68 млрд дол. США) надійшло з Польщі, на другому і третьому місцях зі співставними цифрами перебувають Росія (1,23 млрд дол. США) і Чехія (1,11 млрд дол. США) (рис. 1) [7].

Для України грошові перекази трудових мігрантів є важливою статтею надходження валюти. За даними фінансової звітності НБУ, у 2019 році заробітчани переказали до України понад 12 мільярдів доларів, що складає 7,8 % ВВП України.

Проте, як зазначає А. Лібанова, масштаби повернення українців з-за кордону виявилися не такими вже й катастрофічними, як очкувалося: надходження приватних переказів у березні-квітні 2020 року порівняно з попереднім (рекордним) роком зменшилися тільки на 8 %: з 1,892 до 1,748 млрд дол. За даними Всеукраїнської асоціації компаній з міжнародного працевлаштування, з середини березня по кінець травня 2020 року повернулися близько 500 тис. мігрантів, переважно тих, хто мав короткострокові контракти. Довгострокові мігранти, чимало яких мають дозволи на постійне проживання, а інколи й громадянство країн-реципієнтів, частіше залишалися за кордоном [8]. Сьогодні країни ЄС чекають на трудових мігрантів для виконання сезонної роботи незважаючи на чималі показники розповсюдженості вірусу.

Згідно з даними соціологічного дослідження «Радикалізація настроїв на фоні політичної та економічної криз» (2020) [9], українців найбільше наразі турбують такі проблеми, як безробіття і працевлаштування, корупція, економічна криза, війна на Донбасі й повернення анексованого Росією Криму.

Так, питання безробіття і працевлаштування хвилює 32 % респондентів, війна на Донбасі та повернення Криму – 28 %, економічна криза – 27 %, пандемія коронавірусу та карантин – 22 %, медична реформа – 22 %, корупція та кумівство – 14 % [9] (рис. 1).

Інша причина – це те, що опосередкований вплив пандемії COVID-19 на розвиток ситуації на українському ринку праці, у свою чергу, проявлявся через зміну (переважно зменшення) попиту на різні товари й послуги вітчизняних підприємств в Україні та закордоном, що відповідним чином змінювало (переважно зменшувало) потребу в живій праці (послугах робочої сили) [10].

Рис. 1. Відповіді на запитання
«Що саме в нинішніх життєвих умовах турбує особисто Вас?»
(дані «Центр соціальний моніторинг», червень 2020 р.) [9]

Також причиною є специфіка зайнятості населення, український ринок праці має такі реалії, що великий відсоток працівників зайняті у секторах, діяльність яких було обмежено з боку держави: готельно-ресторанний бізнес та роздрібна торгівля, а також фінансовий та банківський сектор, а вони зазнали найбільших збитків від пандемії.

Нині основною тенденцією в розвитку соціально-трудових відносин є стрімке поширення нових форм зайнятості у сфері безпосереднього докладання праці. Сьогодні відбувається реструктуризація зайнятості відповідно до вимог ринку, який і є причиною виникнення нових її форм. Так, основні нетрадиційні форми зайнятості населення нині, це зайнятість на умовах неповного робочого дня, дистанційна зайнятість, вторинна зайнятість, самозайнятість, тимчасова, непостійна зайнятість тощо [11].

Сьогодні в умовах COVID-19 можна спостерігати зростання такого класу на ринку праці, як прекаріат. Прекаріат – це соціально-економічна група, що характеризується трьома особливостями: її представники заздалегідь не забезпечені робочими місцями; крім безпосередньої оплати праці, вони не отримують додаткових соціальних гарантій у вигляді пенсій та допомог по безробіттю; люди, що належать до цього класу, часто позбавлені певних цивільних прав, які є у інших членів суспільства [12].

Серед причин, що ведуть до виникнення прекаріату, Г. Стендінг називає перехід до гнучких трудових відносин, які виникли неминуче в ході формування в 1975–2008 роках глобального трудового процесу [12].

У структурі прекаріату Тощенко виділяє такі елементи: групи населення: зайняті на неформальній роботі; зайняті на тимчасовій роботі;

працюють неповний робочий день або перебиваються сезонними і випадковими (епізодичними) заробітками; зайняті позикових працею; безробітні; частина мігрантів.

Особливо автор виділяє ті групи, які перебувають у прикордонному стані, – фрилансерів і молодь (в основному студентська), що тільки вступає в трудове життя [13]. Треба зазначити, що останні стикаються з проблемами при працевлаштуванні через відсутність єдиної системи прогнозування попиту на ринку праці, що веде до розриву між набутими знаннями та вимогами виробництва, професійно-кваліфікаційному дисбалансу в сфері виробництва і послуг. Цей процес можна вважати об'єктивним, оскільки система освіти завжди більш інерційна і консервативна, ніж ринок праці [14].

За даними українського сервісу Freelancehunt, тільки за 2019 рік кількість фрилансерів зросла на 55 %, кількість замовників, як і сукупний бюджет проєктів, збільшилася на 35 %, а кількість проєктів – на 20 %. Ще разючішим є зростання чисельності фрилансерів у березні-квітні 2020-го у зв'язку з поширенням епідемії COVID-19, що стало яскравою, хоч і сумною демонстрацією переваг зайнятості. Варто додати, що попит на українських програмістів-фрилансерів на світовому ринку дуже високий, що підкреслює високий потенціал вітчизняних працівників. Проте, з іншого боку, є приклади неефективної нестандартної зайнятості, зокрема в сільському господарстві та сфері торгівлі, де нестандартні форми зайнятості часто відповідають доіндустріальному її типу [15].

В умовах пандемії сьогодення з'являється новий глобалізаційний тип соціально-трудових відносин – це дистанційні працівники, новий тип працівників цифрового суспільства. Так звані «дистанційні працівники» мають в посткоронавірусний період серйозну загрозу, таку як скорочення персоналу. Проте скоріше це залежить від сфери діяльності, є можливість, що така форма зайнятості увійде в буденне життя людей та замінить деяку офісну роботу. Таким чином роботодавець може скоротити витрати на оренду офісних приміщень наприклад.

Висновки і пропозиції. Отже, Україна відчула значущий вплив пандемії COVID-19 на всі підсистеми суспільства, а ринок праці не став винятком. Усталена структура зайнятості буде змінена, й якою буде структура зайнятості в майбутньому не зрозуміла поки що, а чи призведе це до ще більшого безробіття на ринку праці треба спостерігати в майбутньому. Соціально-економічні категорії зайнятості та безробіття в умовах глобалізаційних змін залишаються індикаторами добробуту та стабільності у соціумі. В умовах сьогодення набувають розповсюдження нетрадиційні форми зайнятості населення.

Список використаної літератури

1. Гоць А.А. Безробіття // Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/Безробіття>

2. Коронавірус в Україні / Мінфін. URL: <https://index.minfin.com.ua/reference/coronavirus/ukraine/>
3. Суспільно-політичні настрої населення (16-20 грудня). URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/obschestvenno-politicheskie_nastroeniya_naseleniya_16-20_dekabrya.html
4. В Україні на обліку у центрах зайнятості перебуває понад 400 тис. безробітних. URL: <https://www.dcz.gov.ua/publikaciya/v-ukrayini-na-obliku-u-centralizatsiyi-zaynatosti-perebuvaє-ponad-400-tys-bezrobitnyh>
5. Дані щодо кількості зареєстрованих безробітних та надання їм послуг, а також кількості зареєстрованих вакансій. URL: <https://www.dcz.gov.ua/publikaciya/1-dani-shchodo-kilkosti-zareyestrovanyh-bezrobitnyh-ta-nadannya-yim-poslug-takozh>
6. Гоць А.А. Міжнародна трудова міграція українців в умовах воєнного конфлікту на сході країни. *Транс*. 2018. Т. 21, № 3. С. 6 – 11. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2018_21_3_3
7. Офіційний сайт Національного банку України. URL: https://bank.gov.ua/files/ES/Perekaz_m.pdf
8. Лібанова Е. Трудова міграція з України: вплив COVID-19. URL: <http://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=6547>
9. Радикалізація настроїв на фоні економічної та політичної криз / Моніторинг громадської думки населення України: червень 2020. URL: <https://smc.org.ua/wp-content/uploads/2020/06/2020-06-22-PR.pdf>
10. Кулицький С. Український ринок праці під впливом пандемії COVID-19: стан та оцінка перспектив розвитку. Україна: події, факти, коментарі. 2020. № 12. С. 43–57. URL: <http://nbuviar.gov.ua/images/ukraine/2020/ukr12.pdf>
11. Грішкін В.О. Аналіз впливу глобалізації на зайнятість населення в Україні. URL: https://www.problecon.com/export_pdf/problems-of-economy-2016-3_0-pages-40_45.pdf
12. Стэндинг Г. Прекариат: новый опасный класс. М.: Ад Маргинем Пресс, 2014. 328 с. URL: <http://spkurdyumov.ru/uploads/2016/05/prekariat-novuy-opasnyj-klass.pdf>
13. Тошенко Ж.Т. Прекариат: от протокласса к новому классу: монография. М.: Наука. 2018. 350 с. URL: <https://journals.eco-vector.com/0869-5873/article/view/17741>
14. Вызовы успешному трудоустройству молодежи в контексте современной идеологии университетского образования / П. Кутуев, М. Енин, С. Костокевич. *Идеология и политика*, 2019. URL: https://ideopol.org/wp-content/uploads/2019/12/_____RUS.%201.5.%20Kutuev%20et%20al%20FIN.pdf
15. Flexibility and labour protection wolf full and lamb alive fairy tale. URL: <https://www.socialeurope.eu/flexibility-and-labour-protection-wolf-full-and-lamb-alive-fairy-tale/>

Hots A. A. Employment and unemployment on the Ukrainian labour market: the impact of the COVID-19 pandemic

The impact of the COVID-19 pandemic on the modern labor market of Ukraine is revealed. The COVID-19 pandemic came as an unprecedented shock to Ukrainian society, affecting society's economic subsystem, including the labor market. Categories of employment and unemployment are identified as the main indicators of stability in society. Unemployment is the result of the interaction between supply

and demand of labor. The causes of unemployment among the Ukrainian population are highlighted. The focus is, in particular, on the problem of international labor migration, which is relevant and significant for the country. On the one hand, it has a negative aspect (loss of able-bodied population), and on the other – a positive one (remittances, which are important for the country's GDP).

Among the reasons for rising unemployment is the problem of youth unemployment. The concept of "precarariat" and its actual significance for the present are revealed. This process is only exacerbated and has a steady upward trend in the global pandemic situation and its consequences, due to job losses. This class began to spread both in Ukraine and around the world.

The new social class is characterized by informal type of employment, seasonal work or part-time employment without social guarantees and sustainable nature.

The data of sociological researches on the mood of Ukrainians regarding the pandemic are considered and the issues that most confuse the population are revealed. Among other important problems, Ukrainians single out, first of all, the problem of unemployment and employment. Statistical data (data of the Employment Center of Ukraine, Ukrstat, etc.) on the impact of the pandemic and official unemployment rates are also analyzed. The official unemployment rate in the country has fallen due to a number of reasons since the beginning of the pandemic in the world.

It is noted that the structure of employment has changed and this process is not complete, but only at the stage of formation. Forms of employment after the epidemic are undergoing major changes in the world.

Key words: *unemployment, employment, labor market, COVID-19 pandemic, labor migration, precariat.*

УДК 316.422.42

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2020.88.11>

О. В. МИХАЙЛИЧ

кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри соціології та політології
Національний авіаційний університет

ВЛАДНІ РІШЕННЯ В СУСПІЛЬСТВІ РИЗИКУ (УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ)

У статті проаналізовано евристичний потенціал теорії суспільства ризику під час ухвалення владних та управлінських рішень у сучасному українському суспільстві.

Окреслено, що в умовах сьогодення положення теорії суспільства ризику набувають особливої актуальності. Зокрема, пандемія COVID-19 наочно продемонструвала ризики і небезпеки сучасного глобалізованого світу. Країни з найкращим, як вважалося, рівнем системи медичної допомоги також не змогли забезпечити своїх громадян. Уряди досі не можуть визначити оптимальний баланс між збереженням економіки та життя і здоров'я своїх громадян.

Визначено, що ця ситуація є характерною для суспільства ризику як парадигми суспільного розвитку в сучасних умовах. Позитивна логіка суспільного виробництва, яка орієнтувалася на накопичення та розподіл, змінюється на пріоритетність у запобіганні продукування та поширення ризиків.

Положення теорії суспільства ризику сформовані на основі численних управлінських оцінок екологотехнологічного ризику та соціологічних досліджень його сприйняття населенням. Ризик у соціологічному сенсі є систематичною взаємодією суспільства із загрозами й небезпеками, що ініціюються та продукуються процесом модернізації.

Зазначено, що властивістю суспільству ризику стан політичної нестабільності характеризується зростанням постійної напруги та побоювання небезпек, які здатні кардинально розхитати суспільну стабільність.

Визначено, що необхідним є суспільний діалог із метою досягнення консенсусних позицій у суспільстві щодо оптимальних варіантів владнання критичних ситуацій. Однією з необхідних передумов є усвідомлення, що в умовах суспільства ризику критерієм позитивного результату є вже просто мінімізація ризиків та їхніх негативних наслідків. Часто про збереження існуючого стану, тим паче максимізацію користі, уже не йдеться.

Основні положення теорії суспільства ризику варто використовувати під час здійснення аналізу й прогнозування сучасних глобальних суспільних процесів, зокрема під час ухвалення ефективних управлінських рішень із метою мінімізації негативних наслідків COVID-19.

Ключові слова: суспільство ризику, продукування ризику, поширення ризику, споживання ризику, глобальні ризики, небезпеки, загрози, ризики середовища.

Постановка проблеми. В умовах пандемії COVID-19 особливої актуальності набувають положення теорії суспільства ризику, адже особливості поширення вірусу в планетарному масштабі вкотре засвідчили специфіку глобалізованості сучасного світу, в якому навіть найбільш розвинені країни вже не мають можливості убезпечитися від глобальних ризиків, викликів і небезпек. Окрім того, уряди всіх країн світу, при визначенні форм і термінів запровадження локдаунів, прагнуть відшукати оптимальний баланс між збереженням економіки та життя і здоров'я своїх громадян. Тобто вже йдеться не про максимізацію користі, а про мінімізацію ризиків та їхніх негативних наслідків, що також є визначальною характеристикою суспільства ризику як парадигми суспільного розвитку. Також варто зазначити, що положення теорії суспільства ризику сформовані на основі численних управлінських оцінок еколотехнологічного ризику та соціологічних досліджень його сприйняття населенням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У кінці ХХ століття у результаті зближення між соціологічною теорією та соціальною екологією поширились уявлення про соціальний характер екологічних проблем, які набули вагомого значення в соціологічних концепціях модернізму та постмодернізму.

Першими дослідниками соціального ризику стали У. Бек, Н. Луман, Е. Гідденс. Спочатку вчені по-різному трактували соціальний ризик, залежно від акценту на конкретній сфері діяльності або соціальній групі.

Ульріх Бек сформулював теорію суспільства ризику, у якій розширив поняття системного інциденту за межі функціонування технологічних систем. Сучасне суспільство він назвав суспільством загального, некалькульованого і непередбачуваного ризику. Суспільство та його інститути вимушені постійно зважувати свою діяльність з врахуванням позиції прийнятності ризику. Цей процес Бек визначив як модернізацію рефлексії, яка має подвійний характер: хоча й направлена на мінімізацію ризику, однак постійні зміни і трансформації збільшують ризик [1].

Ентоні Гідденс аналізував ризик на рівні соціуму загалом, акцентуючи увагу на тому, що ризик є наслідком глобалізації та модернізації. Він зазначав, що ризик продукує власні середовища, які здатні чинити помітний вплив на великі маси людей. У таких умовах суб'єктивним відчуттям безпеки є баланс між довірою та рівнем прийнятного ризику, а в об'єктивній реальності безпека є специфічним набором мінімізованих небезпек [2]. Ніклас Луман стверджував, що ризик є основною рисою соціальної реальності та невіддільною ознакою будь-якої поведінки в соціумі. Тому основну увагу він пропонує приділити питанню запобігання ризиків та їхніх негативних наслідків [3].

Останнім часом помітне збільшення інтересу дослідників до даної проблематики. Готтхард Бехманн зазначає, що сучасні суспільства

осучаснюють своє майбутнє у формі ризику, знаходячи в цьому власний специфічний спосіб існування в умовах невизначеності, що відрізняє їх від суспільств попередніх епох [4, с. 75]. О. Стегній дослідив теоретико-методологічні засади дослідження соціогенних ризиків. Т. Цимбал звертає увагу на особливості формування нового соціального порядку в умовах сьогодення. О. Шевченко аналізує проблеми глобальної зміни клімату в контексті міжнародної безпеки. І. Радіонова аналізує соціально-політичне переосмислення глобальних кліматичних змін у теорії суспільства ризику.

Мета статті – дослідити евристичний потенціал теорії суспільства ризику при ухваленні владних та управлінських рішень в сучасному українському суспільстві.

Виклад основного матеріалу. У запропонованій У. Беком концепції ризик в соціологічному сенсі є систематичною взаємодією суспільства із загрозами і небезпеками, що ініціюються та продукуються процесом модернізації. Принципово важливим є те, що це саме соціологічний підхід, оскільки раніше соціологи при аналізі породжених процесами модернізації небезпек для людини і природи застосовували термінологічний апарат інших наук. Міркування соціологів щодо забруднення навколишнього середовища, небезпек техногенних аварій і катастроф були натуралістичними й технократичними. Однак, продукування ризиків є соціальним процесом, адже «у розвинутому суспільстві, – стверджував Бек, – соціальне виробництво багатств систематично супроводжується соціальним продукуванням ризиків. Відповідно, проблеми і конфлікти, що пов'язані з розподілом дефіциту в суспільстві, є взаємопов'язаними з проблемами і конфліктами, які виникають в процесі виробництва» [1, с. 19].

Також У. Бек охарактеризував найбільш значущі соціальні особливості ризику:

- ризик завжди створюється в соціальній системі;
- об'єм ризику є функцією якості соціальних відносин і процесів;
- ступінь ризику залежить від експертів і експертного знання.

Створення нових технологій призводить до виробництва нових технологічних (перш за все індустріальних) ризиків. У цьому випадку соціокультурний контекст суспільства ризику розглядається як середовище, яке реагує на наслідки технологічних ризиків (промислові аварії, забруднення тощо). Проблема ризику тісно пов'язана, з одного боку, із швидкою індустріалізацією, з іншого – із непередбачуваними негативними наслідками модернізації. Водночас ризик не являється виключним випадком, наслідком чи побічним продуктом суспільного життя. Технологічні і соціальні ризики постійно продукуються суспільством, його виробництво є легітимним та здійснюється у всіх сферах життєдіяльності суспільства, оскільки ризики є неусувними продуктами механізму ухвалення рішень. Тому ризик визначається як систематична взаємодія суспільства із загрозами і небезпеками,

які індукуються та продукуються модернізацією. На відміну від небезпек минулих епох, ризики є наслідками потужної модернізації і породжуваними нею глобальною нестабільністю і невизначеністю. У суспільстві ризику невідомі і несподівані наслідки набувають характеру панівної сили [1, с. 21–22].

Сутність суспільства ризику як парадигми суспільного розвитку полягає в тому, що позитивна логіка суспільного виробництва (спрямована на накопичення та розподіл багатств – домінувала в індустріальному суспільстві), в умовах сьогодення витісняється негативною логікою продукування і розповсюдження ризиків. Саме розширення продукування ризиків призводить до нівелювання основоположних принципів приватної власності та ринкового господарства (систематично знецінюється і експропріюється вироблене суспільне багатство: пеується, перетворюється на відходи, забруднюється тощо), а також послаблює фундаментальні основи раціональної поведінки індивідів та суспільства – науки й демократії.

Продукування ризику містить фази поширення і споживання ризику. Водночас кінцева фаза – споживання ризику, одночасно призводить і до накопичення ризику, оскільки при споживанні відбувається акумуляція, а не поглинання ризику. Критична маса ризику водночас зростає, він набуває характеристик елемента соціального виробництва. Це змушує враховувати не лише результати виробництва, але й його побічні приховані ефекти: «Невідомі і непередбачувані наслідки стають домінантною силою в історії і суспільстві» [1, с. 22].

У сучасному суспільстві ризики значною мірою продукуються джерелами багатства. Численні загрози й навіть смертельні наслідки для суспільства і світу в цілому породжуються промисловим розвитком та його побічними ефектами. Аналізуючи їх у категоріях простору і часу, доходимо обґрунтованого висновку, що сучасні ризики не обмежуються місцем (наприклад, негативні наслідки екологічної катастрофи в одній країні можуть відчути мешканці інших) та часом (негативні наслідки однієї екологічної катастрофи спричинять негативний генетичний вплив на майбутні покоління).

Індустріальне суспільство характеризувалося дефіцитом благ. Науково-технічний прогрес був необхідною умовою діяльності, спрямованої на віднайдення нових джерел суспільного багатства. Сьогодні в розвинених країнах небезпека смерті від голоду значно втратила свою актуальність. Тому процес модернізації втрачає своє традиційне легітимне обґрунтування – необхідність подолання нестачі продуктів, що змушувало сприймати певні побічні явища як прийнятні.

Небезпеки індустріального суспільства і небезпеки суспільства ризику мають значущі відмінності. Небезпеки попередніх епох легко сприймалися органами чуття, в той час як новітні можуть взагалі не піддаватися сприйняттю. Раніше небезпеки зумовлювалися недостатністю рівня забезпечення санітарно-гігієнічними технологіями,

зараз – надлишками промислової продукції (шкідливі та отруйні речовини у ґрунті, воді й повітрі).

Соціальний клас займав провідне значення в структурі індустріального суспільства. У суспільстві ризику багатство ще більше накопичується серед верхніх прошарків, а от ризику – серед нижчих. Аналогічно відбувається і на рівні держав – ризику більше концентруються в бідних країнах, оскільки багаті країни мають можливість захистити себе від ряду ризиків, або ж значно зменшити їхній негативний вплив. Більше того, багаті країни можуть навіть вигравати від продуктованих ризиків, зокрема, створюючи і продаючи технології, що запобігають ризикам або ж долають їхні негативні наслідки. Тобто, одні країни, спільноти або соціальні групи, отримують прибуток з продуктування ризиків і користуються виробленими благами, інші ж зазнають лише негативних впливів ризику. Наприклад, у разі пандемії одні країни матимуть можливість першочергового замовлення достатньої кількості доз вакцини, іншим же доведеться тривалий час очікувати своєї черги.

Однак, продуктування ризиків призводить в кінцевому результаті до ефекту бумеранга, оскільки негативні наслідки ризиків з часом починають зазнавати і центри їх продуктування, вражаючи при цьому й тих, хто збагачувався на продуктуванні ризиків та вважав себе захищеним від них. Тобто універсалізація і глобалізація ризиків руйнують класові, національні і міждержавні кордони, а споживання ризику одночасно стає й витокком його продуктування. Отже, продуктування ризиків є потужним чинником зміни соціальної структури суспільства та її перебудови відповідно до критерію ступеня захищеності від ризиків.

Зазначені обставини призводять до формування нової диспозиції політичних сил в суспільстві, основою якої є боротьба за визначення, що є ризикогенним (небезпечним), а що ні. Тому політичний потенціал суспільства ризику має бути проаналізований соціологічною теорією в категоріях виробництва і розповсюдження знань про ризику. Соціально усвідомлений ризик є політично вибухонебезпечним: те, що раніше сприймалося, як неполітичне, стає політичним. Тобто ризику є «політично рефлексивними», вони видозмінюють соціальні інститути суспільства, породжують нові політичні сили та соціальні рухи, які руйнують старі соціальні бар'єри. У. Бек прогнозує, що цими рухами з найімовірніше стануть саме спільноти «жертв ризиків», солідарність яких на ґрунті страху та тривоги і сформує потужні політичні сили.

Властивий суспільству ризику стан політичної нестабільності характеризується зростанням постійної напруги та побоювання небезпек, які здатні кардинально розхитати суспільну стабільність. Зростання недовіри до існуючих політичних інститутів і організацій призводять до пошуку в суспільстві точки опори – «твердої руки». Тому цілком реальним є посилення авторитарних тенденцій навіть

у країнах розвинутих демократій. В Україні дана ситуація ускладнюється ще й з огляду на несформованість консенсусних засади ефективної співпраці серед політичного істеблїшменту, відсутність визнання рівної та спільної зацікавленості у сфері забезпечення ефективного функціонування демократичних інститутів. Одним із наслідків недосконалості форм контролю за діяльністю влади є посилення недовіри та радикалізації протестних рухів [5]. Наприклад, представники малого і середнього бізнесу, які задіяні у сферах, що найбільше потерпають від запровадження карантинних обмежень, можуть вдаватися навіть до неконвенційних форм протесту.

Умови функціонування суспільства ризику зумовлюють і перегляд основоположних засад нормативної моделі суспільства. Якщо нормативним ідеалом попередніх епох була рівність, то в суспільстві ризику нормативним ідеалом є безпека. «Соціальний проєкт суспільства набуває виразно негативного і захисного характеру – не досягнення «доброго», як раніше, а запобігання «найгіршому». Інакше кажучи, система цінностей «нерівноправного суспільства» заміщається системою цінностей «небезпечного суспільства», а орієнтація на задоволення нових потреб – орієнтацією на їх самообмеження. На думку О. Яницького виникнення суспільства ризику супроводжується змінами у сприйнятті нормативного соціального ідеалу, що призводить до відмови від прогресизму та зниженню людського капіталу й мобілізаційного потенціалу суспільства [6].

Ефективним засобом уникнення та подолання продукування ризику може бути безпека як уособлення єдності цінностей, соціального простору і системи заходів. А. Маслоу стверджував, що лише за умови задоволення потреби в безпеці людина може почуватися комфортно, але лише до появи нової загрози. Сама потреба в безпеці, на думку А. Маслоу, є універсальною та передбачає не просто забезпечення фізичної безпеки, а також і досягнення відчуття захищеності від фізичних та емоційних загроз [7].

У процесі формуванні ідеології й політики індустріального суспільства провідне місце займала наука як виробництво знань. В умовах суспільства ризику, роль науки у суспільному житті та політиці суттєво змінюється. Як вже зазначалося, найбільш небезпечні ризики, що продукуються результатами науково-технічної модернізації, не сприймаються безпосередньо органами чуття людини, а існують у формі знання про них. Тому фахівці, які визначають ступінь ризикованості нових технологій і технічних систем, а також мас-медіа, що поширюють про них знання, набувають визначальних соціальних і політичних позицій. Надзвичайно важливою є адекватна інтерпретація природничо-наукового і технічного знання у форму, яка буде легкодоступною для сприйняття широкими масами населення.

Водночас пропонована інформація має правдиво відображати реальні небезпеки, а не виступати чинником легітимізації глобального

промислового забруднення та його негативного впливу на здоров'я людей, загибель флори і фауни. У. Бек прогнозував формування інституту експертів, який набуде самодостатнього політичного значення, оскільки саме він визначатиме критерії та ступінь небезпечності ризиків, також визначатимуть допустимий рівень соціально-прийнятних для суспільства ризиків. На думку У. Бека, ця ситуація породжує недовіру в очах громадян до науки і технологічної сфери, які вважають, що експерти приховують або спотворюють інформацію про ризики. Різноманіття суперечливих думок, продукованих заангажованими експертами, ускладнює оцінку реального стану середовища існування та пошук адекватних рішень.

В умовах України ця ситуація ускладнюється ще й високим рівнем недовіри громадян до влади, що призводить до скептичного ставлення як до реальності проголошених владою ризиків, так і прогнозів щодо їхніх негативних наслідків. Це значно зменшує можливості у сфері ефективного прогнозування та зменшення негативних впливів глобальних ризиків сучасності. Тому необхідним є суспільний діалог з метою досягнення консенсусних позицій у суспільстві щодо оптимальних варіантів владнання критичних ситуацій. Водночас усі сторони мають усвідомлювати, що в умовах суспільства ризику, критерієм позитивного результату є не максимізація користі, і навіть не збереження існуючого стану, а мінімізація ризиків та їхніх негативних наслідків.

Висновки і пропозиції. Результатами глобалізації є розвиток міжнародних союзів, організацій та торгівлі разом з поширенням масової культури, глобальної нерівності та проблем навколишнього середовища, які суттєво змінюють соціоприродний простір. Індустріальне суспільство характеризувалося позитивною логікою поширення багатств, натомість визначальною рисою суспільства ризику є негативна логіка розповсюдження небезпек. Невіддільними атрибутами сучасної міжнародної економіки є виклики, ризики та небезпеки (від втрати роботи окремими індивідами до глобальних екологічних небезпек).

Розширення сфери ризику породжує появу нових суперечностей і конфліктів спочатку між розвиненими країнами та тими, що розвиваються, а потім і між розвиненими. За таких умов одні країни або соціальні групи отримують можливість накопичувати багатства з максимальним доступом до благ цивілізації, в той час як інші зазнають переважно негативних впливів ризиків. Однак причини ризиків, які не обмежуються місцем та часом, мають в сучасному світі глобальний характер. Негативного впливу всеоб'ємного і неминучого ризику в кінцевому результаті зазнають і ті, хто його продукує.

У сучасному суспільстві «надзвичайні умови» часто стають нормою повсякденного буття, коли індивіди перестають сприймати їх як небезпеки, особливо у разі, якщо вони не сприймаються безпосередньо

людськими органами чуття. Лідери громадської думки, масмедіа та суспільні рухи потіснили монополію природничих наук на визначення ступеню небезпеки ризиків, що в багатьох випадках призводить до нестійкості та мінливості суспільних настроїв від стану відчуженості до істерії, і навпаки.

Положення теорії суспільства ризику доцільно застосовувати при аналізі та прогнозуванні сучасних глобальних суспільних процесів, зокрема для мінімізації негативних наслідків COVID-19, зокрема ухвалення ефективних управлінських рішень у сфері забезпечення оптимального балансу між запровадженням суворих карантинних заходів та забезпеченням належного функціонування економіки.

Список використаної літератури

1. Бек У. Общество риска: На пути к другому модерну. Москва : Прогресс-Традиция, 2000. 384 с.
2. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории иструктуриации. Москва : Академ.проект, 2003. 302 с.
3. Луман Н. Понятие риска. *THESIS*. 1994. Вып. 5. С. 135–160.
4. Бехманн Г. Современное общество: общество риска, информационное общество, общество знаний. Москва : Логос, 2010. 248 с.
5. Ознаки розширення суспільства ризику в Україні. *Актуальні проблеми суспільства у дзеркалі соціології* : матеріали другої всеукраїнської науково-практичної конференції з соціології. Київ, 19 березня 2014 року. Київ : Міленіум. 2014. С. 37–40.
6. Яницкий О. Н. «Пасынки» социологии: природные аномалии и катастрофы. *Социс*. 2012. № 1. С. 67–76.
7. Маслоу А. Мотивация и личность. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 352 с.

Mykhailych. O. V. Government decisions in a society of risk (Ukrainian context)

The article analyzes the heuristic potential of the theory of risk society in making governmental and managerial decisions in modern Ukrainian society.

In today's conditions, the provisions of the theory of risk society become especially relevant. In particular, the COVID-19 pandemic clearly demonstrated the risks and dangers of today's globalized world. Countries with the best level of health care were also considered to have failed to secure their citizens. Governments are still unable to determine the optimal balance between saving the economy and the lives and health of their citizens.

It is determined that this situation is characteristic of risk society as a paradigm of social development in modern conditions. The positive logic of social production, which focused on accumulation and distribution, is changing to a priority in preventing the production and spread of risks.

The provisions of the theory of risk society are formed on the basis of numerous management assessments of environmental risk and sociological studies of its perception by the population. Risk in the sociological sense is the systematic interaction of society with the threats and dangers initiated and produced by the process of modernization.

It is noted that the state of political instability inherent in the risk society is characterized by the growth of constant tension and fear of dangers that can dramatically shake social stability.

It is determined that public dialogue is necessary in order to achieve consensus positions in society on the best options for dealing with critical situations. One of the necessary prerequisites is the realization that in a society of risk, the criterion of a positive result is simply the minimization of risks and their negative consequences. Often it is no longer a question of preserving the status quo, let alone maximizing the benefits.

The main provisions of the theory of risk society should be used in the analysis and forecasting of modern global social processes, in particular in making effective management decisions to minimize the negative consequences of COVID-19.

Key words: *risk society, manufacture of risks, distribution of risks, consumption of risks, global risks, dangers, threats, environmental risks.*

УДК 316.4:355.01

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2020.88.12>

О. Ю. ПОЛТОРАКОВ

кандидат політичних наук,
військовий гуманітарно-лінгвістичний факультет
Військового інституту
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

СУСПІЛЬНО-ІНСТИТУЦІЙНА ДИНАМІКА ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ В ОБСТАВИНАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ

Наявність у сучасній Україні вагомого суспільного запиту, принаймні опосередкованого, на ціннісно-діяльнісні сценарії участі у національно-державному розвитку конвертується передусім у практичну активність/діяльність, зокрема масштабне воєнне/військове (т.зв. «польове»/«фронтове») «волонтерство» та практична участь (шляхом «служби у військовому резерві») у новостворюваній системі Територіальної оборони. Втім суто соціологічний розгляд цієї проблематики – у загальному контексті розвитку цивільно-військових відносин в умовах російської агресії – до останніх часів залишається на (напів)периферії дослідницької уваги. Т.зв. «польове»/«фронтове» волонтерство у сучасних українських реаліях російської агресії та конфлікту на Донбасі (АТО/ООС) поступово перетворилося на досить дієвий механізм налагодження міцних горизонтальних зв'язків у суспільстві між армією і громадянами з активною життєвою позицією, що яскраво характеризується в т.ч. термінологічно. Аргументується, що «польові»/«фронтові» волонтери загалом заслуговують на отримання відповідного соціально-правового статусу (формалізованого у статусах «учасника бойових дій», «інваліда війни» і т.п.). Аналогічний шлях – від т.зв. «сплячої красуні», чий бойовий потенціал існував лише на папері, – нині проходить система територіальної оборони, яка поступово перетворюється на досить значущу силу та носія «потенціалу стримування» – вагомого суспільно-інституційного запобіжника реалізації в регіонах України деструктивних сценаріїв. Однак нині ні державно-політичному, ні воєнно-стратегічному істеблішменту поки що не вистачає достатньої широти науково обґрунтованого та зокрема соціологічно аргументованого системно-стратегічного бачення ролі та місця територіальної оборони, волонтерства у загальній системі суспільно-політичної взаємодії в умовах російської агресії та конфлікту на Донбасі.

Ключові слова: цивільно-військові відносини, Україна, російська агресія, суспільство, соціальний інститут.

Постановка проблеми. У сучасному військово-патріотичному середовищі України є (напів)жарт про те, що найважливішими предметами у середній школі є військова підготовка та історія: перший – щоб

вміти стріляти, другий – щоб знати, в кого та за що це робити [12, с. 21]. І в певному сенсі саме ця «формула» нині визначає внутрішню ціннісно-ідеологічну сутність становлення та розвитку системи цивільно-військових відносин, інституціоналізованих у таких проєктах, як Територіальна оборона України, як перспективного формату розвитку суспільно-політичної взаємодії в сучасних умовах «гібридної війни» та передусім російської агресії [15].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціологічний аналіз результатів опитувань громадської думки останніх років [6; 11] переконливо фіксує досить високий рівень патріотичних настроїв в Україні та відповідного двоєдиного – «ціннісного» та «діяльнісного» – розуміння патріотизму українським суспільством. Зокрема, термін «небайдужий» стає соціально-аксіологічним маркером, що додатково підтверджує зміни у матриці суспільно-політичної культури та моделі соціально-політичної поведінки українців [16, с. 277]. Так, за останніми даними СГ «Рейтинг» (жовтень 2020 р.) [6], 85 % опитаних позиціонували себе патріотами своєї країни. При цьому нині патріотично настроєних громадян відносно більше серед старших вікових груп респондентів. За актуальними даними Фонду «Демократичні ініціативи» та Центру Разумкова (грудень 2019 р.) [11], основними складниками патріотизму українці вважають передовсім любов до своєї країни (80 %) та готовність захищати свою країну, якщо треба – зі зброєю (64 %).

Виділення не вирішених раніше частин. Профільні дослідження [3; 5; 10; 16] доволі чітко фіксують наявність у сучасній Україні відповідного суспільного запиту, принаймні опосередкованого, на розвиток інституційних спроможностей «конвертації» патріотичних настроїв громадян України у практичну активність/діяльність, зокрема масштабне військове «волонтерство» [Пор. 5; 10; 19] та практична участь (шляхом «служби у військовому резерві») у новостворюваній системі територіальної оборони (далі – ТрО) [9; 12].

Формулювання цілей статті. Втім суто соціологічний розгляд проблематики саме військового волонтерства та практичної громадської участі у розбудові ТрО (як дедалі більш суспільно значущого ціннісно-діяльнісного зрізу цивільно-військових відносин як таких) до останніх часів залишається на (напів)периферії дослідницької уваги вітчизняного суспільствознавства.

Виклад основного матеріалу. На початку 1990-х рр. у спадщину від СРСР молода українська держава отримала велику та громіздку систему воєнної організації держави, кістяк якої становили передусім Збройні сили. Вони від початку були передусім орієнтовані на сценарії «класичних» широкомасштабних воєнних конфліктів, які задавалися передусім домінованими у тодішньому воєнно-політичному істеблїшменті парадигмами мислення доби «холодної війни» та блокового протистояння. Показовими видаються передусім масштабні дискусії 1990-х рр. щодо (без)ядерного статусу України та її нейтральності/позаблоковості.

6 грудня 1991 року Верховна Рада України прийняла ключовий Закон «Про оборону України». Ст. 18 цього Закону була присвячена саме питанню територіальної оборони, яка вбачалася «системою загальнодержавних воєнних і спеціальних заходів, що здійснюються в особливий період» із відповідними завданнями. Але ні у цьому Законі, ні у прийнятому одночасно із ним Законі «Про Збройні сили України» зазначена «система заходів» не деталізувалася і, відповідно, не прив'язувалася до оргструктури Воєнної організації держави.

Наступним кроком став Законом України «Про військовий обов'язок і військову службу» (4 квітня 2006 р.), в якому було окреслено в т.ч. ключові елементи проходження військової служби в резерві. Але лише один раз (2012 р.) під час навчань було практично відпрацьовано формування батальйону територіальної оборони з призовом військовозобов'язаних, проведення бойового злагодження. (Це пояснюється, зокрема, тим, що в 2009 р. фінансування ЗСУ досягло критичного показника у 0,8 відсотка ВВП). Указом Президента України від 2 вересня 2013 було затверджено «Положення про територіальну оборону України».

За даними профільних експертів, президентська команда В. Януковича мала наміри радикально зменшити чисельність ЗС України – до 80–85 тисяч осіб, «вважаючи цю кількість достатньою для реалізації вкрай мінімізованих в уяві тодішніх очільників української влади функцій захисту українських кордонів» [16, с. 209]. На парламентських слуханнях «Стан і перспективи Воєнної організації й сектору безпеки України» (23 травня 2012 р.) відзначалася лише умовна готовність ЗС України до виконання завдань, що пояснювалося в т.ч. такими обставинами, як «диспропорції процентного співвідношення старших і молодших офіцерів, де частка перших доходила до 51 %» та перекіс у бік чисельності органів управління та забезпечення (він досягав 57 %, що майже вдвічі перевищує розумні норми). Крім того, авторитетна «Transparency International» у 2013 р. визнала Україну «найкорумпованішою країною Європи». На кінець 2013 р. чисельність ЗСУ становила 165,5 тис. осіб, у т.ч. 120,9 тис. військовослужбовців, а також до 2,4 тис. військовослужбовців-«резервістів» [2, с. 11].

Гібридна агресія Росії, яка розпочалася із анексії Криму (лютий 2014 р.) [15] передусім шляхом анонімізованого задіяння сумнозвісних «зелених вчлєливих чоловічків» і т.п., показала необхідність пошуку та відпрацювання нових, неklasичних сценаріїв протидії загрозам суверенітету та територіальної цілісності України. Подальший розвиток подій, починаючи з інспірованих Москвою проєктів т.зв. «ДНР» та «ЛНР» та закінчуючи спробами подальшої ескалації ситуації в таких небезпроблемних регіонах, як Харківщина або Одещина, додатково актуалізував запит на розвиток Сил оборони нового зразка, побудованих на оновлених принципах цивільно-військових відносин у термінах повноцінного та рівноправного

«державно-суспільного партнерства» та зокрема із такими відносно новими складовими елементами, як ГрО.

17 березня 2014 р. в Україні було оголошено часткову мобілізацію, однак «прагнення людей старшого віку долучитися до збройного захисту держави, що набуло масовості» у квітні–червні 2014 р., зокрема, «розбилося об вікові обмеження призову на військову службу за мобілізацією або за контрактом» [14, с. 39]. Зважаючи на ці та подібні обставини, «особливо слід відзначити роль громадських рухів, волонтерів, які на ранніх етапах конфлікту великою мірою взяли на себе функції держави» [18, с. 4]. Значущу роль волонтерського «доповнення функцій державних структур, які не виконуються або виконуються неефективно», відіграли передусім два чинники [5, с. 18; 10, с. 29] – соціально-політичний (патріотичний підйом у суспільстві, що привів до появи безпрецедентної кількості благодійників та волонтерів) чинник та соціально-адміністративний (менеджерські якості керівників волонтерських проєктів, не обтяжені зайвою інституційною бюрократією та заформалізованою звітністю і т.п.). Так, у рамках акції Міністерства оборони «Підтримай Українську армію!» (2014–2015 рр.) на його спеціальні рахунки як допомога ЗС України від юридичних і фізичних осіб надійшли сотні мільйонів гривень.

Як пізніше концептуалізував знань український соціолог Є. Головаха, «феномен волонтерства зробив українців щасливішими саме тому, що вперше в історії приніс до українського концепту щастя задоволення від допомоги іншим» [Цит. за 10, с. 27]. При цьому в сучасній Україні «термін «волонтер» досить швидко почав створювати навколо себе власне символічне поле, вийшовши далеко за межі суто військової допомоги в усіх її різноманітних проявах, формах і видах, поширюючись на інші сфери життєдіяльності соціуму» [16, с. 271]. Так, 2014 р. у спецпроєкті «Фокус» уперше за його 9-річчя першу позицію в щорічному рейтингу «100 найвпливовіших жінок України» зайняли «жінки-волонтери» [1].

На початку 2014 р. найгострішими проблемами у зоні проведення АТО та, відповідно, ключовим фокусом уваги тодішнього українського волонтерства [Див. 8] були переважно майнові та побутові проблеми вояків (відсутність форменого одягу та взуття, засобів індивідуального та колективного захисту та маскуванню, засобів гігієни та медикаментів/ліків, а також вкрай незадовільне харчування) [16, с. 262; 20, с. 104–105]. Але вже наприкінці 2014 р. українські волонтери вийшли на принципово значущий рівень допомоги та оснащення ЗС України [Див. 10, с. 29; 16, с. 262]: проєктуючи та виготовляючи БПЛА та іншу спецтехніку, розробляючи відносно складні системи військово-технічного характеру тощо. Опосередкованим визнанням принципової значущості волонтерського руху з боку військового істеблішменту стало створення у жовтні 2014 р. при Міністерстві оборони Ради волонтерів.

Значущим елементом державної відповіді на нові воєнно-стратегічні та суспільно-політичні обставини початку 2014 р. став наказ в.о. Президента В. Турчинова «щодо формування в кожній області батальйону територіальної оборони» [4]. Згідно з тодішнім планом територіальної оборони та мобілізаційним планом було прийнято рішення щодо формування обласними військовими комісаріатами до 30 травня 2014 р. батальйонів територіальної оборони як окремих військових частин. Своєю чергою голова МВС А. Аваков 13 квітня 2014 р. повідомив, що ухвалив «рішення про створення корпусу спецпідрозділів МВС на основі громадських формувань по всій території країни», і «практично кожен регіон отримає можливість мати такий стабілізаційний спецпідрозділ», якому буде надано озброєння, екіпування і керівництво кадровими офіцерами.

Вже до кінця року при обласних та Київському міському військових комісаріатах було створено 29 стрілецьких (легких піхотних) батальйонів тероборони. Їхнім ключовим завданням вбачалося передусім залучення місцевих активістів-патріотів для запобігання реалізації сценаріїв, до того відпрацьованих ватажками т.зв. «ДНР»/«ЛНР» [15], із захоплення райвідділків міліції, СБУ та військкоматів (де знаходилися невеличкі арсенали зброї) і т. п. та перетворення їх на вузли подальшої реалізації сепаратистських сценаріїв.

Кризовий розвиток подій на Сході влітку та восени 2014 р. [7; 17] змусив протягом жовтня–листопада нашвидкуруч переформувати ці бТрО в окремі мотопіхотні батальйони (омпб) та залучити їх до виконання завдань безпосередньо в зоні АТО, передаючи до складу кадрових бригад Сухопутних військ. 12 листопада 2014 р. була прийнята Постанова Кабміну № 607 «Про затвердження структури військового резерву людських ресурсів». На фоні бойових дій на Сході України на початку 2015 р. на виконання директив ГШ ЗСУ місцеві військові комісаріати, у штаті яких з'явилися заступники з територіальної оборони, розпочали формування загонів оборони з урахуванням адміністративно-демографічної специфіки регіонів, за штатом посиленої роти охорони (приблизно 250 бійців) та із мінімальним забезпеченням. Так, упродовж січня–лютого 2015 р. у Черкаській області було сформовано 16 рот та 62 загони ТрО, у Полтавській області – 84 загони ТрО. Наприкінці травня – на початку червня 2015 р. у 18 областях України пройшли командно-штабні навчання з територіальної оборони з практичним відмобілізуванням та злагодженням підрозділів ТрО.

У листопаді 2017 р. було прийнято спільне рішення Президента та начальника Генштабу ЗСУ про створення підрозділів територіальної оборони як особливого виду військ («територіальні війська») із підпорядкуванням їх відповідним територіальним командуванням. У 2018 р. на базі «загонів оборони» розпочався процес формування кадрованих бригад ТрО на принципах служби в резерві ЗСУ (переважно з числа оперативного резерву 2-ї черги; лише керівництво

штабу бригади та командування батальйонів складається з кадрових офіцерів) за відповідними зонами територіальної оборони (бригада–область, батальйон–район).

Невдовзі на полігоні Гончарівське (Чернігівська обл.) відбулися експериментальні навчання «Північна фортеця-2018», лейтмотивом яких було злагодження бригади ТрО Чернігівської області, що межує із Росією. Під час підготовки до цього значущого заходу активісти-тероборонівці розробили спеціальну нарукавну емблему із зображенням фортеці та девізом «Захистимо свій дім – захистимо Україну». Надалі вона перетворилася на загальну основу індивідуальної символіки кожної окремої бригади ТрО.

На початку січня 2020 р. ГШ ЗС України було презентовано «Візію Збройних сил України» на 10-річну перспективу, де серед основних пріоритетів розвитку ЗС України були визначені також «розвиток системи територіальної оборони» та «підготовка території та населення України до оборони». У цьому контексті перспективне бачення ГШ базується передусім на тому, що, з одного боку, «Сухопутні війська складуть основу територіальної оборони держави для забезпечення її функціонування як у мирний час, так і в умовах війни», а з іншого – у складі СВ ЗСУ будуть «бригади територіальної оборони для виконання завдань поза смугами ведення бойових дій», відповідно до чого 2019–2020 р. у структурі Командування Сухопутних військ ЗСУ було створено Командування територіальної оборони.

Висновки. Система цивільно-військових відносин у незалежній Україні пройшла непростий та неоднозначний шлях становлення та розвитку. Від т.зв. «сплячої красуні», чий бойовий потенціал існував лише на папері, система ТрО нині перетворюється на досить значущу силу, що виступає носієм «потенціалу стримування» – вагомого суспільно-інституційного запобіжника щодо спроб реалізації в регіонах України деструктивних сценаріїв.

Аналогічно волонтерство (особливо т.зв. «польове» або «фронтове») у сучасних українських реаліях російської агресії та конфлікту на Донбасі (АТО/ООС) поступово перетворилося на досить дієвий механізм налагодження міцних, у прямому сенсі слова, перевірених кров'ю горизонтальних зв'язків у суспільстві між армією і громадянами з активною життєвою позицією, що яскраво характеризується в т.ч. термінологічно («підопічні», «шефство», «побратими» і т. п.) [Див. 16, с. 272]. Разом із тим, як вказують профільні фахівці [5, с. 31], цивільні волонтери у зоні проведення АТО/ООС поруч із військовими ризикують здоров'ям та життям (станом на грудень 2017 р. було достеменно відомо про загибель принаймні 16 волонтерів, які діяли безпосередньо в зоні АТО [3, с. 212]) та заслуговують на отримання відповідного соціально-правового статусу [Пор. 13] (формалізованого у статусах «учасника бойових дій», «інваліда війни» і т. п.).

Загалом, ні державно-політичному, ні воєнно-стратегічному істеблiшменту сучасної України поки що не вистачає достатньої широти науково обґрунтованого та зокрема соціологічно аргументованого системно-стратегічного бачення ролі та місця територіальної оборони (як відносно автономного та специфічного, багато в чому унікального військового формування [12, с. 23]), волонтерства у загальній системі суспільно-політичної взаємодії між українським народом та владою.

Список використаної літератури

1. 100 самых влиятельных женщин Украины. Рейтинг. *Фокус*. 2014. № 46 (408). С. 14, 21.
2. Біла книга – 2013. Збройні сили України. Київ : МОУ, 2014. 75 с.
3. Веденеев Д.В., Турчак О.В. Волонтерський рух в Україні в ході російсько-української війни: ризики праці та форми державного і громадського визнання. *Військово-науковий вісник*. Львів, 2018. Вип. 30. С. 206–216.
4. Виступ виконуючого обов'язки Президента України, Голови Верховної Ради України Олександра Турчинова під час наради з головами обласних державних адміністрацій (30 квітня 2014 р.). URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Top-povupna/92183.html>.
5. Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики : аналітична доповідь / Горелов Д.М., Корнієвський О.А. Київ : НІСД, 2015. 36 с.
6. «До Дня захисника України». Соціологічна група «Рейтинг (жовтень 2020 р.)». URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_defenders_day_102020_press.pdf.
7. Жирохов М. 40-й батальон територіальної оборони в війне на Донбасе. Июль–август 2014. Чернигов, 2020. 84 с.
8. Корніяка В. Українські волонтери надійні та відважні. Допомога війську. *Народна армія*. 13 січня 2015. № 3 (5338). С. 6.
9. Лобко М.М. Територіальна оборона України як фактор посилення обороноздатності держави. *Наука і оборона*. 2018. № 2. С. 29–39.
10. Панькова О.В., Касперович О.Ю., Іщенко О.В. Розвиток волонтерської діяльності в Україні як прояв активізації соціальних ресурсів громадянського суспільства: специфіка, проблеми та перспективи. *Український соціум*. 2016. № 2. С. 25–40.
11. «Патріотизм, мова та зовнішньополітичні пріоритети». Фонд «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва; Центр Разумкова (грудень 2019 р.). URL: https://dif.org.ua/article/%20patriotyzm_mova%20%20
12. Полтораков О. Захистимо свій дім – захистимо Україну. *Український журнал*. 2019. № 12. С. 21–23.
13. Полтораков О.Ю. Учасники гібридної війни: соціально-правові аспекти статусності. *Освітньо-наукове забезпечення діяльності складників сектору безпеки й оборони України* : тези XII Всеукр. наук.-практ. конференції (Хмельницький, 26 листопада 2020 р.). Хмельницький : НАДПСУ, 2020. С. 366–368.
14. Савченко Т. Зріле громадянське суспільство – сила. *Віче*. 2014. № 19. С. 38–41.

15. Світова гібридна війна: український фронт / за заг. ред. В.П. Горбуліна. Національний інститут стратегічних досліджень. Київ : НІСД, 2017. 496 с.

16. Трансформація політичних інститутів України: проблеми теорії і практики / Авт. колектив: М.І. Михальченко (кер.) та ін. Київ : ППІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2016. 440 с.

17. У вогняному кільці. Оборона Луганського аеропорту. / Руденко Ю., Путята Д. та ін. Харків : Фоліо, 2018. 544 с.

18. Україна 2014–2015: Долаючи виклики (аналітичні оцінки). URL: http://www.razumkov.org.ua/upload/Pidsumky_2015_2016_A4_fnl.pdf.

19. Чухрай М. Інституціоналізація волонтерського руху в Україні: реалії та перспективи. *Соціологічні студії*. 2013. № 1(2). С. 104–108.

20. Юрова Т.М. Волонтерська допомога у створенні засобів індивідуального захисту та технічного оснащення військовослужбовців у зоні АТО. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки*. 2015. № 5. С. 102–108.

Poltorakov O. Yu. Social-institutional dynamics of civil-military relations in Ukraine in the Russia's aggression conditions

In today's Ukraine to be present a corresponding "social demand", at least indirectly, for value-activity scenarios of participation in national-state development, which is converted primarily into practical activity/activities, in particular in large-scale military (so-called "field"/"front") "volunteering", and practical involvement (through "service in the military reserve") into the system of Territorial Defense, newly created. However, a specific sociological consideration of those issues, in the general context of the development of civil-military relations while of Russian aggression, to remain on the (semi)periphery of profile research attention. That military volunteering in the modern Ukrainian realities of Russian aggression and conflict in Donbass has gradually become a fairly effective mechanism for establishing strong horizontal ties in the nation between the army and citizens with an active social position, which is clearly characterized terminologically. It is argued that military volunteers generally deserve to receive the appropriate socio-legal status (formalized in the statuses of "combat actions participant", "war invalid", etc.). A similar path, from the so-called "sleeping beauty" (whose combat potential existed only on paper), is currently undergoing the system of Territorial defense, which is gradually becoming a significant force and a carrier of "containment potential", as a significant social and institutional prevention mechanism against destructive scenarios in Ukraine. However, currently both the state-political establishment and the military-strategic one lacks a sufficient breadth of scientifically substantiated and, in particular, sociologically substantiated system-strategic vision of the role and place of both "territorial defense" and "volunteering" in the general system of socio-political interactions in the situation of Russian aggression and conflict in Donbass.

Key words: civil-military relations, Ukraine, Russia's aggression, society, social institute.

УДК 316

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2020.88.13>

І. А. ЧУДОВСЬКА

доктор соціологічних наук,
доцент кафедри галузевої соціології
факультету соціології
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

ДИСТАНЦІЙНА ОСВІТА: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Світова спільнота увійшла у стадію активізації нових форм навчання, що було зумовлене епідеміологічною ситуацією. Відбулися суттєві зміни у освітньому процесі: традиційне навчання, що базувалося на фізичній присутності, поступилося дистанційному. Адаптація до нових освітніх умов потребує розуміння як викликів, так і відповідей на них. У цій статті представлено типи проблем, пов'язаних з дистанційним навчанням, зокрема, таких як: технічні, організаційні, педагогічні, психологічні, біосоціальні, а також способи їх вирішення та можливості, що відкриваються у освітньому просторі у разі впровадження дистанційної освіти. Зроблено комплексний аналіз чинників, які одночасно вміщують і проблеми. Розглянуто технічний чинник як базовий для реалізації дистанційного навчання. Уже на цьому рівні відбувається активізація проблеми доступності, яка є характерною і для звичайного традиційного навчання. У разі дистанційного навчання ми маємо справу з наявністю або відсутністю технічних можливостей в усіх учасників освітнього процесу, таких як: зміни напруги в електричній мережі, стан Інтернет-покриття, наявність чи відсутність технічних пристроїв для користування Інтернетом і навіть доступ до телебачення, можливості користуватися мобільним Інтернетом, використання програм для проведення дистанційних занять, запису, підключення, використання ліцензованих програм. Іншим не менш важливим чинником, у межах якого маємо ще одну низку проблем, є просторова організація дистанційного навчання. Дистанційне навчання здійснює переміщення нас зі звичних і стандартних приміщень у простір домашнього господарства чи в інший для нас незнайомий простір. Це активізує ще низку проблем: створення робочого місця і робочої атмосфери в межах дому, управління присутністю учнів/слухачів, організація навчання для класу/групи для відповідної кількості учасників. Педагогічні проблеми пов'язані перш за все зі зміною інтерації між педагогом та учнем/слухачами, здійсненням виховання в онлайн-навчанні, процесом підготовки викладачів до занять, урахуванням вікових особливостей слухачів, використанням ефективних методик і методів навчання, оформленням і передачею знань, умінь і навичок, геймфікацією навчального процесу, оволодінням компетенціями проведення онлайн-занять, завантаженням і підготовкою матеріалів на різних платформах. Усе це лише видима частина проблем, яка є досить ресурсною для подолання. Психологічні

© І. А. Чудовська, 2020

проблеми: проблема ідентифікації слухачів та їх включеність під час дистанційного навчання, активізація уваги, сприйняття, мислення, складність входження в навчальний процес залежно від вікової категорії, темпераменту та фізичної активності (гіперактивних), загострення відчуття самотності та відчуження і збільшення стресових ситуацій. І наостанок такий інтегральний спектр проблем, як біосоціальні.

Біосоціальні проблеми варто розглядати як на рівні суб'єкта, так і спільноти. На мікрорівні як загострення стану здоров'я, обмеження фізичного переміщення, зменшення значимості тіла (його присутності у фізичному просторі), невербальної комунікації у процесі навчання, проблеми з уповільненням або відсутністю соціалізації, порушення соціальної взаємодії і збільшення соціальної дистанції між учасниками навчального процесу, переформатування відносин довіри і контролю. На макрорівні: зміни інтеракцій між усіма учасниками освітнього процесу, функцій і смислів самого процесу навчання, трансформація попиту на ринку праці та відповідних професійних орієнтацій учасників різних спільнот.

Разом із тим дистанційна освіта для багатьох соціальних груп є досить перспективною: тим, хто має проблеми з логістикою, зі здоров'ям або ж із самооцінкою. Запис занять дозволяє неодноразово повертатися до змісту у зручний момент для кожного з учасників залежно від індивідуальних особливостей, посилювати, працювати в індивідуальному ритмі. Комплексна узагальнена картина щодо дистанційного навчання дає змогу випрцювати механізми вирішення освітніх проблем та формування стратегій розвитку освіти на різних рівнях.

***Ключові слова:** дистанційна освіта, технічні проблеми, педагогічні проблеми, організаційні проблеми, психологічні проблеми, біосоціальні проблеми, перспективи, можливості.*

Постановка проблеми. Фактично минулий рік став трампліном для змін в освітніх практиках. Це перш за все зумовлене активізацією дистанційного навчання під впливом зовнішніх умов. Дистанційна освіта в межах окремих країн активно впроваджувалася, стосовно ж нашого, українського суспільства подібні форми навчання мали лише епізодичний, фрагментарний характер. Нині ж спостерігаємо потужне й активне використання саме практики впровадження дистанційного навчання: створення університетських платформ, онлайн-дисциплін, появу дистанційних шкіл на базі державних і виключно дистанційних як спеціалізованих. Звичайно, такий процес соціальних змін у сфері освіти формує і низку проблем, що потребують вирішення. З іншого боку, варто для початку їх артикулювати, а надалі вже працювати у напрямі їх розв'язання. Слід зазначити, що проблеми стосуються різних сфер. Це ускладнює цілісне розуміння ситуації, яка сформувалася у сфері освіти. Відповідно, маємо запит у суспільстві на вирішення низки питань, які з'явилися з активізацією дистанційної освіти, а разом із тим дефіцит дослідницьких розвідок щодо зазначеної теми. Тому комплексний підхід до визначення кола проблем, пов'язаних з дистанційною освітою, стає пріоритетним, а відповідно, концентрація дослідницької уваги саме на соціологічному аспекті є ще більш

актуальною, оскільки в усіх світових спільнотах відбувається трансформація соціальних практик.

Аналіз публікацій. У соціологічному дискурсі інформація як категорія має тривалу еволюцію інтерпретацій. Ще більш об'ємною вона представлена у перспективі побудови парадигм інформаційного суспільства, хоча навіть у роботах М. Кастельса, Г. Шиллера [6] та ін. освіта як соціальна інституція залишалася більше «у тіні» дослідницьких інтересів порівняно з іншими формотворчими чинниками. «Дистанційна освіта» не стала предметом активного соціологічного аналізу, хоча всі процеси, що пов'язані з інформацією, в ній мають пульсуючий рухливий характер. Як правило, поняття «дистанційна» вживалося в контексті масової комунікації та соціальних взаємодій, які пов'язані з розміщенням суб'єктів у соціальному просторі, коли йшлося саме про «соціальну дистанцію». «Дистанційна освіта» як форма освітньої практики залишалася не досить актуальною і привабливою дослідницькою формою. У зарубіжних дослідженнях уже впродовж десятків років здійснюються розвідки у такому напрямі. Так, німецький філософ і дослідник комунікації Норберт Болц відзначає: «Якщо у XXI столітті взагалі залишиться освіта, вона буде являти собою стабільне ціле із нестабільних частин. Його вражаючу модель пропонує Інтернет FAQ і з Вікіпедією – свого роду емергентною енциклопедією без просвітників і авторитетів. Так, сьогодні виникає діалогічне знання про світ або, щоб бути зрозумілим для філософів, – нова докса. Самоорганізуюче знання багатьох вступає в конкуренцію з експертним знанням» [1, с. 83]. Тобто в науковій літературі ми маємо аналіз саме дистанційної комунікації, яка вступає основою в процесі дистанційної освіти і тут близько 250 різних теорій і концептів щодо пояснення її функціонування, з іншого боку, ми маємо підхід, у якому взагалі піддається сумніву можливість збереження традиційних освітніх практик, а акцент зроблено на повній трансформації освіти під впливом Інтернет-комунікації. У межах розгляду освітніх практик і технологій системним є підхід М. Кларіна, який узагальнив інноваційні моделі навчання шляхом дослідження світового досвіду. «Витікає висновок, що школи і системи освіти у середньому не готові використовувати потенціал технологій. Технології найчастіше посилюють ефективність уже ефективних процесів, і вони точно так само можуть посилювати неефективність неефективних процесів» [5, с. 30].

Мета статті – сформувати комплексне уявлення про спектр взаємопов'язаних проблем і перспектив, які мають місце в процесі здійснення дистанційної освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Категорія «освіта» має різні конотації, особливо в межах відмінних наукових дискурсів. Так, естонський дослідник Ю. Вооглайд вказує на різні ракурси смислового наповнення терміна «освіта». Він зазначає, що «освіта» розглядається як: «функція культури; одна з ознак чи характеристик суб'єкта, що

формується у єдності навчання, виховання і досвіду; передумова формування громадянина і його добродійної і відповідальної діяльності; фактор сучасного функціонування змін і розвитку суспільства; передумова досягнення і збереження і використання свободи; напрям, мета і засіб; конституційне право... і т. д. [4, с. 268]. Уже цей незавершений перелік дозволяє констатувати складність як теоретичної інтерпретації поняття «освіта», так і спроби, щоб вибрати робоче поняття для здійснення відповідної дослідницької розвідки. І все ж нас у межах зазначеної проблематики цікавитиме прикладний, процесуальний аспект освіти: динаміка передачі знань, отримання досвіду, переживань, що супроводжуються вихованням. Тобто освіта розглядатиметься як практика у розумінні її П. Бурдьє. «Практику як соціальний феномен не можна зрозуміти поза часом і простором її розгортання. Одним із центральних елементів її сутності є темпоральність. Практичний час складається з «окремих фрагментів тривалості, які несумірні між собою, і кожен має свій ритм, ритм часу, який поспішає або тупіюється на місці, залежно від того, що з ним роблять, тобто залежно від функцій, якими наділяє його здійснюваний у ньому вчинок» [2, с. 163]. Від розташування у часі практика отримує свою форму як порядок слідування, свій зміст і спрямованість, усі практики є незворотними і спрямованими рядами відносно непередбачуваних вчинків [3, с. 193]. У нашому разі освітня практика отримує форму «дистанційної» віддаленої, яка здатна «проникати», активізувати суб'єктів за допомогою опосередкованості, віддаленості. «Дистанційна освіта» – це освітня практика, що здійснюється за допомогою технічних засобів. При цьому використання і комбінація технічних засобів може мати різноманітний характер. Дистанційна освіта може відбуватися у тому ж часовому режимі паралельно з традиційними освітніми практиками, тобто синхронно. У разі синхронізації освітнього процесу з традиційним зберігається більшість атрибутів, що і в звичайному живому освітньому процесі. Однак у традиційні освітні практики можуть бути включені елементи дистанційного навчання у вигляді окремих завдань. Тобто фрагментарне використання дистанційного формату, де дистанційна передача виступає як засіб у межах традиційних освітніх практик. Цікавою і досить потенційно індивідуально орієнтованою є дистанційна освіта – асинхронна. Асинхронна дистанційна освіта передбачає відмінні часові і просторові умови. Тобто контент для опрацювання може бути розміщений не у встановлені чіткі часові рамки, а наявний у мережі за відповідним посиланням і може бути застосований у будь-який зручний момент. Це справді збільшує свободу й одночасно перекладає відповідальність на структурування свого часу на суб'єкта. Дистанційна освіта у певному сенсі здійснює революцію щодо часових і просторових можливостей суб'єкта. Дистанційна освіта, яка базується на використанні технічних засобів та нових технологій, апріорі потребує відповідного їх стану. Власне, вже на цьому етапі доступ і можливості як для країн, так і для окремих суб'єктів є нерівними. Україна станом на 2020 рік [7] за швидкістю кабельного Інтернету посіла 58-у сходинку і 83-є місце за швидкістю

мобільного Інтернету (серед 176 країн світу). Це є показовим щодо можливостей швидкості і мобільності. Нерівність технологічна, що відображається на доступі до інформації, все більше відображається і на інформаційному рівні. Станом на 2019 рік 74 % українців мали доступ до Інтернету, у тій же Швеції 94 % населення у той чи інший спосіб використовують мережу. Технологічні і технічні чинники є одними із фундаментальних дія організації якісної дистанційної освіти. Без наявності відповідних технічних можливостей мати сподівання на розвиток дистанційної освіти безперспективно.

Відповідно, організація самого освітнього процесу має також свої особливості. Все більше відповідальності покладається на суб'єкта і його вміння концентруватися, а також ставити пріоритети, фактично на наявність сформованої навички до навчання. У разі відсутності такого вміння навчання стає проблематичним. Крім того, не всі учасники освітнього процесу під час дистанційного навчання мають власний простір для навчання, що, звичайно, створює незручності. Цикли і тривалість уроків, лекцій також потребує перегляду щодо доцільності, співвідношення практичних моментів і форм викладання «читання лекцій чи уроків» та їх впливу на здоров'я. Адже яким має бути оптимальний час для різних вікових груп біля монітора комп'ютера (телефону чи іншого технічного пристрою), щоб зберігати фізичну і психічну форму, потребує уточнення і дослідження. Кількість учасників у групах під час дистанційного навчання і можливість здійснення ефективної соціальної взаємодії – не менш вагомий момент для оптимізації навчального процесу. Тобто формат дистанційної освіти спонукає до перегляду нормативних стандартів, які стосуються як тривалості навчання, наповненості груп, так і самого простору навчання.

Педагогічна майстерність потребує такого ж суттєвого аудиту. Чи має підготовка фахівців, що працюють у дистанційних освітніх практиках, бути ідентична до традиційних форматів навчання. Що має змінитися і які основні функції педагога під час дистанційного навчання? Чи завжди вони співпадають з традиційними підходами? Як бачимо, запитань більше аніж відповідей, але вихід у дистанційний простір – це фактично вихід у «відкритий космос Інтернету» з усіма ризиками і можливостями... Як учителю створити цікавий контент, щоб утримати учня/слухача в просторі своєї дисципліни, за умови, що можливості для симуляції разом з дистанційним навчанням відкриваються практично безмежні? Ємкість підготовки до заняття потребує більших ресурсів, особливо часових від викладачів. Яким має бути презентаційний матеріал, пошукові, дослідницькі завдання? Якою має бути кооперація між викладачами, щоб форми подачі матеріалу і його контролю не були ідентичними і, відповідно, не відштовхували би, а навпаки, привертати увагу учасників освітнього процесу? Відповіді на ці запитання зі сторони викладача суттєво можуть покращити сам освітній процес з використанням технічних засобів.

Психологічні чинники або сприятливі умови для підтримання психічного здоров'я учасників дистанційного навчання – це окремих пласт і одночасно початок і проблем. На хвилинку, щоб більш щільно уявити саме значимість цього компонента досить візуалізувати картину, коли дистанційний урок чи заняття розпочалося, а через технічні причини або відсутність відповідних компетентностей не вдається приєднатися будь-якому з учасників навчального процесу. Стрес. Тобто кожен учасник, якщо для нього характерна відповідальність, відчуває напруження, а також власне безсилля вплинути, що посилюється почуттям провини і т. д. Тому психічне здоров'я, його збереження в умовах дистанційного навчання набуває підвищеного значення, оскільки кожен з учасників залежить від технічного супроводу. Додаймо ще до цього вікові особливості, відсутність повноцінної невербальної взаємодії, тобто зменшення емоційного (енергетичного) компонента. Отримуємо досить непривабливу картину. З іншого боку, для тих соціальних груп, які є особливо чутливими щодо публічних виступів, мають занижену самооцінку або попросту сором'язливість, дистанційне навчання відкриває можливість для більшої реалізації. Бути в звичній для себе атмосфері зменшує хвилювання. Так само і для соціальних груп, яким складно рухатися, дистанційна освіта відкриває нові горизонти. Варто звернути увагу і на низку дисциплін і одночасно професій, які потребують саме традиційної живої присутності і власне у таких випадках має бути здійснене перформатування з метою ефективної комбінації дистанційної і традиційної освіти. Довіра і контроль. Особлива дихотомія, яка потребує додаткових дослідницьких розвідок. Адже дистанційне навчання без довіри просто стає неможливим. Функції контролю, як би ми їх не прагнули доводити до абсолютизму, все рівно програють, оскільки в межах дистанційного навчання все складніше здійснювати процедури ідентифікації, та і наявність кількох технічних пристроїв дозволяє швидко знаходити інформацію і відповідно її презентувати. Яким має бути контроль, яке місце має мати довіра під час дистанційного навчання. Самоперевірка як альтернатива, що мала би бути інтерналізована зі сторони слухачів.

Біосоціальні проблеми – цілий інтегрований спектр. Варто розпочати з нашого тіла, яке перетворюється на пасивний додаток. Тіло, яке під час традиційного навчання додає або за допомогою невербальної комунікації стає повноправним учасником навчального процесу, під час дистанційного навчання стає пасивним. Воно практично стає виключеним, малорушливим, втомленим і психічно пригніченим, якщо тривалий час перебуває у закритому просторі, та ще й біля екрана. Наша біологічна сутність зазнає тотальної трансформації. Для людства завжди найбільшим покаранням були форми ізоляції від інших. Ми маємо самоізоляцію, але разом із тим на фоні загального контексту страху й агресивності здійснення сталих рутинних практик. Сам контекст під час пандемії у гіперболічній формі показав, як зовнішні умови змінюють і негативно впливають на біосоціальне функціонування всіх учасників соціальних практик.

Бути не пригніченим в умовах тотальної пригніченості і обмеженості досить складно. Та якщо ми розглянемо дистанційну освіту вже на теренах звичайних не карантинних умов, то деякі речі не зникають автоматично. Проблема відчуження і руйнування соціальних зв'язків залишається, у разі дітей проблема соціалізації, виховання також залишається відкритою. Яким чином можна здійснювати соціалізацію чи виховання дистанційно? Так, можемо вдатися і запропонувати найбільш давні форми соціалізації – гру, у разі дистанційного навчання це безпосередньо комп'ютерні ігри. Та й тут виникає ланцюг проблем. Створення такого ігрового цікавого контенту, який би дозволяв привертати увагу учасників освітнього процесу, особливо учнів/студентів. Вже навіть за найближчого аналізу стає зрозумілим, що подібний контент має бути продуктом творення команд, які володіють різнобічними компетенціями і розумінням психологічних вікових особливостей, і методиками привертання та утримання уваги, а також технічно можуть втілити ідеї, які б дозволяли виховні і соціалізуючі моменти реалізувати в дистанційному навчанні. Це можливо, оскільки ми можемо спостерігати, як кіно та ігри впливають на формування індивідуальних практик, навіть відштовхуючись від власного досвіду. Дистанційна освіта фактично є викликом і одночасно ресурсом для передачі й обміну знань і вмінь в інформаційну епоху.

Висновки. Розглянувши дистанційну освіту як специфічну практику, у межах якої здійснюється процес передачі й обміну інформацією, знаннями, вміннями, варто констатувати, що з порядку денного не зникають ті проблеми, які були характерні і для традиційного освітнього поля: доступність, якість освіти, її фінансування... Разом із тим деякі проблеми набули більшого загострення і специфічних неочікуваних форм. На порядку денному з'явилися і ті теми, які в межах традиційної освіти вже, здавалося, мали вирішення, наприклад, соціалізація учнів/студентів. Зокрема, проблема доступності до отримання освітніх послуг уже не має просторового характеру. До цієї теми додаються і суто технічні проблеми: відсутність або слабе Інтернет-покриття, стан і наявність відповідних технічних пристроїв для здійснення процесу навчання, відповідного програмного забезпечення. Разом із тим у вирішенні технічного аспекту саме дистанційна освіта в перспективі може виступати інструментом у подоланні будь-яких просторових бар'єрів і відкривати шанси для отримання освіти будь-кому, у будь-якому місці і у будь-який зручний час. Тобто дистанційна освіта у перспективі має потенціал вирішення проблеми доступу до освітніх послуг, їх здешевлення на світовому рівні. Нова практика сімейного менеджменту (що мала місце під час карантину), організація трудового і навчального процесу в умовах домашнього господарства – це новий досвід з низкою переваг і проблем, досвід для подальшої рефлексії. Педагогічна проблематика змістилася у бік використання технічних засобів і тих методів, які можуть бути гармонійним супроводом для подібних процесів, а також компетенцій викладача/вчителя,

його ролі в модеруванні навчального процесу, його міри оволодіння новими технологіями. Педагогічна підготовка викладацького складу для різних ланок освіти має трансформуватися з урахуванням саме опосередкованого характеру здійснення навчання і ускладненням процесу здійснення виховання. Це потребує зміни парадигм у навчанні педагогічної майстерності. Психологічний аспект для всіх освітніх рівнів зазнав трансформації, особливо став відчутним на рівні молодшої школи: утримання уваги, покращення сприйняття і активізація мислення перемістилися з площини теоретизування у реальний пошук інструментів підвищення стресостійкості, створення умов, дистанційного середовища для покращення довірливих відносин і переходу до самоперевірки як альтернативи контролю. Біосоціальний людський складник, який зазнав тілесної асиметрії, коли тіло перестало виконувати звичні для нього рухи, коли воно набуло статусу «ув'язненого» біля екрана і позбавлене звичних поведінкових практик. Це загострює низку проблем з компенсаторними функціями: що має з'явитися в межах дистанційної освіти, щоб здоров'я як базовий ресурс суб'єкта було збережене, а не пошкоджене чи втрачене. Дистанційна освіта – це крок у сторону трансформації звиклих нормативних традиційних освітніх практик, а також у напрямі змін і повсякденних поведінкових індивідуальних практик, що потребує подальшої рефлексії і розбудови.

Список використаної літератури

1. Больц Н. Азбука медиа / пер. с нем. Л. Ионина, А. Черных. Москва : Издательство «Европа», 2011. 136 с.
2. Бурдые П. Практический смысл / пер. с фр. А.Т. Бикбов, К.Д. Вознесенская, С.Н. Зенкин, Н.А. Шматко ; под ред. Н.А. Шматко. Москва–Санкт-Петербург : Алтейя Институт экспериментальной социологии, 2001. 562 с.
3. Бурдые П. Социальное пространство: поля и практики / ред. пер. с фр. Н.А. Шматко. Москва–Санкт-Петербург : Алтейя Институт экспериментальной социологии, 2005. 576 с.
4. Вооглайд Ю. Напутствие гражданину : учебное пособие. Таллинн, 2019. С. 267–303.
5. Кларин М.В. Инновационные модели обучения. Исследования мирового опыта : монография. Москва : Луч, 2016. 640 с.
6. Уэбстер Ф. Теории информационного общества / пер. с англ. М.В. Арапова, Н.В. Малыхиной ; под ред. Е.Л. Вартановой. Москва : Аспект Пресс, 2004. 400 с.
7. Украина занимает 58-е место. URL: <http://mediasat.info/2020/12/07/ua-58-> (дата звернення: 7.12.2020).

Chudovska I. A. Distance education: problems and prospects

The world community entered the stage of activation of new forms of education, which was due to the epidemiological situation. There have been significant changes in the educational process. Traditional education has almost globally replaced distance learning. Adaptation to new educational conditions requires both new challenges and responses to them. This article presents the types of

problems associated with distance learning, namely: technical, organizational, pedagogical, psychological, biosocial, as well as the possibilities of solving them and the possibilities that distance learning opens directly. In the process of distance learning, we are dealing with the presence or absence of technical capabilities of participants in the educational process: a change in electrical voltage or its absence in the network, problems with connecting and freezing Internet coverage, the ability to use technical devices for using the Internet and even television, the ability to use a mobile Internet, use of programs for conducting and recording Internet classes. Distance learning requires additional spatial organization, and accordingly activates a chain of problems that move into the everyday life of the home space: creating a workplace and working atmosphere within the boundaries of the house, managing the presence of students/listeners, organizing a class/group for a certain number of participants. Pedagogical problems associated primarily with the change in the interaction between the teacher and the student/listener; the implementation of the educational process online, the process of preparing teachers for classes, taking into account the age characteristics of students, the use of effective teaching methods and methods, registration and transfer of knowledge, skills and abilities, gamification of the learning process, mastering the competencies of conducting classes online classes, preparing and downloading materials for different platforms. Psychological problems: the problem of identification of students and their involvement in the process of distance learning, activation of attention, perception, thinking. Complications in teaching children of different ages, different physical activity (hyperactive), exacerbation of feelings of loneliness and alienation, respectively, an increase in stressful situations. Biosocial problems should be considered both at the level of the subject and communities. At the micro level, these are: exacerbation of health, limitation of physical movement, a decrease in the importance of the body (its presence in social space) and non-verbal communication in the learning process, problems with slowing down or lack of full-fledged socialization, disruption of social interaction and an increase in social distance between participants in the learning process, reformatting relationships of trust and control. At the macro level this is a change in the interactions between all participants in the educational process, the functions and meanings of the learning process itself, the transformation of the proposal on the labour market and the corresponding professional orientations of participants in different communities. It is to these social aspects that the maximum attention is paid in the article.

At the same time, distance learning for many social groups is quite promising: for those who have problems with logistics, health or self-esteem. Recording of lessons allows you to repeatedly return to the content, at a convenient moment for each participant, depending on individual characteristics, to enhance the ability to work in an individual rhythm, to carry out search work in the network. In social terms, this is the strengthening of network communities, the reformatting of content in the educational process, the percentage increase in the ratio of institutions that provide distance learning, allows you to develop mechanisms for solving educational problems and forming a strategy for the development of education at different levels.

Key words: distance education, technical problems, pedagogical problems, organizing problems, psychological problems, bio-social problems, perspectives, possibilities.

УДК 316.7

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2020.88.14>

М. А. ЯЦЕНКО

кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри соціології
Національний університет
«Одеська юридична академія»

СОЦІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У статті проведений компаративний аналіз організаційних культур різних спеціальностей Національного університету «Одеська юридична академія». Нами були досліджені соціологи, психологи, політологи та правники стаціонару і заочної форми навчання. Емпірична оцінка організаційної культури Національного університету «Одеська юридична академія» здійснюється за допомогою експрес-опитувальника для визначення базових вимірів організаційної культури. У нашому дослідженні зроблено спробу вивчення базових вимірів організаційної культури Національного університету «Одеська юридична академія» за допомогою методу, який дає можливість кількісної оцінки таких параметрів. Збір первинної соціологічної інформації проводився за допомогою онлайн-опитування.

У нашому дослідженні проведено порівняння різних професійно-освітніх середовищ на основі таких показників організаційної культури:

- 1) рівня ініціативності та самостійності в контексті культури;
- 2) рівня можливостей для особистої відповідальності;
- 3) орієнтації на високі стандарти якості та продуктивності;
- 4) стимулювання через заохочення та визнання заслуг;
- 5) оптимальності часових параметрів організаційної культури;
- 6) рівня теплоти і підтримки у стосунках у контексті культури;
- 7) довіри до носіїв цінностей та досвіду в контексті культури.

У результаті проведеного дослідження автором зроблено висновки щодо характеристик та специфіки організаційної культури кожного професійно-освітнього середовища окремо, а також визначено середнє значення організаційної культури Національного університету «Одеська юридична академія» за кожним із зазначених показників.

Загалом, у контексті всіх організаційних культур виявляється збалансований підхід щодо регламентації діяльності студентів та надання можливостей для розширення зони особистої відповідальності, підтримується орієнтація на високі стандарти виконання діяльності та продуктивності. Усі освітні культури визнані досить справедливими щодо заохочення та визнання заслуг, а також досить впорядкованими у часовому вимірі. Навчальний процес у контексті всіх професійних культур оцінюється як ритмічний та впорядкований. Всі культури визнані підтримуючими і теплими. Своєю чергою рівень довіри до своєї професійної культури та визнання носіїв професійних цінностей досить високий.

Ключові слова: організаційна культура, організаційна культура закладу вищої освіти, заклад вищої освіти.

Постановка проблеми. Організаційна культура є одним з ключових факторів, що впливають на конкурентоспроможність закладу освіти. Грамотне вибудовування організаційної культури дозволяє закладу освіти не тільки позиціонувати себе на ринку освітніх послуг, але і налагодити систему комунікацій як із зовнішнім освітнім середовищем, так і у внутрішньому середовищі закладу вищої освіти.

В організаційній культурі кристалізуються найбільш успішні, життєздатні, перевірені досвідом зразки мислення, поведінки, прийняття рішень та взаємин, які підтримуються і в процесі природного розвитку організації, і свідомими зусиллями керівників. Саме це дає підстави вважати, що культура організації є, по суті, найціннішим і незамінним мотиваційним ресурсом розвитку. Організаційна культура пронизує всю організацію як по вертикалі, так і по горизонталі, вона є одночасно і продуктом життєдіяльності організації, і фактором, який зумовлює параметри ефективності такої діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У зарубіжних країнах вивчення різних аспектів організаційної культури проводиться досить широко: Д. Денісон, К. Камерон, Р. Куїнн, Т. Діл, А. Кеннеді, Ч. Хенді, Г. Хофстеде, Е. Шейн, Дж. Дистефано, Г. Лейн, Р. Льюїс, Ф. Тромпенаарс, Ч. Хамптед-Тернер, К. Хайяши, Г. Хофстеде. Серед українських учених, що досліджують організаційну культуру, необхідно зазначити М. Дороніну, А. Дороніна, А. Воронкова, Н. Гавкалова, В. Ковальова, О. Бутнік-Сіверського, С. Шкарлет, І. Мойсеєнко, Г. Жаворонкова, Є. Ходаківського, Г. Чайку, Г. Хаєта, О. Медведєву та О. Драган.

Мета статті полягає в дослідженні інтегративних характеристик організаційної культури Національного університету «Одеська юридична академія».

Виклад основного матеріалу. Організаційна культура освітніх середовищ є одним із суттєвих чинників соціалізації молодого людини на початку професійного життя. Освітні середовища створюють суттєві умови для формування різних аспектів соціальної компетентності особистості.

У квітні–травні 2020 року нами було проведено соціологічне дослідження. Об'єктом дослідження стали студенти Національного університету «Одеська юридична академія». Предмет дослідження – особливості організаційної культури Національного університету «Одеська юридична академія», їх сприйняття у студентському середовищі. У дослідженні брали участь студенти таких спеціальностей та форм професійної підготовки: соціологи (50 осіб), психологи (50 осіб), політологи (50 осіб), правники (200 осіб) та правники заочної форми навчання (50 осіб). Усього – 400 осіб.

Емпірична оцінка організаційної культури Національного університету «Одеська юридична академія» здійснюється за допомогою експрес-опитувальника для визначення базових вимірів організаційної

культури [1, с. 63]. Головне призначення такої методики – визначення базових вимірів організаційної культури професійно-освітнього середовища, які визначаються в різних теоретичних моделях організаційної культури як найсуттєвіші.

У нашому дослідженні зроблено спробу вивчення базових вимірів організаційної культури Національного університету «Одеська юридична академія» за допомогою методу, який дає можливість кількісної оцінки даних параметрів (див. таблицю 1). Збір первинної соціологічної інформації проводився за допомогою онлайн-опитування.

Таблиця 1

Експрес-опитувальник для визначення базових вимірів організаційної культури

Для кожного твердження зазначте цифру, що відображає вашу позицію			
1	Більшість викладачів досить жорстко регламентують діяльність студентів	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10	Більшість викладачів дозволяє виконання студентами діяльності на свій розсуд
2	Викладачі уникають того, щоб делегувати студентам відповідальність, додаткові повноваження	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10	Викладачі дозволяють постійне розширення зони особистої відповідальності студентів
3	Викладачі орієнтовані на низькі стандарти якості навчальної діяльності	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10	Викладачі орієнтовані на високі стандарти якості, продуктивності
4	Викладачі роблять акценти на покарання і міри адміністративного впливу	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10	Викладачі роблять акценти на заохочення та визнанні заслуг
5	Для навчального процесу характерні постійні накладки, зриви термінів, неритмічність	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10	Для навчального процесу, на мій погляд, властивий порядок, усе працює чітко, як годинник
6	У наших відносинах із викладачами нормою є відсутність тепла і підтримки	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10	Наші взаємини з викладачами дружні, домінує атмосфера тепла та підтримки
7	Загалом, настановам, досвіду та знанням викладачів не варто довіряти	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10	Загалом, настановам, досвіду та знанням викладачів можна довіряти

У нашому дослідженні проведено порівняння різних професійно-освітніх середовищ на основі таких показників організаційної культури:

- 1) рівня ініціативності та самостійності в контексті культури;
- 2) рівня можливостей для особистої відповідальності;
- 3) орієнтації на високі стандарти якості та продуктивності;
- 4) стимулювання через заохочення та визнання заслуг;
- 5) оптимальності часових параметрів організаційної культури;
- 6) рівня теплоти і підтримки у стосунках у контексті культури;
- 7) довіри до носіїв цінностей та досвіду в контексті культури.

Таблиця 2

**Параметри організаційної культури
в різних професійно-освітніх середовищах**

№	Соціологи	Психологи	Політологи	Правники	Правники (заочна форма)	Середнє значення
1	6,5	7,3	8,2	6,0	5,9	6,8
2	6,5	7,6	8,1	6,5	7,3	7,2
3	6,6	8,7	7,9	7,8	8,1	7,8
4	5,6	7,9	8,3	6,9	6,4	7,0
5	5,6	7,1	6,7	6,6	7,4	6,7
6	7,0	7,5	8,7	6,6	7,4	7,4
7	6,5	8,3	8,3	8,1	8,1	7,9
*	6,3	7,8	8,0	6,9	7,2	
**	5	2	1	4	3	

* середнє значення за напрямом підготовки;

** рейтинг організаційної структури за позитивністю

Результати дослідження подано в таблиці 2 та рис. 1. Як видно з даних таблиці, загалом у контексті всіх організаційних культур виявляються збалансований підхід щодо регламентації діяльності студентів (середній показник – 6,8) та надання можливостей для розширення зони особистої відповідальності (середній показник – 7,2), підтримується орієнтація на високі стандарти виконання діяльності та продуктивності (7,8). Усі освітні культури визнані досить справедливими щодо заохочення та визнання заслуг (7,0), а також досить впорядкованими у часовому вимірі (6,7). Навчальний процес у контексті всіх професійних культур оцінюється як ритмічний та впорядкований. Всі культури визнані підтримуючими і теплими (7,4). Своєю чергою рівень довіри до своєї професійної культури та визнання носіїв професійних цінностей досить високий (7,9).

Щодо оцінки окремих професійно-освітніх середовищ можна зробити такі узагальнення на основі отриманих даних (таблиця 2). Студенти, які навчаються за спеціальністю «Психологія» (дивись рис. 2.), висловили оцінки, що їх можна узагальнити так:

досліджувана освітня професійна культура орієнтована на високі стандарти продуктивності та якості, збалансована щодо регламентування діяльності та створення можливостей для власних ініціатив, відзначається невеликим рівнем жорсткості та обмеженнями, досить високою справедливістю та підтримкою, збалансованістю в часовому вимірі. Найбільш яскрава риса, що домінує в такій культурі, – високий рівень довіри до носіїв цінностей та досвіду (8,3).

Рис. 1. Середне значення показників організаційної культури

Рис. 2. Параметри організаційної культури за спеціальністю «Психологія»

Студенти-політологи мають найвищий рейтинг організаційної культури за позитивністю. Вони оцінюють своє професійне освітнє середовище так: досліджувана професійно-освітня культура орієнтована на досить високі стандарти продуктивності та якості (7,9), має високий рівень можливостей для власних ініціатив студентів (8,2), стимулює розширення зони їхньої особистої відповідальності (8,1), відзначається найменшою жорсткістю та обмеженнями порівняно з усіма іншими, а також справедливістю, але не досить впорядкована в часовому вимірі (6,7), має високий рівень визнання та довіри до носіїв професійної культури. Найбільш яскрава та домінуюча риса такої культури – її орієнтованість на високий рівень теплоти і підтримки у стосунках (8,7).

Рис. 3. Параметри організаційної культури за спеціальністю «Політологія»

Студенти, які навчаються за напрямом «Соціологія», оцінюють своє професійно-освітнє середовище так: досліджувана професійна культура щодо всіх вимірів має тенденцію до низьких значень, чітко регламентує діяльність та ініціативи, відзначається найбільшою жорсткістю і обмеженнями порівняно з усіма іншими, недостатньою справедливістю (5,6), але певною підтримкою (7,0), незбалансованістю в часовому вимірі (5,6), поміркованим рівнем визнання та довіри до носіїв професійної культури (6,5). Найбільш яскрава та домінуюча риса такої культури – її тенденційно критичний характер, майже всі показники є найнижчими серед досліджуваних освітніх культур. Особливо звертає на себе увагу нижчий, порівняно з іншими середовищами, рівень довіри до знань, досвіду та настанов викладачів.

Рис. 4. Параметри організаційної культури за спеціальністю «Соціологія»

Студенти-правники висловили оцінки, які дають можливість зробити такі узагальнення: досліджувана професійно-освітня культура орієнтована на високі стандарти продуктивності та якості (7,8), має невисокий рівень можливостей для власних ініціатив студентів (6,0), відзначається відносно збалансованим підходом до зони особистої відповідальності (6,5). Рівень стимулювання через заохочення та визнання заслуг – 6,9. Помірковане дотримання часових параметрів організаційної культури – на рівні 6,6. Найбільш яскраві та домінуючі риси цієї культури – найнижчий серед усіх професійно-освітніх культур рівень теплоти та підтримки у стосунках (6,6), але один з найвищих рівнів довіри до носіїв цінностей та досвіду (8,1).

Рис. 5. Параметри організаційної культури за спеціальністю «Правознавство»

Студенти-правники (заочної форми навчання) мають схожі показники з оцінками студентів-правників стаціонару. Вони висловили оцінки, які дають можливість зробити такі узагальнення: досліджувана професійно-освітня культура орієнтована на високі стандарти продуктивності та якості (7,8), збалансована щодо регламентування діяльності та створення можливостей для власних ініціатив студентів, відзначається поміркованою справедливістю і підтримкою, збалансованістю у часовому вимірі. Найбільш яскраві та домінуючі риси цієї культури – високий рівень визнання і довіри до носіїв професійної культури (7,9) та орієнтованість на високі стандарти якості та продуктивності (7,8).

Рис. 6. Параметри організаційної культури за спеціальністю «Правознавство» (заочна форма навчання)

Висновки і пропозиції. В успішно працюючих організаціях є власна культура, яка приводить їх до досягнення позитивних результатів. Організаційна культура дозволяє відрізнити один заклад вищої освіти від іншого, створює атмосферу ідентифікованості для членів організації, генерує прихильність цілям організації; укріплює соціальну стабільність; служить контролюючим механізмом, який спрямовує і формує відносини і поведінку працівників.

Звертаючи увагу на вищесказане, можна зазначити, що Національний університет «Одеська юридична академія» розуміє важливість існування якісної та розвиненої організаційної культури та важливість функцій, що вона виконує. Університет працює над культивуванням власних традицій, церемоній та історії, над впровадженням цінностей та норм, які були б важливі для кожного члена організації.

Список використаної літератури

1. Гордієнко В.І. Аналіз методів дослідження організаційної культури професійно-освітніх середовищ. *Наукові записки НаУКМА*. 2005. Т. 47: Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. С. 60–67.

Yatsenko M. A. Sociological aspects of research of organizational culture of higher education institution

The article examines comparative analysis of organizational cultures of different specialties of the National University "Odessa Law Academy". We got to know the specialties: sociologists, psychologists, political scientists and lawyers of the stationary and correspondence form of the study. Empirical assessment of organizational culture of the National University "Odessa Law Academy" is carried out using an express questionnaire to determine the basic dimensions of organizational culture. In our study, an attempt was made to study the basic dimensions of organizational culture of the National University "Odessa Law Academy" using a method that provides an opportunity to quantify these parameters. The collection of primary sociological information was conducted through an online survey.

In our study, a comparison of different professional and educational environments based on the following indicators of organizational culture:

- 1) the level of initiative and independence in the context of culture;*
- 2) the level of opportunities for personal responsibility;*
- 3) focus on high standards of quality and performance;*
- 4) incentives through encouragement and recognition of merit;*
- 5) optimality of time parameters of organizational culture;*
- 6) the level of warmth and support in the relationship in the context of culture;*
- 7) trust in the bearers of values and experience in the context of culture.*

As a result of the study, the author drew conclusions about the characteristics and specifics of the organizational culture of each professional and educational environment separately, and determined the average value of organizational culture of the National University "Odessa Law Academy" for each of these indicators.

In general, in the context of all organizational cultures, there is a balanced approach to regulating student activities and providing opportunities to expand the area of personal responsibility, maintaining a focus on high standards of performance and productivity. All educational cultures are recognized as fairly fair in terms of encouragement and recognition of merit, as well as sufficiently orderly in time. The learning process in the context of all professional cultures is assessed as rhythmic and orderly. All cultures are recognized as supportive and warm. In turn, the level of trust in their professional culture and recognition of bearers of professional values is quite high.

Key words: *organizational culture, organizational culture of higher education institution, higher education institution.*

СУЧАСНІ ТЕХНОЛОГІЇ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

УДК 364.073.526

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2020.88.15>

І. А. ЄВДОКИМОВА

кандидат соціологічних наук, доцент,
в. о. завідувача кафедри
соціології управління та соціальної роботи
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна

О. В. БУТИЛІНА

кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології управління
та соціальної роботи
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна

МЕТОДИКИ СОЦІАЛЬНОГО АУДИТУ: ОГЛЯД НАПРАЦЮВАНЬ

У статті розглядаються методики соціального аудиту. Зазначено, що останніми роками науковці та практики соціальної сфери в Україні значну увагу приділяють концептуалізації соціальної відповідальності та соціального аудиту, але методологічні питання щодо практичного здійснення соціального аудиту не отримали достатнього вивчення.

Надано огляд методик соціального аудиту, зокрема, методики соціального аудиту на основі аналізу соціальних індикаторів (Social Performance Indicators – SPI); методики соціального аудиту (Social Audit Tool – SAT) Агентства США з міжнародного розвитку (U.S. Agency for International Development, USAID); методики «якісного» соціального аудиту (Quality Audit Tool – QAT) Центру мікрофінансування (MicroFinance Centre, MFC); методики соціального аудиту Мережі соціального аудиту (Social Audit Network, SAN); методики соціального аудиту Мазурика О.В.; методики соціального аудиту діяльності органів місцевого самоврядування та ін.

Зроблено висновок про те, що всі методики мають схожі етапи, спираються на вивчення документів та думки зацікавлених сторін. У статті запропоновано методики соціального аудиту розподіляти на три групи: спрямовані на соціальний аудит результатів діяльності організації; спрямовані на соціальний аудит процесів у діяльності організації; спрямовані на порівняння досягнень організації з певними стандартами та нормами. У ролі останніх

© І. А. Євдокимова, О. В. Бутиліна, 2020

можуть виступати соціальна місія, соціальні цілі організації, стандарти з соціальної відповідальності тощо. Зазначено, що публікації вітчизняних авторів зосереджені переважно на розгляді соціального аудиту як методик вивчення соціальної відповідальності організації, тоді як зарубіжні науковці розглядають соціальний аудит також як інструмент перевірки діяльності політичних інститутів, програм, проєктів тощо. Наголошено, що існування плюралізму методик соціального аудиту є нормальним явищем і кожна з них може застосуватися за різних обставин. Знайомство з цими методиками є професійним обов'язком кожного соціального аудитора.

Ключові слова: організація, соціальна відповідальність, методика, соціальний аудит, соціальні (нефінансові) звіти, аудиторські докази.

Постановка проблеми. Концепція соціальної відповідальності привертає значну увагу з боку урядовців, політиків, науковців та освітян в Україні в останні роки. Соціальна відповідальність – це складна категорія, яку по-різному визначають у низці теоретичних концепцій та з боку різних наукових дисциплін. У соціології відповідальність найчастіше розуміють як категорію, що характеризує суб'єкта з погляду виконання ним зовнішніх вимог (очікувань), які до нього висуває суспільство, групи, колектив, організація. Такі вимоги можуть бути представлені не тільки в документальній формі, зокрема в нормах права (законодавчі акти, нормативні документи організаційного рівня тощо), але й у формі громадської думки, норм моралі тощо. Варто зазначити, що вже існують міжнародні документи, в яких знайшли відображення сучасні уявлення щодо соціальної відповідальності (Міжнародний стандарт «Керівництво з соціальної відповідальності ISO 26000», стандарт GRI, стандарти серії ISO 9000 та інші).

Одним з інструментів діагностування соціальної відповідальності виступає соціальний аудит. Теоретичному аналізу соціального аудиту присвячені праці закордонних та вітчизняних вчених, зокрема Шулуся А.А., Мазурика О.В., Андрющенко А.І., Вітковської І.М., Сотули О.В., Каптерева А.І., Попової Ю.Н., Колота А.М. та інших. Спираючись на їхні праці та ідеї концепції соціальної відповідальності, соціальний аудит можна розглядати як діагностичну технологію комплексної перевірки реального стану соціальної відповідальності того чи іншого суб'єкта [1].

Соціальний аудит бере свій початок із 1970-х років, коли приватні корпорації на Заході розпочали реагувати на занепокоєння з боку споживачів та екологічних рухів щодо негативних соціально-екологічних наслідків комерційної діяльності. Корпорації відповіли на ці вимоги кількома способами, зокрема, були започатковані практики корпоративної соціальної відповідальності, складання соціальних (нефінансових) звітів та здійснення соціального аудиту. Останній з самого початку свого існування був пов'язаний із активним залученням зацікавлених сторін та громад до процесу оцінки діяльності комерційної організації. «Корпорації дійшли висновку, що якщо вони

звернуться до ключових зацікавлених сторін, вони зможуть краще зрозуміти вплив та потреби, вдосконалити продукцію та послуги, створити більш здорову та продуктивну корпоративну культуру та, зі свого боку, зміцнити свою продуктивність та прибуток» [12, с. 4].

Приблизно з 1980-х років практики соціальної відповідальності та соціального аудиту набувають поширення також у державному секторі як відповідь на нові тенденції демократичного управління. З одного боку, по мірі того, як все більше країн переходить до демократичного управління, в суспільстві зростає увага до таких принципів демократичного управління, як прозорість та підзвітність. З іншого боку, в багатьох країнах зростає занепокоєння громадян щодо якості демократичних процедур та впливу демократичних інститутів та державної політики на їх повсякденне життя. Відсутність інституційної підзвітності та механізмів прозорості, а також зростаюче усвідомлення про те, що корупція негативно впливає на інвестиції та економічне зростання, все це підриває довіру до демократичних лідерів та інституцій та обумовлює виникнення додаткової уваги до соціального аудиту в сучасному суспільстві. Таким чином, з точки зору сучасних уявлень, соціальний аудит розглядають переважно як «процес, перевірки будь-якої діяльності, програми, політики, закону, який здійснюється за активної участі основних зацікавлених сторін, з метою ефективного їх впровадження та контролю за порушеннями» [12, с. 5].

Якщо теоретичній концептуалізації соціальної відповідальності та соціального аудиту в науковій літературі приділено відносно багато уваги, то методологічні питання щодо практичного здійснення соціального аудиту не дістали достатнього вивчення. У зв'язку з чим, отримання інформації щодо методик соціального аудиту є досить актуальною проблемою для практиків соціальної сфери, а також для викладачів та студентів спеціальності «Соціальна робота» та «Соціологія», які вивчають соціальний аудит у закладах освіти. Крім того, досить часто виникають проблеми, які пов'язані з тим, що методологія соціального аудиту є розпливчастою та не пропонує чітких орієнтирів для професійної діяльності. Надамо огляд напрацювань закордонних та вітчизняних науковців та практиків, які спробували вирішити цю проблему.

Мета статті – надати огляд методик соціального аудиту, спираючись на інформацію з відкритих джерел.

Виклад основного матеріалу. Перша методика соціального аудиту була запропонована в 1978 році в коледжі Бічвуд (Великобританія), в якому згодом, у 1981 році, був також підготовлений і перший підручник з соціального аудиту, автором якого став Ф. Спріклі. У 2000 році цей підручник був перевиданий під назвою «Інструменти соціального аудиту» [11, с. 72].

Один з перших звітів із соціального аудиту був опублікований швейцарською організацією Migros у 1978 році. В наступні роки

низка громадських організацій на Заході проводила соціальні аудити громад, які розглядали фізичні та соціальні активи, природні ресурси та потреби зацікавлених сторін. Згодом соціальний аудит стали проводити також у бізнес-організаціях [11, с. 72].

В англійських публікаціях можна знайти матеріали щодо наступних методик соціального аудиту: 1) Методика соціального аудиту на основі аналізу соціальних індикаторів (Social Performance Indicators – SPI); 2) Методика соціального аудиту (Social Audit Tool – SAT) Агентства США з міжнародного розвитку (U.S. Agency for International Development, USAID); 3) Методика «якісного» соціального аудиту (Quality Audit Tool – QAT) Центру мікрофінансування¹ (MicroFinance Centre, MFC); 4) Методика соціального аудиту Мережі соціального аудиту (Social Audit Network, SAN).

Так, наприклад, методика соціального аудиту на основі аналізу соціальних індикаторів (Social Performance Indicators – SPI) є досить простою та може бути застосована самими працівниками організації. Слід відзначити, що вона була розроблена для здійснення оцінки діяльності переважно мікрофінансових організацій. У її межах діяльність організації аналізують із використанням 12 головних показників, які згруповані в 4 блоки: подолання бідності та виключення; адаптація продуктів та послуг до потреб цільової аудиторії; покращення економічної та соціальної ситуації клієнтів та, власне, соціальна відповідальність організації. У межах останнього блоку вивчають соціальну відповідальність організації відносно працівників, клієнтів, територіальної громади та природного середовища. Саму анкету за цією методикою можна знайти в інтернеті на окремих вебресурсах [7]. Розробники методики виокремлюють два головні підходи до її застосування: «централізований», коли до заповнення стандартної анкети залучають лише менеджерів організації, та «партисипативний», коли до оцінки організації за переліком показників залучають представників всіх зацікавлених сторін. На проведення соціального аудиту за цією методикою відводять 1–3 дні, після чого звіт за результатами соціального аудиту з рекомендаціями щодо вдосконалення діяльності організації спрямовують менеджерам організації. Наявність стандартизованої анкети, а також простота використання забезпечують можливості для широкого застосування цієї методики, а також для порівняння діяльності різних організацій та аналізу динаміки розвитку окремої організації в напрямку соціальної відповідальності.

Методика соціального аудиту Агентства США з міжнародного розвитку (U.S. Agency for International Development, USAID) орієнтована на те, щоб оцінити переважно не результати діяльності організації, а саму діяльність організації щодо реалізації проголошеної соціальної місії. На думку авторів, вивчення процесів дозволить зробити висновок

¹ MFC – мережа, яка об'єднує 105 мікрофінансових організацій з Європи та Центральної Азії.

щодо досягнення поставлених соціальних цілей. У межах цієї методики соціальний аудит спрямований на вивчення шести стандартних для кожної організації процесів: формулювання місії та менеджмент; стратегічне планування; обслуговування користувачів; моніторинг; прийняття на роботу та навчання; стимулювання. Крім того, соціальний аудитор повинен проаналізувати також соціальну відповідальність організації, спираючись на вивчення її соціальних (нефінансових) звітів. Слід відзначити, що в межах цієї методики, соціальний аудитор залучає працівників організації для оцінки соціальних (нефінансових) звітів, достовірності поданої в них інформації, джерел її отримання та методології їх складання. Як головний метод для отримання даних щодо процесів організації використовують інтерв'ю з менеджерами, персоналом, інвесторами та іншими зацікавленими сторонами. Гайд інтерв'ю з цієї методики також можна знайти в інтернеті на окремих вебресурсах USAID. Основними етапами методики є такі: на підготовчому етапі соціальний аудитор збирає інформацію щодо соціальної місії, цілей організації, її діяльності. На етапі здійснення соціального аудиту здійснюють опитування зацікавлених сторін, а також аналіз соціальних звітів організації із залученням її працівників. Після цього відбувається підготовка та обговорення на нараді звіту з соціального аудиту. Заключний етап пов'язаний з підготовкою остаточного звіту за результатами соціального аудиту організації.

Методика «якісного» соціального аудиту (Quality Audit Tool – QAT) Центру мікрофінансування (MicroFinance Centre, MFC) є досить схожою з попередньою. Вона також спрямована на те, щоб проаналізувати діяльність організації щодо досягнення поставлених соціальних цілей. Тобто власне соціальні цілі організації є тим стандартом, на основі якого соціальний аудитор робить свої висновки щодо організації. Але головною відзнакою цієї методики є те, що вона не спрямована на пошук та збирання об'єктивних даних. Навпаки, звіт соціального аудитора заснований переважно на аналізі суб'єктивних даних, отриманих у ході інтерв'ю зацікавлених сторін, які й оцінюють діяльність організації щодо досягнення поставлених соціальних цілей. У межах інтерв'ю ставляться питання, які стосуються трьох головних блоків: 1) наявність в організації чітких соціальних цілей, а також механізмів їх досягнення; 2) наявність в організації надійної, релевантної інформації щодо досягнення поставлених соціальних цілей; 3) наявність в організації ефективної системи управління соціальним функціонуванням. Протягом опитування соціальний аудитор з'ясує не тільки особливості діяльності організації щодо досягнення соціальних цілей, але й чинники, які впливають на цей процес. У застосуванні методики можна виокремити декілька етапів: спочатку здійснюють так званий «початковий аудит», коли аудитор знайомиться з організацією та знаходить її проблемні місця на основі коротких співбесід з працівниками організації. Після цього вже здійснюється більш глибокий аналіз,

на якому власне й проводять інтерв'ю з зацікавленими сторонами. На наступному етапі соціальний аудитор здійснює узагальнення отриманих даних, готує висновки, які пропонує для обговорення зацікавленим сторонам. Після цього він готує остаточний звіт з проведеного дослідження.

Методика соціального аудиту Мережі соціального аудиту (Social Audit Network, SAN) спрямована виключно на те, щоб здійснити верифікацію соціальних звітів організації. Під час застосування цієї методики соціальний аудитор проводить серію зустрічей із обраними представниками організації. Як правило, в якості таких представників виступають ті, хто готує соціальні нефінансові звіти. Останні повинні постійно бути присутніми на таких зустрічах та здійснювати аналіз звітів разом з соціальним аудитором за трьома головними критеріями: 1) масштаб та повнота; 2) процес підготовки; 3) методологія та ресурси. Що стосується етапів застосування цієї методики, то вони включають наступні: підготовчий етап, на якому соціальний аудитор збирає попередні дані, проводить уточнюючі зустрічі; зустріч з власне соціального аудиту, на якій здійснюються аналіз соціальних звітів; підготовка зауважень за результатами попередньої наради, з якими соціальний аудитор знайомить всіх учасників попередньої зустрічі; підготовка остаточного звіту з соціального аудиту.

Як зазначають Покровська Н.Н. і Туркін С.В. [4; 5], останніми роками досить популярною на Заході є методика The New Economic Foundation (NEF, Великобританія), яка сфокусована на сприйнятті організації ключовими зацікавленими сторонами, а також методика аудиту корпоративної відповідальності (Corporate Responsibility Audit, CRA) консалтингової компанії SmithO'Brien (США). Остання оцінює відносини організації з її зацікавленими сторонами, які порівнюють з основними показниками діяльності організації. Такий підхід дозволяє дати як якісну, так і кількісну оцінку результатів діяльності організації. Таким чином, вона надає інтегровану оцінку діяльності організації за п'ятьма напрямками діяльності: система менеджменту якості, енергозбереження та охорона природи, стосунки з персоналом, соціально-трудові відносини та права людини, відносини з місцевою громадою [4, с. 57–62]. Доповненням до методики аудиту корпоративної соціальної відповідальності є Econometric Impact Index (Індекс економетричного ефекту), розроблений також SmithO'Brien, який дозволяє оцінювати сумарний вплив компанії на місцеві громади [5].

На думку Мазурика О.В. [2], до головних етапів соціального аудиту слід віднести наступні. По-перше, це етап «преаудиту», на якому здійснюється підготовка до соціального аудиту, що пов'язана з розробкою попереднього плану соціального аудиту, підбору команди соціальних аудиторів, розробкою програми соціального аудиту, проведенням зустрічей з зацікавленими сторонами. Важливим на цьому етапі соціального аудиту є вибір стандартів із соціальної відповідальності,

за якими на наступних етапах здійснюватиметься порівняння при формулюванні аудиторських висновків. В якості таких стандартів можуть виступати Міжнародні, національні, галузеві стандарти; кращі (або типові) показники в певній галузі, або за певний проміжок часу. Цей етап завершується підписанням угоди на проведення соціального аудиту. Другий етап пов'язаний зі збором інформації в організації, який може здійснюватися за допомогою таких аудиторських процедур, як опитування менеджерів та персоналу, аналіз внутрішньої документації, спостереження тощо. Отримана з різних джерел інформація може бути використана для перехресного порівняння. Після цього аудитори, власне, й розпочинають збір аудиторських доказів, визначають джерела їх отримання та порядок документування. Найбільш складним є третій етап соціального аудиту, який пов'язаний із аналізом аудиторських доказів. Аудиторські докази – це інформація, яка була отримана соціальним аудитором у ході проведення соціального аудиту на об'єкті або результати її аналізу, що дозволяють зробити висновки та висловити власну думку соціального аудитора з предмету обстеження. Аудиторські докази представляють собою документацію з соціально-економічного обліку, висновки експертів, а також відомості з інших джерел та, відповідно, можуть бути трьох видів: внутрішні, тобто такі, що містять інформацію, отриману від об'єктів соціального аудиту, його представників в усному або письмовому вигляді; зовнішні – які містять інформацію, що отримана від третіх осіб у письмовому вигляді; змішані – які складаються з інформації, що отримана від об'єктів соціального аудиту в усному або письмовому вигляді та яка письмово засвідчена третьою особою [6]. Власне, на цьому етапі отримані в організації дані необхідно порівняти з обраними стандартами з соціальної відповідальності, сформулювати аудиторські висновки та визначити аудиторський ризик. Аудиторський ризик – це ризик, який бере на себе соціальний аудитор при формулюванні аудиторських висновків щодо достовірності отриманих даних. Нульовий ризик означає абсолютну впевненість соціального аудитора в достовірності інформації. Аудиторський ризик може визначатися як інтуїтивно, так і за допомогою кількісних розрахунків [6]. На останньому етапі соціального аудиту здійснюється остаточне редагування висновків та їх передача замовнику.

Як приклад методики соціального аудиту органів управління наведемо методику, яку пропонує програма «Прозорість та підзвітність в органах місцевого самоврядування», яка підтримується Тематичним цільовим фондом демократичного врядування (DGTTF), Глобальною тематичною програмою протидії корупції для ефективності розвитку (PACDE) та Іспанським цільовим фондом Програми розвитку ООН (ПРООН) [8]. Згідно з нею, соціальний аудит діяльності органів місцевого самоврядування складається з наступних етапів:

1. Етап підготовки до соціального аудиту. На цьому етапі здійснюється формування комітету з соціального аудиту за погодженням із

громадою, в якому мають бути обов'язково представлені депривовані групи; складається графік та бюджет проведення соціального аудиту; здійснюється інформування всіх членів громади про соціальний аудит, надсилають листи, повідомлення для залучення уваги зацікавлених сторін, щоб заохотити їх до активної участі в процесі аудиту.

2. Етап власне соціального аудиту, на якому здійснюється збір інформації в процесі взаємодії комітету з соціального аудиту із зацікавленими сторонами, а також аналізу документів органів місцевого самоврядування. Комітет з соціального аудиту консолідує інформацію, здійснює її верифікацію і лише після цього складає звіт із соціального аудиту, який повинен бути підготовлений таким чином, щоб його було легко прочитати на загальних зборах громади.

3. Публічні збори. На цьому етапі спочатку здійснюється підготовка до проведення зборів громади, інформування та мотивування членів громади до участі. На зборах під керівництвом модератора відбувається презентація звіту з соціального аудиту, а також його обговорення всіма зацікавленими сторонами, представники органів місцевого самоврядування надають відповіді на поставлені питання, здійснюється запис наданих пропозицій та ін.

4. Наступна діяльність, згідно рішень, ухвалених на публічних зборах. [8].

Висновки. Отже, знайомство з методиками соціального аудиту, інформація щодо яких представлена у відкритому доступі, дає нам змогу зробити декілька висновків. По-перше, для всіх методик характерна наявність наступних етапів: підготовчий етап; здійснення соціального аудиту; підготовка та презентація звіту з соціального аудиту. По-друге, соціальні нефінансові звіти, інші документи організації, а також зацікавлені сторони організації є найважливішим джерелом інформації для соціального аудитора в багатьох методиках, а методи опитування та аналізу документів – досить часто використовують як основні методи збору інформації. По-третє, проаналізовані методики умовно можна розділити на три групи: 1) спрямовані на соціальний аудит результатів діяльності організації; 2) спрямовані на соціальний аудит процесів у діяльності організації; 3) методики, які спрямовані на порівняння досягнень організації з певними стандартами та нормами. У ролі останніх можуть виступати соціальна місія, соціальні цілі організації, стандарти із соціальної відповідальності тощо. Варто також зазначити, що публікації вітчизняних авторів зосереджені переважно на розгляді соціального аудиту як методики вивчення соціальної відповідальності організації, в той час як на Заході науковці розглядають соціальний аудит також як інструмент перевірки діяльності політичних інститутів, програм, проєктів тощо. По-четверте, розроблення методик соціального аудиту здійснюється різними професійними організаціями та окремими фахівцями відповідно до особливостей їхньої діяльності та обраних методологічних позицій. Нарешті варто також зазначити,

що існування плюралізму методик соціального аудиту є абсолютно нормальним явищем і кожна з них може застосуватися за різних обставин. Знайомство з ними є професійним обов'язком кожного соціального аудитора.

Список використаної літератури

1. Свдокімова І.А. Соціальний аудит як механізм регулювання соціально-трудових відносин та соціологічна технологія. *Social sciences: history, modernity, the future, EU experience*. Wloclawek, Republic of Poland, 2019. С. 53–58.
2. Мазурик О.В. Соціальний аудит: теоретичні засади та технологія застосування в Україні : монографія. Донецьк : Східний видавничий дім, 2013. 316 с.
3. Міжнародний стандарт «Керівництво з соціальної відповідальності ISO 26000». URL: <https://www.iso.org/iso-26000-social-responsibility.html> (дата звернення: 06.09.2020).
4. Покровская Н.Н. Социальный аудит и корпоративная ответственность : учеб. пособие. СПб. : Изд-во СПбГЭУ, 2014. 166 с.
5. Туркин С.В. Социальный аудит компаний. *Управление компанией*. 2004. № 8. URL : <http://www.cfin.ru/press/zhuk/2004-8/15.shtml> (дата звернення 10.11.2020).
6. Шулуc А.А., Попов Ю.Н. Социальный аудит : учеб. пособ. Москва : Изд. дом «АТИСО», 2008. 620 с.
7. Audit of the Social Performance of Microfinance Institutions : the Definition of a Tool. URL : http://base.socioeco.org/docs/doc-283_en.pdf (дата звернення 10.11.2020).
8. Berthin G. A practical guide to social audit as a participatory tool to strengthen democratic governance, transparency, and accountability. The Transparency and Accountability in Local Governments (TRAALOG). URL: <http://www.undp-aci.org/publications/ac/books/practicalguide-socialaudit-e.pdf> (дата звернення: 10.11.2020).
9. Quality Audit Tool for Managing Social Performance. URL: www.mfc.org.pl/images/pliki/223_fm_aat_overview_eng.pdf (дата звернення: 12.10.2020)
10. Social Audit Network. URL: www.socialauditnetwork.org.uk (дата звернення: 12.11.2020).
11. Social Performance Map. The SEEP Network Social Performance Working Group, April 2008. 267 p.
12. Soliman M. Social Auditing and its Importance. *IFAD Conference «Social audit schemes: engaging the public»*. Submitted on 17 April 2013. URL: <https://www.luc.edu/media/lucedu/prolaw/documents/pdfs/130416%20IFAD%20Social%20Audits%20Paper%20final%20compiled%20version%20.pdf> (дата звернення 10.11.2020).

Yevdokymova I. A., Butylina O. V. Social audit methodics: review of works

The article considers the methodics of social audit. It is noted that in recent years, scientists and practitioners of the social sphere in Ukraine have paid considerable attention to the conceptualization of social responsibility and social audit, but methodological issues regarding the practical implementation of social audit have not been sufficiently studied.

An overview of social audit methodics, in particular, the social audit methodic based on the analysis of social indicators (Social Performance Indicators – SPI);

the US Agency for International Development (USAID) Social Audit Tool (SAT); the methodic of “quality” social audit (Quality Audit Tool – QAT) of the MicroFinance Center (MFC); the methodic of social audit of Social Audit Network (SAN); the methodic of social audit developed by Mazuryk O.V.; the methodic of social audit of local government activities and etc. are given.

It is concluded that all methodics have similar stages, based on the study of documents and opinion of stakeholders. The article proposes to divide the methodics of social audit into three groups: aimed at social audit of the results of the organization; aimed at social audit of processes in the organization; aimed at comparing the achievements of the organization with certain standards and norms. The latter can be a social mission, social goals of the organization, standards of social responsibility, and so on. It is noted that the publications of domestic authors focus mainly on social audit as a method of studying the social responsibility of the organization, while foreign scholars also consider social audit as a tool to verify the activities of political institutions, programs, projects and more. It is emphasized that pluralism of social audit methodics is a completely normal phenomenon and each of them can be applied in different circumstances. Familiarity with these techniques is a professional responsibility of every social auditor.

Key words: *organization, social responsibility, methodology, social audit, social (non-financial) reports, audit evidence.*

УДК [378.064.3.043.2:37.015.311]:[378:727.1/.4]
DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2020.88.16>

Н. І. РУДКЕВИЧ

кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри спеціальної освіти та соціальної роботи
Львівський національний університет імені Івана Франка

ПОЛІКУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР ЗАКЛАДУ ОСВІТИ ЯК ВИХОВНЕ СЕРЕДОВИЩЕ СУЧАСНОГО ПОКОЛІННЯ

Статтю присвячено вивченню полікультурного простору закладу освіти як виховного середовища сучасного покоління. Відзначено поняття полікультурного виховання у процесі надання освіти в умовах сьогодення. Розкрито погляди та підходи до трактування поняття «полікультурне виховання». Охарактеризовано полікультурний простір навчального закладу та його структуру. Визначено, що для пошуку вивчення поняття полікультурного простору закладу освіти як виховного середовища сучасного покоління необхідне чітке розуміння соціально-педагогічних термінів та явищ, таких як полікультурність, полікультурне виховання, полікультурний простір закладу освіти, полікультурний освітній простір, толерантність. Сконцентровано увагу на ідеях пріоритетності формування суспільної свідомості на основі загальнолюдських цінностей, моральної культури міжнаціональних стосунків для вдосконалення всіх сторін життєдіяльності суспільства. Вказано, що структуру полікультурного простору закладу освіти представлено такими складниками, як: полікультурний колектив, багатокультурний склад педагогів, крос-культурний характер педагогічного процесу, соціокультурне середовище освітнього закладу. Підкреслено, що практична діяльність педагогічного колективу закладу освіти з формування полікультурного виховного середовища передбачає втілення полікультурного підходу на кількох взаємозалежних ієрархічних рівнях. З'ясовано, що нині в межах розв'язання проблеми полікультурного виховання молоді особливої уваги науковців заслуговують питання формування полікультурного освітнього простору закладів освіти різних типів (дошкільного, загальноосвітнього, позашкільного та ін.). Дослідженню проблем, дотичних до зазначених, приділяли увагу як зарубіжні, так і вітчизняні педагоги.

Проведений аналіз дав змогу стверджувати, що полікультурне виховання та освіта виходять з ідеї, що всі люди незалежно від етнічного походження, родової чи статевої ідентичності, релігійних, класових, мовних, освітянських та інших культурологічних характеристик мають право на повагу, рівні можливості отримувати повноцінну освіту, а також соціальний розвиток згідно зі своїми потребами.

Ключові слова: полікультурність, полікультурне виховання, полікультурний простір закладу освіти, полікультурний освітній простір, толерантність.

Постановка проблеми. Сучасна культурологічна парадигма освіти орієнтує на побудову навчально-виховного процесу в закладі освіти з урахуванням полікультурності. У дослідженнях Г. Дмитрієва полікультурність розглядається як дидактичний принцип: виховання молоді у дусі міжкультурної толерантності, розвитку культурного плюралізму, багатокультурного балансу в змісті освітнього процесу. Практична реалізація цього принципу передбачає подальше вдосконалення навчально-виховного процесу щодо ознайомлення молоді з національними цінностями як засобом формування моральних орієнтацій у поліетнічному середовищі на основі діалогу культур. Процес, пов'язаний із застосуванням принципу полікультурності, ототожнюють з полікультурним вихованням [2, с. 168].

Поняття полікультурного виховання отримало поширення у світовій педагогіці в 1960-х рр. у зв'язку з реакцією західної частини європейського континенту на вплив емігрантів неєвропейської раси і визначалося як «виховання, що включає організацію і зміст педагогічного процесу, в якому представлені дві й більше культури, що відрізняються за мовною, етнічною, національною або расовою ознакою». Для характеристики полікультурного виховання використовують також інші терміни: «мультирасова», «мультиетнічна», «мультикультурна», «інтеркультурна» освіта. У вітчизняній педагогіці це поняття увійшло до наукового обігу в 1990-х рр. разом із найбільш близькими до нього за значенням термінами «міжнаціональні стосунки», «міжкультурні контакти» [3, с. 3–8].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ідеї пріоритетності формування суспільної свідомості на основі загальнолюдських цінностей, моральної культури міжнаціональних стосунків для вдосконалення всіх сторін життєдіяльності суспільства викладені в працях М. Бахтіна, В. Біблера, З. Малькової та ін. Створення полікультурного освітнього простору як умови формування особистості розглядається в наукових працях Є. Бондаревської, О. Гукаленко, Л. Гончаренко, В. Макаєва, З. Малькової, О. Рижанової, І. Супрункової та ін. [2, с. 252].

Є різні погляди та підходи до трактування поняття «полікультурне виховання». Так, В. Компанієць визначає полікультурне виховання як процес формування в юного покоління навичок поведінки щодо представників інших національних, етнічних, релігійних груп; розширення їхніх культурних горизонтів шляхом надання інформації про особливості культури та менталітету представників цих груп. На його думку, полікультурне виховання та освіта виходять з ідеї, що всі люди незалежно від етнічного походження, родової чи статевої ідентичності, релігійних, класових, мовних, освітянських та інших культурологічних характеристик мають право на повагу, рівні можливості отримувати повноцінну освіту, а також соціальний розвиток згідно зі своїми потребами [4, с. 243].

За визначенням І. Колоколової, В. Бондаренко та ін., полікультурний простір закладу освіти – це об'єктивно наявна система міжкультурних соціальних і освітніх взаємин, що сприяє інтеріоризації національної культури, формуванню загальнолюдських цінностей за допомогою полікультурної освіти; соціально-виховна категорія, що відрізняється особливостями структури й функціонального призначення. Так, визначенню суті феномена особистості, яка формується в умовах полікультурного середовища, присвячені дослідження С. Арутюнова, К. Баханова, Ю. Бромля, І. Гумільова, К. Крутій, Л. Редькіної та ін., проте є недостатня кількість сучасних поглядів на розуміння проблеми, саме в цьому і полягає актуальність такої проблематики [5, с. 4–6].

Мета статті. Головною метою публікації є розкриття особливостей полікультурного простору закладу освіти як виховного середовища сучасного покоління.

Виклад основного матеріалу. А. Солодка тлумачить полікультурне виховання як процес цілеспрямованої соціалізації молоді, орієнтований на оволодіння системою національних і загальнолюдських культурних цінностей, формування комунікативних умінь, що дозволяють школяреві здійснювати інтенсивну міжкультурну взаємодію, розуміти інші культури, толерантно ставитись до їхніх носіїв. На переконання О. Мордань, формування полікультурної особистості є складним та насиченим процесом, вимагає не лише знань про особливості розвитку особистості, а й усвідомлення неминучості її існування в багатокультурному, різноетнічному світі, необхідності формування в неї готовності до спілкування з представниками різних країн, етносів, з людьми, які відрізняються не лише кольором шкіри чи мовою, а й звичками, традиціями, щоденними ритуалами. Нині в межах розв'язання проблеми полікультурного виховання молоді особливої уваги науковців заслуговують питання формування полікультурного освітнього простору закладів освіти різних типів (дошкільного, загальноосвітнього, позашкільного та ін.). Дослідженню проблем, дотичних до зазначених, приділяли увагу як зарубіжні, так і вітчизняні педагоги.

Варто зазначити, що в науково-методичному огляді трапляються різні дефініції поняття «полікультурний освітній простір». Наприклад, полікультурне виховне середовище В. Погребняк визначає як соціально детермінований комплекс умов життєдіяльності, результат формальної й неформальної взаємодії різних культур, який зумовлює особистісний розвиток їхніх представників. Відповідно, полікультурний виховний простір закладу освіти – це соціокультурний продукт взаємодії суб'єктів виховання, що репрезентують багатоманітність культур у такому соціальному середовищі (країні, регіоні, місцевості) в окремому закладі освіти, якою визначається специфіка реалізації завдань навчання, виховання й усебічного розвитку особистості. Структура полікультурного простору закладу освіти представлена

такими складниками, як: полікультурний колектив, багатокультурний склад педагогів, крос-культурний характер педагогічного процесу, соціокультурне середовище освітнього закладу [6, с. 3–8].

Полікультурний простір закладу освіти покликаний зберігати етнокультурні традиції; відкрити нові культурні перспективи; орієнтувати на різноманітність і відкритість відносно нових культур; формувати у юного покоління здатність прийняття різних культур і шанобливого ставлення до них; виховувати емпатію до людей різних національностей; знайомити з різноманітним народних традицій, норм поведінки і із сучасною їх культурною інтерпретацією.

Призначення полікультурного простору закладу освіти полягає у виконанні соціальних, освітніх і виховних завдань. Відомий американський дослідник проблем полікультурного виховання як засобу демократизації освіти Дж. Бенкс пропонує п'ять основних методичних вимірів реалізації полікультурного підходу у системі навчання і виховання молодого покоління: інтеграція змісту навчальних дисциплін (полягає в розширенні використовуваної педагогами інформації про різноманіття культур для пояснення ключових концепцій, теорій, принципів і узагальнень з усіх предметних галузей); конструювання знань (змісту освіти) (передбачає допомогу педагога у формуванні розуміння молодими людьми того, як знання накопичуються й узагальнюються, а також того, як культурна своєрідність зумовлює процеси становлення й розвитку досвіду людства); подолання стереотипів (фокусується на проблемі стереотипів у ставленні вихованців до питань міжрасових і міжкультурних відносин, перспективних можливостей їх попередження, усунення й позитивної трансформації); педагогіка рівних можливостей (передбачає використання педагогами методів, форм і засобів навчання, які відповідають когнітивним стилям молоді з урахуванням їхніх культурних пріоритетів і походження); становлення й піднесення культурного простору закладу освіти (полягає в організації й реструктуруванні виховного середовища відповідно до культурної (етнічної, релігійної, субкультурної тощо) ідентичності суб'єктів педагогічного процесу. Ці методичні підходи інтегрують предметний зміст і педагогічні моделі практичного здійснення навчально-виховного процесу; вони покликані реалізувати принцип полікультурності та демократичні засади забезпечення рівних прав на здобуття якісної освіти [2, с. 17].

Отже, полікультурна спрямованість навчально-виховного процесу є певною альтернативою до його традиційної організації, передбачаючи створення й розбудову полікультурного виховного середовища через специфічне структурування й добір змісту освіти, оновлення методики виховання і навчання та відповідну організацію педагогічного процесу в закладі освіти.

Практична діяльність педагогічного колективу закладу освіти з формування полікультурного виховного середовища передбачає

втілення полікультурного підходу на кількох взаємозалежних ієрархічних рівнях [7, с. 112]:

- визнання культурного внеску;
- інтеграції;
- трансформації;
- соціальної співучасті.

Підхід визнання культурного внеску. Педагогічний колектив та учнівська громада (самоврядні органи, ініціативні групи тощо) в різноманітних формах представляють творчість і культурну, наукову та іншу спадщину відомих особистостей, традиції, звичаї, особливості певної автентичної культури в цілісному педагогічному процесі через навчання, виховання, науково-дослідницьку й дозвіллеву діяльність закладу освіти.

Підхід інтеграції. Передбачає добір та втілення полікультурних матеріалів, ідей і концепцій у змісті наявних навчальних курсів без зміни їхньої структури. Завдання інтеграції полікультурного змісту полягає в узгодженні загальної спрямованості й тематики окремого навчального предмета й можливостей представлення та аналізу соціально значущих проблем полікультурної взаємодії, що в цьому разі становлять додатковий комплекс засобів унаочнення, прикладу й загальної гуманітаризації змісту освіти у закладі вищої освіти.

Трансформаційний підхід. Структура змістового наповнення навчальних дисциплін змінюється відповідно до потреби представити учням теми, проблеми, концепції й події з різних (культурно диверсифікованих) точок зору.

Підхід соціальної співучасті. Самі вихованці обговорюють і приймають рішення з різноманітних питань, які стосуються полікультурності, й залучаються до активної діяльності з їх вирішення. Це можуть бути й творчі аспекти співпраці між культурними громадами, акції соціального спрямування (подолання расизму й дискримінації, попередження сегрегації, виховання толерантності тощо), просвітницькі чи мистецькі заходи з презентації культурних досягнень і спадщини тощо. Реалізація цих підходів у педагогічному процесі закладу освіти здійснюється на основі практичного втілення конкретних виховних і дидактичних методик, які найчастіше визначають як «культурно чутливі» чи «(полі)культурно доцільні». До них, наприклад, належать узгодження родинної культури і культурного середовища закладу освіти та реалізація полікультурно доцільних методів викладання й виховання.

Формування полікультурного виховного середовища закладу освіти через інтеграцію родинної культури до культурного простору навчального закладу спрямовується на пошук і виділення суперечностей і проблем, які вирізняють культурний досвід молодого покоління у сімейному оточенні та взаємини педагогів і дітей у педагогічному процесі закладу освіти. Успішне використання полікультурно доцільних методів викладання й виховання забезпечує розвиток у вихованців

умінь і навичок, необхідних для підвищення їхніх академічних результатів, а також сприяє формуванню полікультурної компетентності і становленню критичного способу мислення [2, с. 312].

Висновки і пропозиції. Результативність полікультурного виховання юного покоління в умовах закладу освіти визначають такі умови: створення діяльної регіональної освітньої політики, що акумулює гуманістичну парадигму і відбиває соціокультурні особливості, традиції, звичаї й культуру народів регіону; впровадження принципів культурологічного підходу й основ етнопедагогіки у систему і зміст полікультурної освіти; організація стосунків особистісно орієнтованої взаємодії у цілісному педагогічному процесі; вдосконалення підготовки педагогічних кадрів до професійної діяльності в полікультурному просторі закладу освіти.

Список використаної літератури

1. Безпалько О.В. Соціальна педагогіка : навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2013. 312 с.
2. Гуренко О.І. Формування етнокультурної компетентності майбутніх педагогів в умовах поліетнічного середовища : навчальний посібник. Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, ЛТД», 2007. 168 с.
3. Ігнатенко П.Р. Виховання громадянина: психолого-педагогічний та народознавчий аспекти : навчально-методичний посібник. Київ : ІЗМН, 1997. 252 с.
4. Кононко О.Л. Коментар до Базового компонента дошкільної освіти в Україні : науково-методичний посібник. Київ : «Дошкільне виховання», 2003. 243 с.
5. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності: офіц. текст. Київ : Освіта України, 2000. С. 46.
6. Концепція національного виховання : офіц. текст. Київ : Рідна школа, 1995. № 6. С. 38.
7. Шендеровський І. Професія – соціальний працівник. Київ : Главник, 2006. 112 с.

Rudkevych N. I. Multicultural space of educational institutions as an educational environment of the modern generation

The article is devoted to the study of the multicultural space of the educational institution as an educational environment of the modern generation. The concept of multicultural education in terms of education in today's conditions is noted. Views and approaches to the interpretation of the concept of "multicultural education" are revealed. The multicultural space of the educational institution and its structure are characterized. It is determined that to find a study of the concept of multicultural space of educational institution as an educational environment of the modern generation requires a clear understanding of socio-pedagogical terms and phenomena such as multiculturalism, multicultural education, multicultural space of educational institution, multicultural educational space, tolerance. Attention is focused on the ideas of priority formation of public consciousness on the basis of universal values, moral culture of interethnic relations for the improvement of all aspects of society. It is indicated that the structure of the multicultural space of the educational institution is represented by the following components: multicultural

team, multicultural composition of teachers, cross-cultural nature of the pedagogical process, socio-cultural environment of the educational institution. It is emphasized that the practical activity of the pedagogical staff of the educational institution on the formation of a multicultural educational environment involves the implementation of a multicultural approach at several interdependent hierarchical levels. It was found that today, within the framework of solving the problem of multicultural education of young people, scientists deserve special attention to the formation of a multicultural educational space of various types of educational institutions (preschool, secondary, extracurricular, etc.). Both foreign and domestic teachers paid attention to the study of the problems related to these.

The analysis allowed us to state that multicultural education is based on the idea that all people, regardless of ethnic origin, gender or gender identity, religious, class, language, educational and other cultural characteristics have the right to respect, equal opportunities to receive a full education, as well as social development according to their needs.

Key words: *multiculturalism, multicultural education, multicultural space of educational institution, multicultural educational space, tolerance.*

НОТАТКИ

Наукове видання

**СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ:
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ**

Збірник наукових праць

ВИПУСК 88

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15340-3912Р від 22 червня 2009 р.*

Редактор: А. О. Бессараб
Технічний редактор: Ю. В. Бабич
Дизайнер обкладинки: Я. В. Зоська

Підписано до друку 04.12.2020 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Цифровий друк.
Ум. друк. арк. 17,90. Наклад 300. Замовлення № 0221/63.
Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
69002, м. Запоріжжя, вул. Олександрівська 84, оф. 414
Телефон +38 (048) 709 38 69,
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.